

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 28.04.11 (протокол № 7)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Бузань В.	
Суецька криза 1956 року в міжнародних відносинах.....	4
Власенко В.	
Формування та структура німецької цивільної адміністрації в генеральному окрузі "Житомир" (1941-1944 рр.)	7
Глушан О.	
Участь С.В. Бородаєвського в розбудові української державності в період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.....	9
Горбань Т.	
Геополітичні орієнтації українського національно-визвольного руху в умовах Першої світової війни	12
Ігнатенко І.	
Жіноче тіло у дослідженнях етнографів середини XIX – початку XX ст.....	16
Кравченко І.	
Київський грецький Свято-Єкатерининський монастир: зовнішній устрій і економічне становище в п. п. XIX ст.	18
Купрієнко С.	
Історіографія суспільно-господарського устрою імперії інків.....	22
Латиш Ю.	
Дослідження радянської антиалкогольної кампанії 1985–1988 рр. на Заході	24
Машевський О.	
Дипломатія держав Антанти у "Східному питанні" 1917 р.....	28
Патриляк Б.	
Опір українського селянства новим соціально-економічним заходам радянської влади у 1928 р.....	32
Патриляк І.	
Підготовка українського націоналістичного підпілля і повстанського руху до діяльності в умовах радянської дійсності (грудень 1943 – лютий 1944 рр.)	36
Розовик Д.	
Міграція українського населення на Поволжя, Урал і Сибір у 1860-1917 рр.	38
Семеніст І.	
Підписання першого американсько-японського договору безпеки (1945-1952 рр.): витоки та передумови.....	41
Сорока Ю.	
Основні ідеологічні напрямки радянської історіографії у відображенні суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях 1940-х–1950-х років	44
Тимошенко М.	
Портова інфраструктура Таврики у візантійський час: матеріали та перспективи досліджень	47
Філатов М.	
Суспільно-політичні дискусії в США з приводу політики щодо КНР (початок ХХІ ст.)	50
Чеберяко О.	
Формування нормативно-правової бази місцевого бюджету в УСРР 1920-х рр.	53

CONTENTS

Buzan V.	
The Suez Crisis of 1956 in international relations.....	4
Vlasenko V.	
Forming and structure of the German civil administration in the general district "Zhitomir" (1941-1944).....	7
Glushan O.	
S.V. Borodaevsky's participation in the construction of the Ukrainian statehood during the national-emancipating competitions of 1917-1920.....	9
Gorban T.	
Geopolitical orientations of the Ukrainian national liberation movement in terms of the First World War	12
Ignatenko I.	
The women body in ethnological and folklore works of the second half of XIX – beginning of XX century	16
Kravchenko I.	
Kiev Greek St. Catherine's monastery: an external device and the economic situation in subsections 19 century	18
Kupriienko S.	
The historiography of a social and economic system of inka empire	22
Latysh Iu.	
The studying of the Soviet anti-alcohol campaign in 1985–1988 by the West scholars.....	24
Mashevskiy O.	
The diplomacy of Entente`s members concerning the Eastern question in 1917	28
Patryliak B.	
Resistance of Ukrainian peasantry to new social and economic activities of Soviet power in 1928	32
Patrylak I.	
Preparation of the Ukrainian nationalist underground and insurgent movement for activity in the conditions of the Soviet validity (December 1943 – February 1944)	36
Rozovik D.	
Migration of the Ukrainian population is on Povolzhya, Ural and Siberia, in 1860-1917	38
Semenist I.	
Signature of the first US-Japan Security agreement (1945-1952 years): origins and background	41
Soroka Y.	
Basic ideological directions of soviet historiography are in the reflection of social and political processes on zakhidnoukrainskikh earths of 1940-kh–1950-kh years.....	44
Tymoshenko M.	
The Harbor of the Tavrica of the Byzantine Period: Materials and Perspective	47
Filatov M.	
Public Discussions in the USA About the Policy Towards the PRC (the beginning of the XXI Century).....	50
Cheberyako O.	
The formation of normative-legal basis of local budgets in Ukrainian SSR in 1920s	53

СУЕЦЬКА КРИЗА 1956 РОКУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

У статті аналізуються причини, перебіг та наслідки Суецької кризи 1956 р. Особлива увага звертається на політику США та СРСР напередодні та під час Суецької кризи.

This article describes reasons, course of events and consequences of the Suez Crisis of 1956. Considerable attention is paid to USA and USSR policy on the eve and during the Suez crisis.

Загальний хід подій під час Суецької кризи 1956 р. висвітлювався багатьма авторами. Серед праць сучасних російських дослідників особливо цінними для розуміння Суецької кризи є роботи М. Пеліпаса [3], М. Нарінського та Є. Пирліна. Політику США щодо Суецької кризи досліджували такі американські та ізраїльські дослідники, як І. Елтірес [7], Д. Тел [21] та П. Хехн [17].

Для кращого розуміння даної проблеми необхідно дослідити та критично переосмислити політику США та СРСР напередодні та під час Суецької кризи. Зокрема, автор даної статті має на меті: проаналізувати підходи наддержав до вирішення Суецького питання; з'ясувати, які цілі переслідували наддержави під час Суецької кризи; встановити, які фактори визначали позицію США та СРСР напередодні та під час Суецької кризи.

У 1950-х роках США і Велика Британія намагалися залучити якомога більше держав Близького Сходу до військово-політичних блоків. У лютому 1955 р. був створений Багдадський пакт у складі Великої Британії, Туреччини, Іраку, Ірану і Пакистану.

Радянський Союз був незадоволений створенням Багдадського пакту [5, с. 133-135]. Президент Єгипту Г. Насер також активно виступав проти розширення Багдадського пакту за рахунок залучення до нього інших арабських країн [1, с. 287; 303-304]. Негативне ставлення Єгипту до Багдадського пакту стало передумовою зближення між Москвою і Каїром.

Зближенню між СРСР та Єгиптом посприяло також небажання західних країн продавати зброю Єгипту. США та Велика Британія погоджувалися продати зброю Єгипту лише за умови приєднання до Багдадського пакту [18, с. 4]. Не маючи можливості купувати зброю на Заході, Єгипет почав активно цікавитися можливістю купівлі радянської зброї [1, с. 211]. СРСР погодився обговорити з Єгиптом питання продажу зброї [1, с. 277]. У вересні 1955 р. була підписана радянсько-єгипетська угода про поставки зброї Єгипту [1, с. 332]. Ізраїльський дослідник Р. Гінат стверджує, що за умовами укладеної угоди Єгипет мав отримати: 120-200 винищувачів МіГ-15, 30-50 бомбардувальників ІЛ-28, невелику кількість транспортних літаків, 200 середніх та важких танків, легку та важку артилерію, амуніцію, 2 ескадрених міноносця, 2 мінний тральщик, 3 підводних човни [16, с. 215].

Дана угода ознаменувала початок поширення радянського впливу на Близькому Сході і була сприйнята західними державами, як широкомасштабний виклик їх пануванню на Близькому Сході. СРСР завдяки укладанню угоди з Єгиптом вдалося так би мовити "перестрибнути" через "північний пояс" країн (Багдадський пакт), який був створений західними країнами саме для того, щоб унеможливити розширення сфери впливу СРСР на Близькому Сході [2, с. 471].

Адміністрація президента США Д. Ейзенхауера сподівалася повернути Єгипет до західної сфери впливу і не поспішала припиняти співпрацю з керівництвом Єгипту [21, с. 66].

Президент Єгипту Г. Насер протягом багатьох років планував спорудити дамбу на р. Ніл неподалік від м. Асуан. Але Єгипет не міг власним коштом реалізувати даний проект і потребував зовнішньої фінансової

допомоги. Адміністрація Д. Ейзенхауера вважала, що участь США у фінансуванні будівництва Асуанської дамби і посередництво у врегулюванні арабсько-ізраїльського конфлікту буде сприяти налагодженню американсько-єгипетських відносин і перешкоджатиме СРСР розширювати свою сферу впливу на Близькому Сході [22, с. 40].

У грудні 1955 р. уряд США, Великої Британії і керівництво Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР) домовились спільно профінансувати проект будівництва Асуанської дамби [8, с. 1050].

США планували добитися мирного врегулювання конфлікту між Єгиптом та Ізраїлем. Державний секретар США Дж. Даллес 26 серпня 1955 р. презентував проект мирного врегулювання відносин між Єгиптом і Ізраїлем, що отримав назву "план Альфа" [9, с. 378-380]. Спроби США за допомогою дипломатичних методів добитися підписання мирної угоди між Єгиптом і Ізраїлем не увінчалися успіхом. Обидві сторони конфлікту не мали бажання йти на взаємні поступки [13, с. 342-343].

Після провалу "плану Альфа" США вирішили змінити політику щодо Єгипту [21, с. 66]. Наприкінці березня 1956 р. Д. Ейзенхауер затвердив програму жорстких заходів економічного і політичного тиску на Єгипет. Зокрема, США тимчасово призупинили обговорення питання про фінансування будівництва Асуанської дамби. Адміністрація Д. Ейзенхауера намагалася продемонструвати президенту Єгипту Г. Насеру, що він не може одночасно співпрацювати з СРСР і користуватися режимом найбільшого сприяння з боку США [13, с. 409-421].

Міністр закордонних справ СРСР Д. Шепілов під час свого візиту до Каїру на початку червня 1956 р. запропонував допомогу Єгипту в будівництві Асуанської дамби [13, с. 754-756].

19 липня 1956 р. США офіційно оголосили, що не будуть брати участь у фінансуванні будівництва Асуанської дамби. Вашингтон мотивував свою відмову тим, що Єгипет не може виділяти достатню кількість коштів необхідних для успішної реалізації проекту спорудження Асуанської дамби [10, с. 188]. Керівництво США сумнівалися, що Єгипет спроможний одночасно купувати велику кількість зброї у СРСР і фінансувати будівництво Асуанської дамби [20]. 23 липня 1956 р. МБРР заявив, що відмовляється фінансувати будівництво Асуанської дамби [21, с. 67]. Реакція Єгипту не примусила себе довго чекати. Президент Єгипту Г. Насер залишившись без економічної допомоги США і Великої Британії, вжив заходів у відповідь і 26 липня 1956 р. оголосив про націоналізацію компанії Суецького каналу.

Президент Г. Насер націоналізував компанію, яка належала Великій Британії та Франції для того, щоб продемонструвати свою незалежність від європейських колоніальних держав і помститися їм за те, що вони відмовилися від обіцянки надати економічну допомогу Єгипту. Президент Г. Насер хотів, щоб прибутки від експлуатації Суецького каналу залишалися в Єгипті [17, с. 27].

Велика Британія та Франція були незадоволені націоналізацією Суецького каналу тому, що вони були власниками значної частини акцій даної компанії. Наці-

аналізація Суецького каналу була відчутним ударом по статусу і престижу Великої Британії та Франції в арабському світі [7, с. 189-190].

Ізраїль планував скористатися міжнародною кризою, викликану націоналізацією Суецького каналу, для реалізації своїх власних стратегічних цілей. По-перше, Ізраїль хотів ліквідувати введену Єгиптом у 1950 р. заборону на проходження ізраїльських суден через Тиранську протоку. По-друге, Ізраїль хотів захопити частину Палестини, яка залишилася в арабських країн після війни 1948 р. і покласти край вилазкам палестинських бойовиків із сектора Газа. По-третє, Ізраїль хотів підірвати боєздатність єгипетських збройних сил ще до того, як вони встигнуть освоїти нову радянську зброю. Ізраїль розраховував, що в разі падіння режиму Г. Насера будуть денонсовані домовленості про купівлю Єгиптом зброї у Чехословаччини [7, с. 184; 196-197].

Велика Британія і Франція планували вирішити Суецьке питання за допомогою воєнної сили [14, с. 39-41; 60-62]. США були проти застосування сили проти Єгипту і віддавали перевагу дипломатичним методам вирішення Суецького питання [14, с. 62-88]. США намагалися переконати Велику Британію і Францію не починати військові дії проти Єгипту, доки не будуть вичерпані всі можливості для мирного врегулювання Суецької кризи [14, с. 69-71; 77-78]. США попереджали своїх союзників, що у разі агресії проти Єгипту арабські країни можуть припинити постачання нафти до країн Західної Європи. Крім того, існував ризик втручання СРСР у події на Близькому Сході. Держсекретар США Дж. Даллес запропонував скликати міжнародну конференцію для вирішення Суецького питання [14, с. 94-99].

СРСР заявив, що Єгипет має законне і суверенне право націоналізувати Суецький канал. СРСР наголошував на тому, що питання забезпечення свободи судноплавства по Суецькому каналу регулюється Константинопольською конвенцією 1888 р. і націоналізація Суецького каналу не загрожує свободі судноплавства. Крім того, Єгипет неодноразово заявляв, що буде суворо дотримуватися конвенції 1888 р. [1, с. 120-126].

В Лондоні з 16 по 23 серпня проводилася конференція країн, які користувалися Суецьким каналом. В роботі конференції взяли участь делегації 22 держав, в тому числі США та СРСР. Єгипет відмовився брати участь в Лондонській конференції. Держсекретар Дж. Даллес 20 серпня 1956 р. вніс на розгляд цієї конференції пропозиції щодо врегулювання Суецького питання. "План Даллеса" передбачав створення міжнародного органу, який повинен був управляти Суецьким каналом та забезпечувати його нормальне функціонування. До складу даного управління повинен обов'язково входити Єгипет. Передбачалося провести переговори з Єгиптом для того, щоб заручитися його згодою на створення даного органу управління каналом [6, с. 128-129].

Більшість учасників Лондонської конференції підтримали "план Даллеса". СРСР висловився проти. Був сформований комітет з п'яти членів на чолі з прем'єр-міністром Австралії Р. Мензісом для подальших переговорів з керівництвом Єгипту. Переговори комітету п'яти з президентом Г. Насером були безрезультатними. Г. Насер пропонував скликати міжнародну конференцію для перегляду конвенції 1888 р. про свободу судноплавства по Суецькому каналу [3, с. 562].

Велика Британія і Франція вельми скептично відносилися до перспектив мирного вирішення Суецької кризи. Військові відомства обох держав почали розробляти план спільної воєнної операції проти Єгипту. Велика Британія і Франція розраховували за допомогою воєн-

ної сили повернути собі контроль над Суецьким каналом і повалити режим президента Г. Насера [7, с. 194].

США не полишали надій вирішити Суецьке питання за допомогою дипломатичних методів. Держсекретар Дж. Даллес на початку вересня 1956 р. запропонував створити Асоціацію країн, які користуються Суецьким каналом. Дана структура повинна була організувати роботу лоцманів, забезпечити право на вільний прохід всіх кораблів через канал, збирати транзитне мито. Єгипет за рахунок членства в цій організації міг би отримувати певну частку загального прибутку [14, с. 486].

Конференція покликана створити "Асоціацію користувачів" проходила в Лондоні з 18 по 22 вересня. Не всі держави, які брали участь у конференції, погодилися з ідеєю створення "Асоціації користувачів" Суецьким каналом. Формально асоціація у складі 14 країн була створена в жовтні 1956 р. [3, с. 564].

Уряд СРСР висловився проти проекту створення "Асоціації користувачів" каналу і підтримав пропозицію Єгипту скликати конференцію держав, що підписали конвенцію 1888 р. для того, щоб обговорити її перегляд. СРСР закликав західні держави вирішити Суецьке питання мирним способом [5, с. 190-197].

Велика Британія і Франція 24 вересня звернулися до Ради Безпеки ООН з проханням обговорити питання Суецького каналу. Рада Безпеки 13 жовтня 1956 р. схвалила шість принципів володіння і управління Суецьким каналом: 1) дотримання свободи судноплавства; 2) повага суверенітету Єгипту; 3) експлуатація каналу повинна бути виключена з політики будь-якої країни; 4) порядок встановлення зборів і мита повинен бути визначений угодою між Єгиптом і користувачами каналу; 5) справедлива частка стягнених сум повинна бути виділена на розвиток каналу; 6) суперечки пропонувалося вирішувати в арбітражному судді [6, с. 161-162].

СРСР наклав вето на резолюцію Ради Безпеки про управління Суецьким каналом асоціацією користувачів. Єгипет відкинув можливість створення "Асоціації користувачів" каналу [3, с. 566].

Делегація СРСР пропонувала створити спеціальний комітет у складі СРСР, США, Великої Британії, Франції, Єгипту, Індії для ведення переговорів з метою знайти взаємоприйнятну основу для врегулювання суецького питання. Цей комітет мав займатися підготовкою скликання широкої міжнародної конференції за участю представників всіх країн, які підписали Конвенцію 1888 р. СРСР хотів, щоб розгляд питання в Раді Безпеки став початком переговорів зацікавлених держав за участю Єгипту [1, с. 513-516].

Представники Великої Британії, Франції та Ізраїлю 24 жовтня 1956 р. на таємній зустрічі у м. Севр неподіляк від м. Париж підписали угоду про співпрацю в питанні нападу на Єгипет [14, с. 776].

29 жовтня 1956 р. Ізраїль розпочав війну проти Єгипту. Питання про агресію Ізраїлю 30 жовтня 1956 р. було поставлено на обговорення в Раді Безпеки ООН. Делегація США і СРСР запропонували прийняти резолюцію, що вимагала припинити вогонь і негайно вивести ізраїльські війська з території Єгипту. Під час голосування в Раді Безпеки ООН американський і радянський представник проголосували за припинення вогню, але Велика Британія і Франція використавши право вето заблокували пропозиції США та СРСР [14, с. 904].

Велика Британія і Франція 30 жовтня висунули ультиматум Єгипту та Ізраїлю. Лондон та Париж вимагали від воюючих сторін припинити воєнні дії та відвести свої війська на 16 км від Суецького каналу для того, щоб забезпечити свободу судноплавства по цьому водному шляху. Велика Британія і Франція заявили

про намір тимчасово окупувати міста Суец, Ісмаїлію і Порт-Саїд. Ізраїль одразу прийняв цей ультиматум, а Єгипет його відхилив. Велика Британія і Франція отримали привід для початку воєнних дій і 31 жовтня 1956 р. голосили війну Єгипту.

Уряд СРСР в своїй заяві від 31 жовтня 1956 р. рішуче засудив "агресивні дії Великої Британії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту". СРСР вважав, що Рада Безпеки ООН повинна вжити невідкладних заходів для припинення війни проти Єгипту і негайного виводу іноземних військ з території Єгипту [6, с. 162-163].

Президент США Д. Ейзенхауер у зверненні до американського народу 31 жовтня 1956 р. заявив, що агресія проти Єгипту була підготовлена і здійснена без відома США. Президент США Д. Ейзенхауер вимагав негайно припинити воєнні дії і висловив сподівання, що дане питання буде винесено на обговорення Генеральної Асамблеї ООН [19, с. 1060-66].

Генеральна Асамблея ООН 2 листопада 1956 р. прийняла американський проект резолюції з вимогою негайно припинити бойові дії і вивести всі окупаційні війська з території Єгипту [6, с. 163-164]. Учасники бойових дій на Близькому Сході проігнорували рішення Генеральної Асамблеї ООН.

Керівництво США скептично оцінювало дії своїх західноєвропейських союзників, вважаючи їх залишками старих колоніальних амбіцій цих держав в регіоні. США серйозно побоювались, що агресія проти Єгипту надасть СРСР привід для втручання в справи близькосхідного регіону [4, с. 223].

Неузгодженість між США та їхніми союзниками у питанні щодо конфлікту дозволила СРСР вдатися до непрямого втручання в конфлікт і виступити в ролі захисника Єгипту. Голова ради міністрів СРСР М. Булганін 5 листопада 1956 р. запропонував президенту США Д. Ейзенхауеру провести на Близькому Сході спільну радянсько-американську воєнну операцію під егідою ООН. На думку СРСР, спільні дії обох наддержав були би надійною гарантією припинення війни проти Єгипту [6, с. 165-166].

США відмовилися від пропозицій СРСР здійснити узгоджені дії на Близькому Сході і висловили своє негативне відношення до ідеї направлення на Близький Схід будь-яких збройних сил. Такі дії, на думку керівництва США, прямо суперечили резолюції ООН, яка закликала до виведення всіх іноземних військ з території Єгипту [11, с. 795-796].

5 листопада 1956 р. М. Булганін направив послання прем'єр-міністру Великої Британії Е. Ідену і голові уряду Франції Г. Молле. СРСР у завуальованій формі пригрозив застосувати ядерну зброю проти Великої Британії і Франції для того, щоб відновити мир на Близькому Сході. В посланні до прем'єр-міністра Ізраїлю Д. Бен-Гуріона рішуче засуджувалися дії Ізраїлю і повідомлялося про рішення Москви відкликати радянського посла з Тель-Авіву [6, с. 167-171].

Радянський Союз не мав наміру розв'язувати війну через Суецький конфлікт. Керівництво СРСР вирішило в жодному разі безпосередньо не втручатися в конфлікт на Близькому Сході. "Ультиматум Булганіна" був інструментом політичного і психологічного тиску на держави-агресори [3, с. 576].

Керівництво США також вважало, що СРСР не має наміру втручатися у війну. У Вашингтоні припускали, що СРСР згадав ядерну зброю у нотах лише для того, щоб надати їм більшої вагомості та серйозності [14, с. 995-996].

Але керівництво США було занепокоєне таким розвитком подій і було вимушене застосувати політичний тиск на Велику Британію, Францію та Ізраїль для того,

щоб примусити їх негайно припинити бойові дії і вивести свої війська з Єгипту. Бойові дії у Єгипті було припинено 6 листопада 1956 р. [4, с. 223].

США і СРСР були проти того, щоб війська іноземних держав продовжували перебувати на території Єгипту. СРСР 10 листопада 1956 р. висловив стурбованість відмовою агресорів вивести свої війська з окупованих територій Єгипту і попередив, що не відкидає можливості прибуття до Єгипту загонів радянських добровольців у тому разі, якщо Ізраїль, Велика Британія і Франція під різними приводами будуть затягувати процес виведення своїх військ з території Єгипту [5, с. 264-266].

СРСР не збирався посилати добровольців в регіон Близького Сходу [1, с. 551]. За допомогою подібних заяв СРСР намагався здійснити тиск на західні держави, щоб примусити їх поквартитися з виводом своїх військ з території Єгипту. У грудні 1956 р. завершилося виведення британсько-французьких військ з Єгипту. 9 грудня 1956 р. СРСР заявив, що виведення іноземних військ з Єгипту знімає питання про виїзд в Єгипет радянських добровольців [5, с. 286-287].

США наполегливо добивалися виведення ізраїльських військ з території Єгипту. Ізраїль хотів отримати від США певні гарантії безпеки в обмін на виведення своїх військ з Єгипту. США 17 лютого 1957 р. заявили, що гарантують Ізраїлю право вільного судноплавства через затоку Акаба і Тиранську протоку [12, с. 392-393]. Але Ізраїль не поспішав виводити свої війська з сектора Газа. 26 лютого 1957 р. США та Ізраїлю вдалося узгодити умови виведення ізраїльських військ з сектора Газа. Сторони домовилися, що вздовж узгодженої лінії перемир'я будуть розташовані миротворчі війська ООН [15, с. 291-295]. Ізраїльські війська були повністю виведені з території Єгипту у березні 1957 р. [4, с. 223].

Під час Суецької кризи 1956 р. СРСР підтримував Єгипет тому, що хотів послабити позиції західних держав на Близькому Сході, розширити свій вплив в даному регіоні та покращити відносини з арабськими країнами. Вашингтон намагався публічно дистанціюватися від дій Великої Британії та Франції тому, що їх близькосхідна політика лише дискредитувала США в очах арабських країн і опосередкованим чином підштовхувала країни регіону до зближення з СРСР. США не хотіли, щоб СРСР скористався кризою задля власної вигоди. Інтереси США і СРСР частково збігалися під час Суецької кризи. Обидві наддержави були зацікавлені в послабленні позицій Великої Британії та Франції на Близькому Сході. Після завершення Суецької кризи розпочався період непрямого американсько-радянського протистояння на Близькому Сході.

1. Ближневосточный конфликт: Из документов Архива внешней политики Российской Федерации. Т. I. 1947 – 1956. – М., 2003.
2. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.
3. Пелипас М. Суэцкий кризис 1956 года // Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Отв. ред. Н. Егорова, А. Чубарьян. – М., 2003.
4. Системная история международных отношений в двух томах. Под ред. А. Богатурова. – Т. II. – М., 2009.
5. СССР и арабские страны 1917–1960 гг. Документы и материалы. – М., 1961.
6. Суэцкий канал: Сборник документов. – М., 1957.
7. Alteras I. Eisenhower and Israel: US-Israeli relations, 1953–1960. – Gainesville., 1993.
8. Department of State Bulletin, Vol. №33, (December 26, 1955).
9. Department of State Bulletin, Vol. №33, (September 5, 1955).
10. Department of State Bulletin, Vol. №35, (July 30, 1956).
11. Department of State Bulletin, Vol. №35, (November 19, 1956).
12. Department of State Bulletin, Vol. № 36, (March 11, 1957).
13. Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Arab-Israeli Dispute, January 1–July 26, 1956: Volume XV. – Washington, 1989.
14. Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Suez Crisis, July 26–December 31, 1956: Volume XVI. – Washington, 1990.
15. Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Arab-Israeli Dispute, 1957: Volume XVII. – Washington, 1990.
16. Ginat R. The Soviet Union and Egypt, 1945–1955. – London, 1993.
17. Hahn P. The Suez Crisis: A crisis that changed the balance of power in the Middle East // EJournal. Significant Events in U.S. Foreign Relations 1900–2001. – 2006. – №1.
18. Laron G. Cutting the Gordian knot:

The Post WWII Egyptian Quest for Arms and the 1955 Czech Arms Deal // Cold War International History Project. – Working paper №55. – Washington, DC, 2007. 19. Public papers of the Presidents of the United States: Dwight D. Eisenhower, 1956. – Washington, 1958. 20. The Papers of Dwight David Eisenhower, Volume XVII. The Presidency: The Middle Way. – Baltimore, 1996. – Doc. №1773. Режим доступу:

<http://www.eisenhowermemorial.org/presidential-papers/first-term/documents/1773.cfm>. 21. The 1956 War: collusion and rivalry in the Middle East. Edited by Tal D. – London. – 2001. 22. Yaqub S. Containing Arab nationalism: the Eisenhower doctrine and the Middle East. – Chapel Hill, 2004.

Надійшла до редколегії 17.03.11

В. Власенко, асп.

ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРА НІМЕЦЬКОЇ ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ "ЖИТОМИР" (1941–1944 рр.)

У статті розглядається проблема створення органів управління, які діяли на території генерального округу "Житомир" в період німецького окупаційного режиму.

In the article the problem of creation of organs is examined management, which operated on territory of general district "Zhitomir" in the period of the German of occupation regime.

Вже шістьдесят шість років відділяють нас від часу закінчення Другої світової війни, однієї з найбільших трагедій ХХ ст. Проте й до сьогодні, проблеми, пов'язані з нею, є об'єктом уваги історичної науки. Однією з актуальних проблем української історії ХХ ст. є формування німецької адміністрації на території України. Дана проблема отримала висвітлення у низці робіт, як вітчизняних так і зарубіжних вчених (Лисенко О., Нестеренко В. [13], В. Косик [11], М. Коваль [8], В. Шайкан [17], П. Рекотов [14], Б. Єржабова [7], О. Гончаренко [5]), однак більшість з них зосереджує свою увагу на вищих органах влади. Історіографію проблеми можна доповнити монографією В. Лауер, в якій дослідниця поєднуючи в одне ціле німецькі та радянські архівні документи, щоденники, мемуари та особисті свідчення, дає найповнішу з наявних на цей час оцінку нацистської колонізації, зосереджуючи, переважно, свою увагу на житомирському регіоні [12].

Враховуючи зазначене автор ставить за мету розглянути становлення та формування німецької окупаційної влади на території генерального округу "Житомир".

Першими сухопутними військами, що 9 липня досягли міста Житомира, була 1-ша танкова група (XXXXVIII корпус); слідом за ними прийшла 6-та армія Райхенау. [12, с. 55]. Почалася окупація Житомира, яка тривала з 9 липня 1941 р. до 12 листопада 1943 р. та з 18 листопада до 13 грудня 1943 р. Повністю Житомирську область від німецьких окупантів було звільнено 31 грудня 1943 р. До кінця липня 1941 р. було окуповано і Вінницьку область, окупація якої тривала до 20 березня 1944 р. Житомирська область, північні райони Вінницької області, разом з м. Вінницею та південними районами Поліської області БРСР, з містом Мозирем, увійшли до складу генерального округу "Житомир" з центром у місті Житомир. Станом на 1 січня 1943 р., Житомирський генеральний округ мав 26 округів та 77 районів [7, с. 39].

Окупаційний режим у генеральному окрузі "Житомир" мав свої особливі риси, які відрізняли його від інших округів райхскомісаріату "Україна". Насамперед, неподалік траси Житомир – Вінниця, на території сучасного селища Гуйва, знаходилася штаб – квартира райхсфюрера СС Г. Гіммлера – "Хегевальд" (Hegewald), а поблизу Вінниці, у липні 1942 р., була побудована ставка А. Гітлера – "Вервольф" (Wehrwolf) для координації військових дій Вермахту. Відповідно їх охороною займалася служба безпеки та елітна військова частина СС – "Велика Німеччина", які перебували на території округу. Для кращої охорони "Вервольфу" у всіх сусідніх селах було створено комендатури. Крім того, "Хегевальд", мав стати місцем створення експериментальної колонії етнічних німців. Оскільки, ще однією, особливою рисою округу була наявність серед населення чималої кількості фольксдойче, до яких, з

боку німецької влади було особливе ставлення. Згідно проведеного 1 жовтня 1941 р. перепису населення, на території Житомирської області проживало 36 430 німців, що складало 2,7% від загальної кількості населення [2, с.4].

У перші місяці німецької окупації округу, по містах і селах була встановлена адміністративна структура. Її визначальними рисами, була наявність значної кількості місцевих колаборантів, значна увага до заходів безпеки, економічна експлуатація та системне масове насильство або "каральні" дії проти цивільного населення. Й у військовому, й у цивільному управлінні регіоном центральна, а подекуди і домінуюча, роль належала військам СС під керівництвом Гіммлера. До листопада 1941 року влада перебувала у руках військової адміністрації. Військове завоювання німцями України було стрімким рухом на схід, за якого Вермахту не залишалося часу виробляти й здійснювати політику в тилу. Проте на Житомирщині німецька армія й СС та поліція Гіммлера встановили адміністрацію, що мала владні повноваження з початку липня і аж до прибуття цивільного керівництва в листопаді 1941. Німецька регіональна адміністративна структура налічувала приблизно 870 посадовців комісаріату, на яких була покладена відповідальність за населення, що становило 2 916890 осіб, та територію з площею 64 80011 км². [12, с. 52 – 53, 129; 6, арк. 89]. Генеральний комісаріат було поділено на округи або гебітскомісаріати, на їх чолі стояли німці, які підпорядковувалися генеральному комісарові округу – Курту Клемму, а згодом його наступникові Ернсту Ляйзеру. Гебітскомісаріат зазвичай складався з трьох районів на чолі яких стояв шеф району – українець. Окружний комісар зосереджує в своїх руках всю повноту влади в усіх галузях і питаннях підлеглої йому округи. Районним керівникам підпорядковувалися старости, які стояли на чолі села [1, с. 4]. Окрім двадцяти шести районів на які було поділено комісаріат, німці створили дві міські районні адміністрації (штадтгебіти) у Вінниці та Житомирі [16, с. 6; 7, с. 39]. Столиця округу знаходилася у місті Житомирі. Управління генерального комісара мало чотири головні відділи центрального управління: політичний, господарський і технічний [15, с. 1]. Районні та міські управи налічували близько 10 відділів, основними з яких були: відділ загального управління, поліцейського управління, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, пропаганди і забезпечення робочою силою. Кордони колишніх районів та громад були, в основному, збережені, оскільки це влаштувало окупантів з адміністративної і господарчої точок зору, а також тому, що населення звикло до них [14, с. 53]. В деяких випадках, були збережені не лише кордони, а й частково структура органів управління. Так, наприклад, у Вінниці старший польовий комендант Ма-

ркулл створив адміністрацію у серпні та вересні 1941 р. Оскільки у цей час у лавах працівників адміністрації було дуже небагато німців, Маркулл зберіг більшість відділів, що існували в структурі радянської адміністрації цієї області, також призначаючи нових фольксдойче та керівників – українців, а також деяких фахівців – росіян для управління установами та виконання наказів німців [12, с. 68]. Свої особливості мав процес формування Вінницької міської управи, яка до 1 листопада 1941 р. мала назву "Тимчасове самоврядування міста". Наказом №75 від 1 листопада 1941 р. по Вінницькій обласній управі було утворено Вінницьку міську управу. Причина цього реорганізаційного кроку вказана в тексті наказу – "Внаслідок того, що незалежне існування самоврядування міста Вінниці зустріло низку труднощів, які негативно відбивалися на вирішенні питань як міського так і обласного значення, виникло питання про злиття органів само врядувань і про підпорядкування міста Вінниці Обласній Управі з реорганізацією "Тимчасового Самоврядування міста" в "Вінницьку міську управу". Всього станом на 1 травня 1942 р. у складі Вінницької міської управи працювало 406 осіб, з яких апарат управління становив – 145, а зовнішній апарат – 261 особу [5, с. 140]. Жодного ступеня самостійності, навіть у розв'язанні дріб'язкових проблем міській управі не мали. Фактично вони виконували роль допоміжних німецьких органів місцевого управління.

3 літа 1943 р., матеріальне забезпечення районних управ було покладено на їх керівників. Згідно наказу, райхскомісара, від 23 червня 1943 р. фінансування районних управ, повинне було здійснюватися шляхом збирання податку з населення на "адміністративні потреби". Стягненню податку підлягали всі особи від 16 до 65 років [4, с. 4]. Розмір суми податку встановлював сам шеф району, в залежності від "можливостей" мешканців району. Наприклад, у Козятинській окрузі з кожного мешканця стягували по 100крб. разового податку [9, с. 4].

До складу адміністрації генеральних округів та гебітскомісаріатів входили відділення поліції безпеки і СД. Однак вони підпорядковувалися не цивільній адміністрації, а Г. Гіммлеру. Це не могло не відобразитися на ситуації з управління окупованими територіями України – постійна міжвідомча боротьба між представниками цивільної адміністрації та відомства Г. Гіммлера. Той, хто "не розумів" ситуації або поводився занадто самовпевнено міг поплатитися посадою. Прикладом може слугувати конфлікт між К. Клеммом та відомством Г. Гіммлера. Генеральний комісар, виконуючи свої службові завдання, не сприймав деяких заходів відповідних служб, а тому постійно звертався за допомогою до А. Розенберга, Е. Коха та вищого начальника СС і поліції Прютцмана зі скаргами на втручання СС і поліції у його повноваження. У ситуацію втрутився особисто А. Гітлер. Під час приїзду у свою вставку, що знаходилася неподалік Житомира, він викликав генерального комісара до себе і виніс йому догану за намагання обмежити компетенцію СС і поліції безпеки та СД. Вже наступного місяця Клемм був відправлений у відставку [5, с. 137]. Його місце, 29 жовтня 1942р., посів бригаденфюрер СС Е. Ляйзер, який незабаром перебрав і уряд [3, с. 3]. Окрім СС – поліції, активну участь у підтриманні безпеки в районі Житомира брали охоронні дивізії армії. Ці дивізії, в яких нараховувались тисячі вояків, робили напади на невеликі села й очищали місцевість від "саботажників" та "бунтівників". У цих німецьких об'єктах не милували і жінок. Навпаки, їх вважали особливо небезпечними. 17 – та армія поблизу Вінниці захопила жінок, що служили у Червоній армії, і наказала ставитися до усіх жінок у формі як до військовоподо-

лених, а до жінок у цивільному – як до повстанців, тобто вбити їх. На найнижчих шаблях німецької влади комісар мав виняткову владу над населенням загалом, більшу ніж його колеги та підлеглі в СС – поліції. Номінально він був найвищою судовою владою на регіональному та районному рівнях, у той час як зіпо – СД та сили поліції проводили розслідування, арешти та допити звинувачених у серйозних расових та політичних злочинах. На практиці ж, СС – поліція виконувала смертні вироки без погодження з комісаром [12, с. 77, 137].

Загалом, цивільна адміністрація Німеччини в Україні планувалася не як тимчасова, спонтанна форма правління, а як початок довготривалого процесу колонізації. Незабаром після встановлення окупаційного режиму, А. Гітлер висловив свою позицію про те, що система має бути строго ієрархічною аж до рівня села і не повинна заохочувати співпрацю між сусідніми громадами у жодній формі, а радше сіяти "всяку незгоду та розкол". Згідно з баченням А. Гітлера, регіональні керівники в Житомирі створили корінну адміністрацію, яка починалася згори на рівні генерального комісаріату із консультативного комітету самопомогі, що складався із українців. У німців не існувало труднощів з пошуком українців та фольксдойчів для призначення на адміністративні посади. Щодня до сільських комендантів або до міських урядів приходили місцеві з надією знайти роботу. Для тих, хто мав змогу працювати у німецькій адміністрації, така робота здавалася найкращою. Місячна платня навіть на посаді найнижчого рівня у німецькій установі перевищувала у два рази платню робітника заводу чи сільськогосподарського працівника. Українці та етнічні німці на посадах вищого рівня, як наприклад, керівник району, отримували від 1 до 3 тисяч рублів на місяць, що значно перевищувало платню за радянської влади. Дехто влаштувався в німецьку адміністрацію з метою використати посаду для порятунку друзів та родичів, які були у нацистських таборах та в'язницях. Наприкінці серпня 1941 р. українець Любомський, який працював на німців, скористався службовим становищем і почав вимагати звільнення свого сина із табору для військовополонених у Вінниці [12, с. 74 – 75]. Провідні адміністратори – українці із Житомира, багато з яких були націоналістично налаштовані, намагалися встановити українські комітети самопомогі та допоміжні організації, включаючи Український Червоний хрест. Так, у місті Коростишів, відповідно до постанови районної управи, від 24 серпня 1943 р., було утворено Український комітет самопомогі [10, с. 4]. Комітети не мали права заохочувати будь – яку форму незалежної політичної діяльності; їхнім призначенням було забезпечувати харчами, медичним обслуговуванням, житлом, одягом та іншою допомогою місцеве ненімецьке населення. Такий комітет у Житомирі діяв під головуванням начальника Житомирського міського управління, бургомістра Д. Павловського [12, с. 132-133]. На нижчому рівні українського мера, районні та сільські старости були для німців мережею місцевих наглядачів та інформаторів. Українські мери, районні керівники та старости не були з'єднані в єдину мережу, а навпаки вони залишилися ізольованими відростками німецьких міських та окружних адміністрацій.

Рідко коли будь – яка офіційна особа німецького Райху вибиралася у сільську місцевість округу для того, щоб безпосередньо контролювати українських та етнічних німців на посадах районних керівників та старійшин. Але нацистський терор сягав повсюдно. Будь – яка особа, яка ігнорувала накази або чинила опір, вважалася саботажником і підлягала страті. В таких умовах невпевності українці у місцевій адміністрації зали-

шалися у системі, яка нічого не обіцяла їм у довгостроковій перспективі. Хоча більшість українців, можливо, почувалася безсилями, кількісно вони більшістю у цій системі. У 1943р. у сільських німецьких відділах поліції та на комісарських аванпостах працювало 18 400 українців. Щонайменше 2000 перебувало на посаді сільсько-го старости. Сотні було прийнято на роботу на різні адміністративні посади у містах Житомир та Вінниця [12, с. 133]. Але те, що німці програвали у кількості, компенсувалося їхньою владою, яка була потужною сумішшю зарозумілості, терору та насилля.

1. Вінницькі вісті. (Вінниця). – 1942. – 1 березня. 2. Голос Волині. (Житомир). – 1941. – 14 грудня. 3. Голос Волині. (Житомир). – 1942. – 12 листопада. 4. Голос Волині. (Житомир). – 1943. – 9 вересня. 5. Гончаренко О. Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхс-комісаріату "Україна": організаційна структура та проблеми компетенції (1941 – 1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – 2010. – №13. – С. 137 – 153.; Його ж. Німецькі поліцейські органи на теренах райхскомісаріату "Україна": проблеми організаційної структури та службової компетенції (1941 – 1944 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

Серія Історія. – Тернопіль, 2010. – Вип. 1. – С. 136-140. 6. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р – 1440С. – Оп. 1. – Спр. 3. 7. Єржакова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941 – 1944) у світлі німецьких документів / Бланка Єржакова. – К.: Наукова думка, 2008. 8. Коваль М. В. Історія пам'ятає. (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К.: Видавництво політичної літератури України, 1965.; Його ж. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. 9. Козятинська газета. (Ружин). – 1943. – 28 серпня. 10. Коростишівські вісті (Коростишів). – 1943. – 28 серпня. 11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 12. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного, – К.: Зовнішторгвидав України, 2010. – 368 с. 13. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. Ком. Архівів України; упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 762 – 769. 14. Рекотов П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат райхскомісаріату "Україна" (1941 – 1944 рр.) // Нова політика. – 1997. – №3. – С. 51-56.; Його ж. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944) // УДЖ. – 1997. – №3. – С.90 – 101. 15. Українська дійсність. (Берлін). – 1942. – 10 листопада. 16. Українська дійсність. (Берлін). – 1943. – 5 квітня. 17. Шайкан В.О., Шайкан В.О. Соціально – політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату "Україна та військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг, Мінерал, 2004.

Надійшла до редколегії 17.03.11

О. Глушан, асп.

УЧАСТЬ С.В. БОРОДАЄВСЬКОГО В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1920 рр.

У статті висвітлюється участь українського вченого і громадсько-політичного діяча С.В. Бородаєвського у державотворчих процесах в Україні під час революційних подій 1917-1920 рр. Проаналізовано його роль в налагодженні зовнішньоторговельних зв'язків Української Держави П.П. Скоропадського та зносин Української Народної Республіки доби Директорії з державами Антанти.

In the article the participation of the Ukrainian scientific and political figure S.V. Borodaevsky in the processes of the construction of the state in Ukraine during the revolutionary events of 1917-1920 is covered. His role in the adjustment of the foreign trade connections of the Ukrainian State of P.P. Skoropadsky and the relations of the Ukrainian People's Republic of times of the Directory with the states Antanta is analyzed.

Кардинальні зміни в державотворчій, економічній, політичній, духовній сферах буття українського народу під час національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в значній мірі були зумовлені діяльністю визначних його представників – державних, громадсько-політичних, військових діячів, науковців, що взяли безпосередню участь у революційних подіях у якості керівників Української Народної Республіки (УНР) доби Центральної Ради та Директорії, Української Держави гетьмана П.П. Скоропадського, Західно-Української Народної Республіки, працівників їх державних апаратів, військовослужбовців обох українських армій тощо. Долучився до розбудови української державності у 1917-1920 рр. й Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942) – український вчений, громадський, державний діяч, що обіймав високі посади в урядах Гетьманату й Директорії УНР.

У незначній за обсягом історіографії, присвяченій С.В. Бородаєвському, не приділялося належної уваги цьому періоду його життєдіяльності. У стислих біографічних довідках, що з'явилися невдовзі після смерті діяча [22, с. 3; 27, с. 6], лише згадувався факт перебування С.В. Бородаєвського на посаді заступника міністра торгівлі і промисловості Української Держави П.П. Скоропадського. Таку ж загальну інформацію про його співпрацю в уряді Гетьманату зустрічаємо у розвідках І.І. Витановича – дослідника з української діаспори, де тільки й вивчалися життєвий шлях і наукова спадщина С.В. Бородаєвського у період з 20-х до кінця 80-х років ХХ ст. [6, с. 162; 8, с. 114-115]. Зі здобуттям Україною незалежності триває процес поступового повернення імені вченого з вимушеного забуття: до вітчизняних енциклопедичних видань внесено біографічні довідки про нього [4, с. 351; 5, с. 358], з'явилися роботи, присвячені різним аспектам життєдіяльності та наукового доробку вченого [2; 9; 12], опубліковані окремі доку-

менти про С.В. Бородаєвського з зарубіжних і вітчизняних центральних та місцевих архівосховищ [10; 13], виданий короткий біобібліографічний показник його робіт [7]. Однак і досі питання перебування С.В. Бородаєвського у 1918-1919 рр. в Україні і його участі в державотворчих процесах у цей період не були предметом спеціальних досліджень. З огляду на це, у даній роботі авторка ставить своїм завданням відтворити хронологію та географію перебування С.В. Бородаєвського на Батьківщині у цей період, висвітлити його участь в урядових структурах Української Держави П.П. Скоропадського й УНР доби Директорії, з'ясувати конкретний внесок діяча в розбудову цих державних утворень.

Від Лютневої революції до жовтня 1917 р. С.В. Бородаєвський продовжував співпрацювати з офіційною владою: консультував Тимчасовий уряд з питань кооперативного законодавства та діяльності банківської системи, брав участь у роботі міжпартійної Ліги аграрних реформ [29]. Після більшовицького перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. він залишив державну службу і був обраний на посаду голови Всеросійської ради з'їздів діячів середньої та дрібної промисловості і торгівлі [1, арк. 1].

Політична нестабільність, подальше розгортання революційної боротьби, загроза переслідувань, що мали місце після захоплення влади більшовиками, зумовили виїзд з Петрограду значної частини колишніх урядовців і державних діячів Російської імперії. Вони направлялися у віддалені на той час від зон бойових дій та центрів революційних катаклізмів регіони країни, зокрема на південь України. 1918 р. повернувся в Україну і С.В. Бородаєвський: за одними свідченнями, він перебрався до Криму, де співробітничав з місцевими кооперативними структурами [29], за іншими – до Одеси [27, с. 6]. В Одесі відбулося його знайомство з

С.М. Гутником – головою Одеського біржового комітету, майбутнім міністром торгівлі і промисловості Української Держави. Саме за поданням останнього 6 вересня 1918 р. Рада міністрів Гетьманату ухвалила запровадити другу посаду товариша (заступника) міністра торгівлі і промисловості [18, арк. 236 зв.], на яку був призначений С.В. Бородаєвський [24, с. 1].

У рамках Міністерства торгівлі і промисловості С.В. Бородаєвський опікувався переважно внутрішньою та зовнішньоторговельною діяльністю Української Держави. Вироблення й реалізація чіткої концепції зовнішньоекономічної політики становили одне з першочергових завдань Гетьманату, якому дісталися у спадок складні проблеми розрахунку з країнами Четверного союзу за надану Україні війсьну допомогу. Основними засобами захисту зруйнованої української економіки від зовнішньоекономічної експансії були: обмеження масового експорту з України товарів і сировини військовими та економічними організаціями Центральних держав; визначення тарифів і сприяння діяльності митниць; створення закупівельних організацій; підготовка й підписання торгових договорів з сусідніми державами. Більшість з них була закріплена у спеціальному "Законі про надання Міністрові Торгу і Промисловості особливих прав по регулюванню зовнішнього товарообміну" від 13 серпня 1918 р. С.В. Бородаєвський брав активну участь у розробці та здійсненні цих заходів. Зокрема, він очолив сформовану у вересні при Міністерстві торгівлі і промисловості, відповідно до положень вищезгаданого закону, Міжвідомчу комісію з розгляду конкретних справ про товарообмін [30, с. 2].

Активну участь брав діяч і у підготовці та укладанні низки важливих економічних угод Української Держави. Першим договором, над розробкою якого працював С.В. Бородаєвський, став економічний договір між Україною і Центральними державами від 10 вересня 1918 р. Особливо діяльною була його участь у підготовці угод про упорядкування комунікацій (дорожніх зносин) і транспортування товарів між Україною та Центральними державами, що й були підписані ним від імені Української Держави 18 і 9 вересня відповідно [26, арк. 46-48 зв.]. В якому обсязі були реалізовані постанови цього договору, точних даних немає. Відомо, однак, що при нагоді українські урядовці намагалися обмежити вивіз збіжжя, харчових продуктів, худоби, промислової сировини до Центральних держав. Так, після поразки Німеччини й Австро-Угорщини у Першій світовій війні чиновники Департаменту зовнішньої торгівлі з відома С.В. Бородаєвського саботували експортну діяльність німецької "Централі з закупки сировини", затримуючи видачу реєстраційних свідоцтв і намагаючись зберегти сировину в країні до з'ясування становища Центральних держав [3, с. 199].

У 1918 р. важливий предмет українського імпорту становив папір. Значний інтерес у справі продажу в Україну паперу виявляла Фінляндія. 30 вересня 1918 р. С.В. Бородаєвський та Г. Гуммерус, повірений у справах Фінляндії при українському уряді, підписали "цукрово-паперову" угоду, за умовами якої, до кінця 1918 р. "Товариство фінських паперових заводів" могло продати Україні від 600 тис. до 1 млн пудів паперу, а Україна зобов'язувалася поставити до Фінляндії цукровий пісок по 100 крб за пуд у розрахунку: пуд цукру за кожні чотири пуди паперу. Загальна сума угоди досягла 30 млн фінських марок [21, с. 208]. Оцінюючи її, Г. Гуммерус зазначив, "що за тих умов, як виходить з принципу взаємовигоди, результат переговорів був найкращим з можливих" [14, с. 77].

Поразка Центральних держав у Першій світовій війні поставила на порядок денний зовнішньополітичної діяльності Української Держави налагодження відносин з країнами Антанти. Український уряд вирішив, що краще це зробити через Румунію, де перебували представники зазначеного блоку. Як згадував міністр закордонних справ Д.І. Дорошенко, лише необхідність встановлення контактів з державами Антанти переконала Раду міністрів, незважаючи на невирішеність "бессарабського питання", активізувати торговельні, а відтак – і дипломатичні, зносини з Румунією [15, с. 297]. Восени у Києві велися переговори румунської делегації на чолі з заступником міністра закордонних справ Концеску та спеціальної української комісії, у складі якої працював С.В. Бородаєвський, щодо укладення двосторонньої торговельної угоди. 26 жовтня 1918 р. така угода була підписана [16, с. 143-144].

Фактично в останні дні існування Гетьманату, 5 грудня 1918 р., у Києві було укладено повномасштабний українсько-грузинський двосторонній договір. З української сторони документ підписав С.В. Бородаєвський, з грузинської – голова дипломатичної місії Грузії в Україні В.В. Тевзая [16, с. 318-320]. Договір регулював питання загальних прав громадян однієї держави на території іншої, консульських зносин, організації двосторонньої торгівлі, мореплавства, транзиту та створення змішаної комісії для розробки питання про мита і можливий митний союз.

Під час перебування на посаді заступника міністра С.В. Бородаєвський підписав від імені міністра торгівлі і промисловості два закони: "Про встановлення нових тимчасових штатів місцевих пробірних установ" [31, с. 1] та "Про зміну діючих Законів про міри й вагу і встановлення нових тимчасових штатів місцевих Повіровчих палаток" [32, с. 1] – обидва від 19 жовтня 1918 р. До його посадових обов'язків також входила участь в засіданнях Малої ради міністрів: з 23 вересня до 13 грудня 1918 р. С.В. Бородаєвський був присутній на 19 (з 25) засіданнях [19]. Від 11 жовтня 1918 р. він брав участь і у засіданнях Ради Державного банку, до якої входив у якості представника Міністерства торгівлі і промисловості [11, с. 153].

Вагомою складовою розбудови української державності у 1917-1920 рр. було також створення власної, організаційно незалежної від російських центрів, кооперативної системи. С.В. Бородаєвський, що не полишав цікавитися кооперативною справою, всіляко сприяв якнайшвидшій реалізації цього завдання. 11 вересня 1918 р. він взяв участь у роботі кооперативної наради при Міністерстві земельних справ, що мала на меті з'ясувати взаємовідносини між центральними кооперативними установами і різними урядовими інституціями й відомствами, що опікувалися кооперацією, та розмежувати сфери їх діяльності [17, арк. 1]. Обговорюючи питання кооперативного законодавства, С.В. Бородаєвський відстоював ідею створення єдиного урядового органу, поповненого представниками кооперативних установ, що після попереднього узгодження з Центральним українським кооперативним комітетом (ЦУКК) переводив би кооперативні законопроекти в життя [17, арк. 3]. Таким органом стала створена 2 грудня 1918 р. за його підтримки й ініціативи Кооперативна рада при Міністерстві торгівлі і промисловості, що регулювала співпрацю між органами державної адміністрації та кооперативними організаціями [8, с. 211]. А під час розгляду питання про порядок кредитування кооперативів Державним банком С.В. Бородаєвський наполягав дозволити здійснювати його не лише через союзи, а й безпосередньо – для тих кооперативів, що не входили до складу союзів і здійснювали закупівельні операції

самостійно [17, арк. 10]. Це положення було внесене одним із пунктів в резолюцію наради. Згодом, у жовтні, воно було схвалене спеціальною комісією під головуванням С.В. Бородаєвського, якій доручалося у терміновому порядку виробити основні постанови щодо кредитування Державним банком кооперативних установ, й затверджене Радою банку [11, с. 153].

Після складення повноважень 14 грудня 1918 р. С.В. Бородаєвський залишився в Києві, очевидно, сподіваючись на співпрацю з новим урядом. "Нова влада, – як згадував Д.І. Дорошенко, – почала з того, що одним почерком пера [постановою за № 35 від 14 січня 1919 р. – О.Г.] позвільняла з посад усіх урядовців, призначених за Гетьмана. Назад приймали лиш по встановленні благонадійності", яку "посвідчували особливі комітети з-поміж самих урядовців" [15, с. 397]. Вірогідно, С.В. Бородаєвський мав усі підстави сподіватися на підтвердження своєї "благонадійності", зважаючи на те, що його кандидатура ще восени 1918 р. отримала схвалення Українського Національного Союзу на посаду міністра торгівлі і промисловості [16, с. 272]. 14 січня 1919 р., коли була прийнята постанова про звільнення гетьманських урядовців, новий міністр торгівлі і промисловості С.С. Остапенко призначив С.В. Бородаєвського з 1 січня 1919 р. тимчасово виконуючим обов'язки члена Ради міністра торгівлі і промисловості [23, с. 2]. А за чотири дні, 18 січня, йому доручили загальне керівництво Департаментом зовнішньої торгівлі. Однак розгорнути скільки-небудь серйозної діяльності на казаних посадах він не встиг, оскільки вже у кінці січня виїхав до Одеси у складі урядової делегації для переговорів з представниками держав Антанти.

Завдання місії С.В. Бородаєвського в Одесі полягало у припиненні випуску українських паперових грошей, що з грудня 1918 р. незаконно здійснювався денкінцями в захопленій ними друкарні Є.І. Фесенка Одеського відділу експедиції заготовок державних паперів [20, с. 378]. Звернувшись безпосередньо в друкарню з вимогою видачі кліше та отримавши відмову, 3 лютого С.В. Бородаєвський від імені уряду УНР вручив французькому консулу Е. Енно меморандум, у якому прохав командування союзних військ вжити заходів для припинення незаконного виготовлення українських грошей "елементами, що не визнають українського уряду", та передати Одеський відділ експедиції заготовок державних паперів у розпорядження Міністерства фінансів УНР [28, с. 1]. Жодної реакції з боку представників союзників на меморандум так і не послідувало. Натомість через декілька днів після його подачі С.В. Бородаєвський був заарештований представниками Добровольчої армії [20, с. 383-384]. Під арештом він перебував майже місяць. Звернення членів української місії в Одесі до французького командування з проханням посприяти звільненню українського урядовця певний час залишалися безрезультатними. За іронією долі, свою бездіяльність у справі звільнення С.В. Бородаєвського (колишнього гетьманського заступника) французи мотивували небажанням Директорії звільнити за їх клопотанням міністрів гетьманського уряду С.М. Гербеля, А.К. Ржепецького, В.Є. Рейнбота та інших, що на той час перебували під арештом у Вінниці [20, с. 384]. Лише у результаті переговорів голови уряду Директорії С.С. Остапенка та генерала д'Ансельма 2 березня 1919 р. С.В. Бородаєвського було звільнено [25, с. 2].

Зважаючи на фатальні невдачі армії УНР, постійні евакуації державного апарату, його скорочення до мінімуму, фактичний параліч влади, С.В. Бородаєвський після звільнення, очевидно, залишився в Одесі й перебував тут до від'їзду за кордон у грудні 1919 р. Наявний

комплекс архівних та опублікованих матеріалів містить уривчасті, фрагментарні відомості про "одеський" період життя і діяльності вченого. Відомо, що він деякий час викладав історію кооперації в Західній Європі у місцевому Політехнічному інституті [1, арк. 1]. Не полишав діяч і кооперативної справи. Влітку 1919 р. він організував в Одесі Всеукраїнський союз виробничих кооперативів "Трудсоюз", який і очолював до від'їзду в еміграцію [8, с. 250-251].

Отже, кардинальні зміни державного, суспільно-політичного, економічного ладу Російської імперії, зумовлені Лютневою революцією та більшовицьким переворотом, викликали значні зміни і в житті С.В. Бородаєвського – перш за все, переїзд на Україну, що на початку 1918 р. проголосила свою незалежність. Так званий "український" період життєдіяльності вченого (1918-1919 рр.) характеризується не просто перебуванням на рідних теренах (Одеса-Київ-Одеса), а й активною участю в розбудові української державності та українського кооперативного руху. Сповідуючи демократичні принципи в національному, політичному, соціальному питаннях, діяч все ж вважав за можливе співпрацювати в уряді Гетьманату П.П. Скоропадського. На посаді заступника міністра торгівлі і промисловості Української Держави С.В. Бородаєвський дбав про захист зовнішньоекономічних інтересів України й налагодження перспективних економічних зв'язків із державними новоутвореннями, що постали на теренах колишньої Російської імперії (наприклад, Фінляндією, Грузією). Однак швидке падіння Гетьманату не дозволило реалізувати останні у повній мірі. Ще коротшою і навіть драматичною була співпраця С.В. Бородаєвського в державних структурах Директорії – виконання важливого урядового доручення в Одесі завершилося для нього місячним ув'язненням. У буремні 1918-1919 рр. діяч не полишав опікуватися й кооперативними справами та ініціював створення при Міністерстві торгівлі і промисловості Української Держави Кооперативної ради для регулювання співпраці між органами державної адміністрації та кооперативними організаціями (1918 р.) і Всеукраїнського союзу виробничих кооперативів "Трудсоюз" в Одесі (1919 р.). Загалом, адміністративна, дипломатична, кооперативна діяльність С.В. Бородаєвського в Україні у 1918-1919 рр. засвідчила його глибокі, українські за змістом, національні переконання та щире прагнення працювати на користь незалежної української держави.

1. Автобіографія С.В. Бородаєвського. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. І, од. зб. 26729, арк. 1-1 зв. 2. Аліман М. Сергій Бородаєвський (1870-1942) // Вісник Полтавської кооперативної ліги. – 2000. – № 8. – С. 2-4. 3. Андерсон О.Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. – К., 1919. 4. Бородаєвський / В.І. Марочко // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. 5. Бородаєвський / В.М. Власенко // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 3. – К., 2004. 6. Бородаєвський Сергій / І. В[итанович] // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 1. – Репринтне видання. – К., 1993. 7. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобіографічний показник / Уклад.: В.М. Власенко, О.В. Глушан. – Суми, 2010. 8. Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. 9. Власенко В.М., Власенко В.В. Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С.В. Бородаєвського) // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – Вип. І. – С. 11-22. 10. Власенко В.М., Глушан О.В. Робота С.В. Бородаєвського в Українській Господарській Академії (штрихи до науково-педагогічної біографії) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № X-XI. – С. 114-134. 11. Гай-Нижник П.П. Організація та структура Українського державного банку у 1918 році // Фінанси України. – 2007. – № 8. – С. 147-154. 12. Глушан О.В. "Історія кооперації" С.В. Бородаєвського як пам'ятка української кооперативної думки // Український селянин. – 2010. – Вип. 12. – С. 206-208. 13. Глушан О.В. С.В. Бородаєвський: документи до біографії // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2009. – Т. 10. – С. 124-137. 14. Гуммерс Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві; пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка. – К., 2004. 15. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки) / Приміт. К. Галушко, К. Лобанова. – К., 2007. 16. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923 : У 2 т. – К., 2002. – Т. 2. 17. Журнал кооперативного

совещания, состоявшегося 11 сентября 1918 года при Министерстве земледелия. – Центральный державный архив вищих органов власти та управления Украины (ЦДАВО України), ф. 1061, оп. 1, спр. 380, арк. 1-17. 18. Журнал Совета Министров 6 сентября 1918 г. – ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 236-238 зв. 19. Журнали засідань Малої Ради міністрів Української Держави. – ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 1-146. 20. Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев. – М.-Л., 1930. 21. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. 22. Миронович Д. Проф. Сергій Бородаєвський // Краківські вісті. – 1942. – 14 лютого. 23. Наказ народного міністра торгу і промисловості від 14 січня 1919 ч. 24 // Бюлетень Міністерства торгу і промисловості Української Народної Республіки. – 1919. – 21 січня. 24. Накази Колегії Верховних Правителів Держави // Державний вістник. – 1918. – 1 жовтня. 25. Освобождение Бородаевского // Одесская почта. – 1919. – 2 марта (17 февраля). 26. Протокол еконо-

мічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік. – ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 43, арк. 2-56. 27. Проф. Сергій Бородаєвський // Наступ. – 1942. – 22 лютого. 28. Судьба украинских денег // Одесский листок. – 1919. – 5 февраля (23 января). 29. Телицин В.Л. Бородаевский Сергей Васильевич [Електронний ресурс] // Библиотека-фонд "Русское Зарубежье" : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://old.bfz.ru/cgi-bin/load.cgi?p=news/proektu_nayk_otdel/ekonomistu_rus_zar_telitzin/personalii.htm. – Назва з екрану. 30. Товарообмін // Нова Рада. – 1918. – 1 жовтня (18 вересня). 31. Ухвалений Радою Міністрів Закон про встановлення нових тимчасових штатів місцевих пробірних установ // Державний вістник. – 1918. – 31 жовтня. 32. Ухвалений Радою Міністрів Закон про зміну діючих Законів про міри й вагу і встановлення нових тимчасових штатів місцевих Повіровчих Палаток // Державний вістник. – 1918. – 29 жовтня.

Надійшла до редколегії 17.03.11

Т. Горбань, д-р політ. наук, доц.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На основі порівняльних характеристик та системного аналізу фактів показані стратегічні прорахунки провідників української національної ідеї у зовнішньополітичних орієнтаціях в роки Першої світової війни та їх наслідки для українського визвольного руху.

Based on comparative characteristics and system analysis of the facts, the article deals with the strategic miscalculations of the leaders of Ukrainian national idea in foreign policy's orientations in the years of World War I and its consequences for the Ukrainian liberation movement.

Завершення Першої світової війни спричинило докорінні зміни на політичній карті світу, особливо в Європі. Розпалися чотири континентальні імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька (Другий рейх), Оттоманська. Народи, які проживали на їх теренах, утворили – на обширі від Фінляндії до Балканського півострова – власні держави. Українська державність стала серед них лише коротким епізодом: шанс, який давала історія і яким скористалися інші народи, українцями не був використаний. Йдеться, передусім, про реальну можливість, в умовах послаблення імперій, використати право народу на утворення власної держави. І хоча історія, як відомо, не визнає умовного способу, ретроспективний аналіз об'єктивних факторів, а ще більшою мірою – суб'єктивних діянь і прорахунків політичних лідерів українського народу, дають підстави стверджувати, що Україна, яка була буквально приречена зробити доленосний вибір – досягти державно-політичної емансипації, такою можливістю не скористалася.

Протягом століть визвольна боротьба українців пов'язувалася з пошуком союзників, отже, з пристосуванням під чужі інтереси і геополітичні сценарії. Первородним політичним гріхом української провідної верстви, наголошував В.Липинський, була її традиція "кликати на Українську Землю чужоземні влади". Тоді як, на його переконання, "державну незалежність може мати тільки така нація, якої провідна верства настільки хоче своєї власної влади, що вона супроти чужоземного напору вся, без різниці переконань, солідарна" [15, с. 438, 439]. Свої висновки він вмотивовував, передусім, подіями часів Руїни, коли у боротьбі за Україну "силами мірялися Москва і Польща".

Не став винятком й період Першої світової війни. Симпатії, а відповідно – й антипатії української "провідної верстви" стосовно воюючих сторін на першому етапі війни проявилися досить виразно. Твердження, що "з вибухом війни перед українством постало болюче питання: на кого орієнтуватись" [1, с.19], вважаємо непереконливим. По-перше, ідея використати воєнний конфлікт, очевидність якого не викликала сумніву, в інтересах національного самовизначення, в політичній думці Галичини визрівала заздалегідь. По-друге, ще за два роки до початку війни з'їзд представників західно-українських політичних партій визначився однозначно:

на випадок "оружного конфлікту" між Австро-Угорщиною і Росією "ціла українська спільність однозгідно і рішучо стане на стороні Австро-Угорщини, проти Російської імперії, як найбільшого ворога України... Побіда австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України" [16, с. 377]. З такою позицією галицьких націонал-демократів солідаризувалася і українська політична еміграція з Надднірянщини, принаймні та її частина, яка у перші дні війни проголосить у Львові створення Союзу визволення України (СВУ). Отже, як для тих, так і для інших питання "з ким і проти кого" було вирішене апіорі.

До речі, безоглядна орієнтація галицьких партій на Австро-Угорщину докорінно розходила з позицією М.Драгоманова, який доклав немало сил для їх ідейного оформлення. На його переконання, створення соборної української держави внаслідок перемоги однієї з імперій було маломожливе, та й "не корисне для русинів-українців політично". Особливо "неможливо й некорисно, аби Австрія відірвала Україну від Росії, бо майже всі інтереси в'яжуть українців з Росією кріпко, тим часом як для мас українського народу в Росії Австрія зовсім несимпатична, особливо при явнім союзі її з поляками, прихильниками історичної Польщі" [11, с.215]. Перебуваючи в останні роки свого життя у середовищі галицької інтелігенції, М.Драгоманов безпосередньо спостерігав її проавстрійські настрої, тож висловлене ним міркування правомірно розглядати як свого роду застереження щодо відповідних тенденцій. Застереження, яке було проігнороване тими силами в українському визвольному русі, котрим воно фактично адресувалося.

Дещо іншу позицію щодо "пошуку союзників" мав ідейний лідер українського консерватизму В. Липинський. Застерегаючи від безоглядної орієнтації на Австрію, він у той же час не виключав можливості використання австрофільства лише як тактики, а "цілком буде повне і цілковите визволення України по той і по сей бік Збруча" [14, с. 273]. Загалом же, на його переконання, українська нація мала право на вільне і незалежне політичне життя на власній території, дотримуючись повного нейтралітету щодо Росії чи Австрії [18, с. 17].

Орієнтація галичан, як і СВУ, на Австро-Угорщину, яка все більше схилялася до підтримки поляків у їх до-

маганнях відновлення власної держави в "історичних кордонах", викликала занепокоєння української громадськості Наддніпрянщини, зокрема політично активної інтелігенції. Актом "крайнього збудження", "хлопчаю наївністю" назвав таку позицію СБУ В.Винниченко, наголошуючи, що "нашим буде те, що дасть нам наша сила" [4, с. 15, 16]. Схожі погляди висловлював і М.Грушевський (позицію Союзу вважав "небезпечним політичним експериментом") та інші відомі представники тогочасної української політичної думки.

А між тим інтелігенція підросійської України, засуджуючи "галицьке австрофілство", зайняла позицію, яка по суті була дзеркальним відображенням позиції галицьких політичних партій: підтримка "свого" уряду в розрахунку на його поступки у національному питанні. Свого роду "клятва вірності" у перші дні війни була опублікована на сторінках розрахованого передусім на російського читача журналу "Украинская жизнь", який видавався українською філією Московського товариства слов'янської культури. Йдеться про редакційну статтю-маніфест "Війна і українці", яка, крім іншого, закликала "поставити на перший план ідею оборони держави, ...виявити здоровий політичний розум та організовану волю нації, щоб не піддатися провокаційним впливам і виконати свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою" [5, с.4, 6]. Надії покладалися на російську демократію, яка після перемоги у війні "дасть волю й життя її народам", котрі "в найбільш критичні дні для Росії виконують свої обов'язки по відношенню до неї". Стаття-маніфест відображала передусім позицію українських соціалістів. Проте майже у той самий час статтю-передовицю аналогічного змісту надрукувала і газета українських поступовців "Рада". Її підстави погодитися з думкою, що в міжнародному масштабі така позиція була орієнтована не лише на Росію, а й на держави Антанти [1, с. 20] – якщо не прямо, то опосередковано.

Отже, в Наддніпрянщині ідею оборонства у початковий період війни сповідували найбільш масові політичні течії в українському національно-визвольному русі – українські соціал-демократи та поступовці, прибічники ліберальних поглядів. Доречно зауважити, що така позиція українських політичних партій докорінно розходила з позицією російських соціал-демократів, які у перші дні війни вустами свого лідера В.Леніна проголосили гасло поразки російського уряду в імперіалістичній війні та перетворення її на війну громадянську. Очевидно, що українські політики свої надії на самовизначення більшою мірою пов'язували з російськими лібералами, які набирали все більшої ваги в політичному житті імперії, ніж з ідейно близькими до них російськими соціал-демократами, які заради класових інтересів тривалий час ігнорували національне питання. Зазначимо також, що масові маніфестації на підтримку уряду і "російського воїнства", що відбулися з початком війни у найбільших містах України, широкий громадський рух на підтримку фронтовиків і їх сімей спростовували претензії СБУ на репрезентацію "національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії" [17, 371], надто ж його твердження, що реалізацію своїх інтересів українці "зв'язують з розбиттям Росії у війні".

В обґрунтування партійної позиції "однозгідно і рішучо" стати на стороні Австро-Угорщини ідеологи СБУ покладали твердження, що Україна завжди була ворогом Росії, що "в своїх визвольних змаганнях вона шукала поміч Заходу, а особливо Німеччини", посилаючись при цьому на політику гетьманів Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи, П.Орлика [7, с. 374]. Тоді як, наприклад, В.Липинський, який ідейно

розійшовся з майбутніми лідерами СБУ ще напередодні війни, зовнішньополітичні орієнтації українців стосовно періоду, з яким співвідносяться названі імена, бачив іншими: "Одні кличуть Москву для походу на Варшаву, а другі Варшаву для походу на Москву, пропонуючи і тут і там свої услуги, вирікаючись і тут і там оборони своєї Землі" [15, с. VIII]. Порівнюючи наведені різні за своєю суттю погляди, бачимо, що висновок з них випливає однаковий: своє майбутнє українці будували в розрахунок не на власну перемогу, а на воєнну допомогу інших, як правило, сусідніх держав. Не враховуючи того, що будь-який союзник (про що попереджав свого часу ще Макіавеллі) на перший план ставить власні інтереси, отже, може або зрадити у найбільш відповідальний момент, або, на випадок спільної перемоги, вимагатиме непомірної винагороди.

Геополітичним прорахунком проавстрійськи налаштованої частини українського політикуму було, перше, ігнорування того очевидного факту, що створення самостійної української держави шляхом "відірвання" від Російської імперії українських земель не входило в стратегічні плани Австро-Угорщини, оскільки могло у практичній площині поставити питання і про долю українців у самій Габсбурзькій імперії; по-друге, австрійські можновладці виходили з того, що в разі перемоги імперії у війні українська держава може бути створена, але відповідно до їх власних геополітичних планів і під їх безпосереднім протекторатом. При цьому Східна Галичина не розглядалася австрійцями як складова частина гіпотетичної української держави.

І сьогодні залишається немало питань, які спонукають говорити не стільки про прорахунки, скільки про недалекоглядність, а то й нещирість лідерів СБУ, як і галицьких партій. Це стосується, зокрема, й надмірних сподівань, які покладалися на Німеччину. Хіба в таборі української еміграції не було відомо з відкритих публікацій про німецькі наміри "відроджену Україну" включити до складу "Великої Німеччини" – в одному варіанті. В інших – використати України як плацдарм для просування на Схід, або як територію, з якої можна буде черпати матеріальні ресурси, необхідні для ведення війни, або, нарешті, як бар'єр, який закриє вихід Росії до Європи. У цьому контексті нелогічним видається звернення СБУ до громадської думки Європи посприяти у тому, щоб "на широких степах України" постало "заборолло проти Росії" [7, с. 375]. Якщо у даному випадку Європа не отожднюється з самим лише Четверним союзом, то хіба авторам відозви було невідомо, що Великобританія і Франція були категорично проти "відірвання" України від Росії, оскільки це означало б ослаблення останньої як їхнього союзника?

Ще один стратегічний прорахунок українців полягав у тому, що вони не зуміли прорахувати до кінця "польський фактор" в австрійській політиці – тобто чим може обернутися для них багатолітня цілеспрямована політика Відня, що полягала у підіграванні полякам. Хоча протягом перших двох років війни Австрія так і не спромоглася чітко визначитися щодо політичного майбутнього польських земель, загальна тенденція була очевидною: політика Відня послабляла український незалежницький рух (оживилися москвофільські настрої) і зміцнювала позиції поляків. Врешті-решт, листопадова (1916 р.) угода імператорів Австро-Угорщини та Німеччини про створення Конгресової Польщі, куди мали увійти й етнічні українські землі, та водночас надання повної автономії Галичині без її поділу на польську та українську частини означало взагалі повне нехтування національними інтересами українців.

Українці, як і поляки, воювали по різні боки австрійсько-російського кордону, за інтереси імперій, які, в принципі, ігнорували національні інтереси як українців, так і поляків. "Польська карта", як і українська, розігрувалася передусім в австро-німецьких інтересах. Зокрема, що стосується відновлення польської державності (Конгресова Польща), то з боку Берліна і Відня то був крок на випередження – аби не віддати поляків "в обійми" Антанти. Чому ж тоді наслідки національних домагань українців і поляків виявилися діаметрально протилежними? Напевно це питання можна віднести до числа тих, які ще не знайшли належного аналізу в українській історіографії.

Відповіді, очевидно, треба шукати в органічному поєднанні як внутрішніх чинників, і серед них головного – консолідованості польського суспільства і його політичної еліти, чого, на жаль, не можна сказати про українців, так і зовнішньополітичних факторів, які поляки, як правило, вміло використовували в інтересах досягнення головної мети – домогтися відновлення польської державності. Не поділяємо однозначності твердження, що "з початком війни поляки зайняли сторону Австро-Угорщини та Німеччини, при допомозі яких вони мають визволитись з російської неволі та відродити свою державну самостійність" [20, с. 161]. Так само бездоказово виглядає твердження, що пілсудчики і особисто сам Ю.Пілсудський практично до липня 1917 р. були союзниками Центральних держав, воювали виключно проти Росії, а отже, послабляли табір Антанти [12, с. 184].

Не погоджуючись з такими однозначними трактовками, маємо зазначити, що, по-перше, Пілсудський ще до початку війни проголосив курс на створення незалежної Польщі. І хоча Пілсудський і очолювані ним польські легіони у початковий період війни дійсно воювали на боці Австрії, пізніше (ще до проголошення Королівства Польського) він почав схилитися до думки, що подальша боротьба на боці центральних держав є безперспективною, отже й не принесе бажаних результатів. Для нього і його однодумців стає очевидним, що німці збираються використати польських легіонерів у власних інтересах. По-друге, більш переконливими видаються міркування авторів, які, посилаючись на документи австрійської та німецької дипломатії, вважають, що уже на початку війни поляки дали відповідні обіцянки лояльності "не Відню і Берліну, а Відню і Петербургу водночас" [21, с. 26]. Поляки та їх політичний провід вирішили скористатися з того, що обидві воюючі сторони обіцяли їм національне визволення. Тож, по-третє, коли Росія відозвою Верховного головнокомандуючого російськими військами великого князя Миколи Миколайовича в перші дні війни проголосила наміри щодо сприяння відродженню Польщі і "братського примирення її народу з великою Росією", провідні польські партії по обидва боки австрійсько-російського кордону, попри їх тактичні розходження, вітали цей документ [13, с. 37].

Захоплені ідеями домогтися національної емансипації при опорі на Австрію – з одного боку, чи на Росію – з іншого, українські політики недооцінювали польський фактор в геополітичних комбінаціях воюючих сторін, як і наміри самих поляків – аж до відновлення "історичної Польщі", причому не в останню чергу й за рахунок українських інтересів. Саме під цим кутом зору поляки намагалися "порозумітися" з Росією. У свідомість російської громадськості, з владою включно, ще непередодні війни просувалася ідея, що німецький натиск на Схід "може зупинити тільки польськість, причому на всьому просторі історичної Польщі", тобто з включенням до її складу західноукраїнських земель. З приводу чого Д.Донцов зауважував, що не тільки німецька, а й

"українська небезпека" сама по собі була досить сильною спонукальною причиною, яка змушувала обох споконвічних ворогів подати один одному руки, вирішуючи власні проблеми за рахунок українських інтересів [8, с. 8].

Отже, ще раз наголосимо, що в своєму прагненні до відновлення державності Польщі обидва польські табори, проавстрійський і проросійський, хоча формально й ворогували між собою, в дійсності працювали на досягнення спільної мети. Другу важливу (а то й вирішальну) складову успіху поляків у їх боротьбі за власну державність забезпечила гнучкість їх зовнішньополітичних орієнтацій, зокрема їх поступова переорієнтація на країни Антанти. Показовий факт: якщо у перші два роки війни на боці Росії, а отже й Антанти, воювали лише розрізнені польські частини, то на початок 1917 р. вони були вже зведені в окрему польську дивізію, а після Лютневої революції проти австрійсько-німецького блоку діяло вже три корпуси, сформовані з "російських поляків". Тим самим вони, по-перше, закладали основи порозуміння з країнами атлантичної Європи, передусім з Францією, розраховуючи на їх майбутню підтримку польської держави. По-друге, сприяли тому, що російський Тимчасовий уряд, хоча і не без застережень, визнавав право польського народу на національну незалежність. Позиція російського уряду була підтримана урядами Великобританії, Франції, Італії.

На відміну від польської політичної еліти, провідники української національної ідеї майже до кінця війни так і не змогли порозумітися між собою. Маючи спільну мету – національне визволення, окремі політичні сили шукали свій власний шлях її реалізації, що не дозволяло українському визвольному потенціалу злитися в одне спільне державницьке русло. Навіть якщо йшлося про партії, які не стільки ворогували, скільки конкурували між собою. Таким чином, в той час як польські політичні партії, розділені не тільки ідейно, а й територіально, були об'єднані спільною метою – добитися національної емансипації, суб'єкти українського самовизначення в своїх діях залишалися різноспрямованими і розпорешеними.

Навряд чи можна вважати історично виправданими зовнішньополітичні орієнтації однієї з найвпливовіших сил в українському національно-визвольному русі – Товариства українських поступовців (ТУП). Якщо на початку війни частина поступовців зайняла проросійську позицію, яка з часом трансформувалася в політику нейтралітету й рішучого неприйняття війни як такої, то з часом очевидним стає їх дрейф у бік держав Четверного союзу. Рада ТУП, за свідченням Є.Чикаленка, таку переорієнтацію мотивувала прагматичними міркуваннями: німці, хоча й будуть визискувати українців економічно, натомість "принесуть на Україну свої капітали, заведуть у нас індустрію та промисловість, як у Лодзі; навчать наших селян, щоб у них хліб родив не по 40 пудів з десятини, як тепер у середньому, а по 122 пуди з десятини, як родить у Германії на далеко гіршому ґрунті" [22, с. 428]. Чи не лунають подібні мотиви і в сьогоденній Україні?

Додамо, що такі ілюзорні проєкти поступовців фактично перегукувалися з пропагандистськими гаслами СВУ, який у відозві до українського народу в Росії завіряв, що австрійське військо "поможе нам стати панами на власній землі. Принесе нам свободу і землю" [10, с. 373].

Мине рік-другий, і українці переконуються, наскільки недалекоглядними були такі сподівання. Фактична окупація України австро-німецькими військами за умовами Брестського мирного договору 1918 р. показала, що, окрім економічного визиску, на який по суті погодилася за умовами договору Центральна Рада, німці, замість

"своїх капіталів", принесли режим жорстокого терору, до речі, як і австрійці – замість "свободи і землі".

Минуло понад 90 років з дня підписання делегацією УНР мирного договору, проте його оцінки все ще залишаються контрверсійними. Одні лідери Центральної Ради – М.Грушевський, П.Христюк та деякі інші – в своїх спогадах в цілому оцінюють його позитивно. Інші – В.Винниченко, Д.Дорошенко, С.Петлюра, О.Шульгін, навпаки, вважали такий крок Центральної Ради великою невдачею, трагічною помилкою тощо. "Коли без чужої сили реалізації того миру не можна було й сподіватись, – писав пізніше В.Винниченко, – то весь мир набрав уже іншого характеру, він весь був у руках тої сили, яка мала переводити його в життя" [3, с. 290]. Сказане відноситься до мемуарних спогадів. Натомість історичним фактом є те, що коли Центральна Рада поклала на нього, як на голову уряду, обов'язок "закликати на поміч зовнішню силу – німецьку армію", В.Винниченко відмовився брати на себе відповідальність за цей акт, який, на його думку, "мав принести Україні велике зло", й подав у відставку. Пізніше він неодноразово звертав увагу на неприпустимість орієнтації на зовнішні сили.

О.Шульгін, Д.Дорошенко, С.Петлюра звертали увагу на інший аспект проблеми, а саме, що Брест перекреслив усі попередні домовленості молоді дипломатії УНР у відносинах з Антантою. "Ми потерпіли велику невдачу, – писав пізніше С.Петлюра, – не тільки через зраду галичан (установлено, що її санкціонував шифрованою телеграмою Петрушевич), не тільки через виснаженість та неорганізованість нашу, але головню через нашу ізольованість од світу і ту блокаду, в яку кинула нас Антанта" [19, с. 206]. Ніби на підтвердження сказаному Д.Дорошенко наводить висловлювання з французьких газет, які зводяться до узагальнення: "зрада України" [9, с. 233].

З огляду на сказане видаються непереконливими однозначно позитивні оцінки Брестського мирного договору деякими сучасними істориками. Так, І.Дацків у монографії, назва якої говорить сама за себе ("Брест 1918: європейський прорив України"), підписання договору з країнами Центрального блоку вважає визначним досягненням української дипломатії, історичним актом [6, с. 127]. Такі висновки автор робить, спираючись на "результати історичної угоди". При цьому результатами вважає сам текст угоди, а не її наслідки, які навряд чи заслуговують на однозначно позитивну оцінку. Хіба можна вважати перемогою той незаперечний факт, що австро-німецькі війська, увійшовши в Україну повними її господарями, підпорядкували собі не тільки військове, а й політичне та господарське життя.

У передмові до названої монографії інший історик хоча і вважає підписання Україною Брестського мирного договору "актом геополітичного масштабу", проте дещо звужує його значення як "дипломатичної перемоги Центральної Ради над більшовицькою Росією" [2, с. 5], додаючи при цьому, що пізніше цей договір зашкодив встановленню взаємин з країнами Антанти, які стали творцями геополітичної карти повноенної Європи.

Звичайно, можна знайти немало об'єктивних причин, які обумовлювали пошук союзників на Заході. Ситуативно зумовленим можна вважати й підписання УНР Брестського мирного договору. Проте майже безоглядна орієнтація на Німеччину і Австро-Угорщину, які не були ані втіленням ліберально-демократичних цінностей,

ані претендентами на перемогу у війні, особливо після вступу в неї на боці Антанти США (квітень 1917 р.), була очевидною помилкою українських політичних лідерів. І не тільки керівництва УНР – надмірне австрофільство домінувало ледь не до розпаду імперії і в політичному проводі галичан. Лише під впливом подій, що відбувалися в Наддніпрянській Україні після Лютневої революції в Росії, особливо ж з проголошенням Української Народної Республіки, а також очевидної неминучості розпаду Австро-Угорської імперії, на піддавстрійських українських землях буквально в останні дні війни започатковується будівництво української державності.

Узагальнюючий висновок логічний і зрозумілий: розкол і непорозуміння всередині українського національно-визвольного руху, його орієнтація на зовнішні сили, замість того, щоб "своє майбутнє будувати на власній перемозі" (В.Липинський), не дозволили українцям утвердитися у власній державності. Українські політичні керівники не врахували зміни геополітичних реалій, коли Антанта і США взяли під свій контроль національно-визвольні процеси у Східній Європі. У той час, як загальновідомі "14 пунктів В.Вільсона" гарантували всім народам, що входили до складу Австро-Угорської імперії, право на національне самовизначення, українські національні інтереси були проігноровані.

1. Андрусишин Б.І. Україна в роки Першої світової війни / Б.І. Андрусишин // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції (14 – 15 травня 1998 р.). – К., 1998. – С. 17 – 23. 2. Брицький П.П. Передмова / П.П. Брицький // Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України: [монографія] / І.Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2008. – С. 4 – 7. 3. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції. У 3 ч. / В. Винниченко; [репр. відтворення вид. 1920 р.]. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. II. – 1990. – 328 с. 4. Винниченко В.К. В чем наша сила / В.К. Винниченко // Украинская жизнь. – 1915. – № 7. – С. 13 – 18. 5. Война и украинцы // Украинская жизнь. – 1914. – № 7. – С. 2 – 6. 6. Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України: [монографія] / І.Б. Дацків. – 254 с. 7. До громадської думки Європи // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / [упоряд.: І.О. Кресіна (кер.) та ін.; за ред. В.Ф. Панібудьласки]. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 1997. – С. 374 – 375. 8. Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение / Д. Донцов // Украинская жизнь. – № 5. – С. 7 – 16. 9. Дорошенко Д. Історія України: 1917 – 1923. Документально-наукове видання. В 2 т. / Д. Дорошенко; [упоряд. К.Ю. Галушко]. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 2002. – 320 с. 10. До українського народу в Росії // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. – Ч. 1. – С. 372 – 373. 11. Із переписки М.П. Драгоманова. Подає М. Павлик. Переписка М.П. Драгоманова з Юліаном Бачинським (1894 – 1895) // Життя і слово. – Кн. III. – Львів, 1897. – С. 215 – 238. 12. Ілюшин І.І. Революція 1917 року в Росії і польське питання / І.І. Ілюшин // Перша світова війна і слов'янські народи. – С. 183 – 185. 13. Козицький М. Польське питання в роки Першої світової війни: аспект російсько-польських відносин / М. Козицький // Там само. – С. 36 – 41. 14. Липинський В.К. Лист до Андрія Жука (березень 1911 р.) / В.К. Липинський // Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії / [Я. Пеленський (голов. ред.) та ін.]. – К.; Філадельфія: Смолоскип, 2003. – Т. 1: Листування (А – Ж) / [Р. Залуцький, Х. Пеленська (ред.)]. – 2003. – С. 742 – 744. 15. Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / В.К. Липинський // Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6. Кн. 1. – К.; Філадельфія, 1995. – 471 с. 16. Манифест Головної української ради // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. – Ч. 1. – С. 375 – 377. 17. Наша платформа // Там само. – С. 371 – 372. 18. Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна / Я. Пеленський // Липинський В'ячеслав. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 15 – 29. 19. Петлюра С. Лист до Д. Антоновича / С. Петлюра // Петлюра С.В. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 205 – 207. 20. Плекан Ю. Вплив польських чинників на українське питання в Галичині / Ю. Плекан // Перша світова війна і слов'янські народи. – С. 161 – 165. 21. Трофимович В. Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни / В. Трофимович, Р. Романюк // Там само. – С. 24 – 30. 22. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). Документально-художнє видання. В 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 2004. – 428 с.

Надійшла до редколегії 17.03.11

ЖІНОЧЕ ТІЛО У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЕТНОГРАФІВ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена огляду праць етнографів та фольклористів середини XIX – початку XX ст., в яких зустрічаються відомості про народні погляди, вірування, уявлення, пов'язані з жіночою фізіологією та тілесністю.

The article is dealt with an analysis of ethnological and folklore studies of the second half of XIX – beginning of XX century that demonstrate the folk views and beliefs concerning women body.

На початку XX ст. у світі почала формуватися така наукова дисципліна, як сексологія, що привернула увагу вчених до проблем людської сексуальності та тілесності. Ця тема впадає в поле зору й української етнографії. Щоправда, етнографи XIX – початку XX ст. торкаються цього напрямку, як правило, в контексті інших "класичних" тем, зокрема родинно-весільної обрядовості та народної медицини. Поміж тим, у низці розвідок тогочасні вчені розглядають коло питань, прямо пов'язаних з жіночою тілесністю.

Насамперед це праці медика й антрополога Юліана Талька-Гринцевича, етнографа-аматора Івана Беньковського, збирача Марка Грушевського та відомого вченого-етнографа Зенона Кузеля, лікаря та дослідника народної медицини Сергія Верхратського та ін.

Так, відомості про народні погляди, вірування, перестороги, пов'язані з "жіночою" кров'ю, знаходимо у праці Ю. Талька-Гринцевича "Народное акушерство в Южной Руси", який серед питань, пов'язаних з акушерством, значну увагу приділяє й народним поглядам на місячні. Зокрема, йдеться про народні погляди на причини порушення менструального циклу та народні методи лікування раціонального та ірраціонального (магічного) характеру [30, с.18-23].

Окрему розвідку цій темі присвятив І. Беньковський, який зібрав та систематизував народні погляди українців на жіночу "нечистоту", Особливу увагу дослідник приділив заборонам, які накладалися на жінку в цей період [2, с. 128-131].

Чи не найбільше інформації знаходимо у матеріалах Марка Грушевського, оброблених Зеноном Кузелею, де наводяться різноманітна народна термінологія на означення місячних, легенди, пов'язані з їх виникненням, інформація про заборони на статеве життя під час місячних, способи лікування порушення циклу тощо [10, с.70-82].

Слід зазначити, що інформацію про лікування порушень менструального циклу знаходимо у низці праць з народної медицини, де автори наводять народні рецепти лікування (переважно фітотерапія) такого роду недуг. Зокрема, такі відомості трапляються у публікаціях В.Марковича [17, с.425], Г.Коваленко та І.Манжури [13, с.184], В. Милорадовича [19, с.89], Б.Грінченка [8, с.320].

Народні легенди, пов'язані з виникненням у жінки місячних, зафіксовані у працях В.Шухевича [35, с.255]. та А.Онищука [22, с.91].

Інформацію про дорослішання дівчини, соціальне перетворення дівчинки на дівчину, період "дівування", а відтак й початок організації дівчатами вечорниць (головною метою яких був підбір подружньої пари) знаходимо у публікаціях ряду вчених-етнографів. Поміж іншим, дослідниками приділена увага й традиції спільного сну молоді на вечорницях.

Зокрема, Микола Сумцов у своїй публікації "Досветки и посиделки", аналізуючи та порівнюючи українські та російські вечорниці, звертав увагу на високоморальну поведінку молоді під час ночівлі на таких зібраннях, а прояви "разврату", які інколи мали місце, пов'язував з негативним впливом міст, заводів та фабрик [27, с.91].

Етнограф В. Боржковський, спираючись на польовий етнографічний матеріал, зібраний на Поділлі, також

наводить інформацію про високу моральність поведінки молоді як на вечорницях, так і під час спільного сну [3, с.765-776].

Досить детальні відомості щодо організації вечорниць та традицій спільного сну молоді знаходимо у публікації В. Яструбова, де автор приділяє увагу покаранню "нечесної" дівчини та причинам, які змушували дівчат замовчувати насильство над собою [37, с.110-128]. Цінна ця розвідка й тим, що вона насичена етнографічним матеріалом, зібраним на півдні України, передусім Херсонщини.

Чи не найбільш відверті матеріали про спільну ночівлю молоді на вечорницях знаходимо у згаданій вже праці Марка Грушевського "Дитина...". Дослідник подає інформацію про те, як "хлопці піддурюють дівчину і по черзі ходять до неї" або "ламають їй калину", і як "чується дівчина, який проламанує калину" [10, с.104-122] тощо.

У публікаціях В. Милорадовича [20, с.59-62] та О.Ріпечкого [24, с.158] подано загальну інформацію як про українські вечорниці, їх підготовку та проведення, так і способи, у які молодь готувалися до спільної ночівлі.

Отже, вивчаючи проблеми походження та еволюції такого соціального інституту, як вечорниці, вчені намагалися знайти витоки формування, соціальну організацію молодіжних, насамперед парубочих, громад, форми гендерної поведінки парубків та дівчат тощо. Серед цих проблем вчені не оминули увагою спільне сну молоді на вечорницях та моральні засади й наслідки цієї традиції. Загалом, попри факти дошлюбного сексу на вечорницях та, як наслідок, появу незаконнонароджених дітей – байстрюків, більшість вчених схилилися до думки, що це був скоріше виняток, а не норма. Традиційне суспільство усіляко контролювало й засуджувало будь-яке відхилення від ustalених норм моралі, що підкреслювали у своїх розвідках українські етнографи.

Наступним етапом "формування" жіночого тіла слід вважати перший статевий акт, який перетворював дівчину на жінку. За "ідеальним" сценарієм, він мав відбутися після весілля, на території молодого, у коморі (звідки й назва обряду – "комора").

Одним з перших описав весільний обряд українців, в тому числі обряд комори, Гійом Левассер де Боллан. У своєму дослідженні, в контексті опису українського весілля, мандрівник звернув увагу й на обряд комори. Зокрема, навів свідчення про суворий контроль з боку родичів нареченого за "зближенням" молодих [5].

Серед досліджень весільної обрядовості вирізняються праці відомого етнографа й антрополога Федора Вовка. Вчений, вивчаючи весільний обряд, приділив детальну увагу і його "сороміцьким" компонентам: приготування шлюбної постелі, оголошення та докази дівоцтва, символіка дівочої цноти, весільна оргія та сороміцькі пісні тощо [4, с.276-307]. Крім того, як редактор 7 перших томів "Матеріалів до українсько-руської етнології" (1899–1904), Ф.Вовк умістив у першому сороміцькі пісні, записані М. Максимовичем, та опис весільного обряду з Полтавщини, не уникаючи і його "непристойних" компонентів [26, с.157-168].

Сороміцькі весільні пісні не оминув своєю увагою й В. Гнатюк, який опублікував згадані тексти у

"Anthropophyteia" – спеціальному виданні, де публікувалися етнографічні та фольклорні матеріали, пов'язані з сексуальністю народів світу, редактором якого він певний час був [38, с.113-149].

Досить детальний опис весільного обряду (переважно поліського) наведено в етнографічних матеріалах, зібраних В. Кравченком. Серед іншого подибуємо інформацію і про обряд комори, про те, як відбувалося весілля, якщо наречена була "чесною", і навпаки. Важливо, що крім опису подано й фольклорний матеріал – весільні пісні [23].

Солідну добірку фольклорних та етнографічних матеріалів, у тому числі цікавий нам обряд комори, містить четвертий том "Трудів" за ред. П. Чубинського [31].

Детальний опис обряду комори знаходимо у публікації П. Литвинової "Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині" [15, с.70-173]. Окрім етнографічного матеріалу авторка подає фольклорні джерела – пісні, які супроводжували згадану обрядовість та були невід'ємною частиною українського весілля.

Весільному обряду майже повністю присвячені (10 з 14 статей) 19–20-го томів "Матеріалів до української етнології", який видавала Етнографічна комісія НТШ. Серед іншого зустрічаємо важливі відомості про першу шлюбну ніч українців: стелення молодим шлюбної постелі, традицію вшановування "чесної" молодої та її роду або ж, навпаки, його посоромлення, якщо молода не чесна [18].

Слід зазначити, що у низці публікацій етнографічного матеріалу, серед іншого, можна зустріти відомості про весільний обряд, в тому числі обряд "комори" [11, с.33; 20, с.124].

Наступним "правильним" етапом формування жіночого тіла був репродуктивний – вагітність та материнство, що вже детально досліджено етнологами. Важливим "прологом" вагітності було зачаття дитини.

Народні світоглядні уявлення, пов'язані із зачаттям дитини, її розвитком у лоні жінки, знаходимо у публікаціях, присвячених родильній обрядовості українців. Зокрема, відомості про заборону інтимних стосунків у певні дні (насамперед під час постів та релігійних свят), а також їх мотивації (народження дітей-калік, виродків, які у майбутньому стануть злодіями, чарівниками тощо) зустрічаємо у працях П. Чубинського [31, с.18; 202], В. Бабенка [1, с.142], А. Малинки [16, с.251], П. Шекерика-Дониківа [34, с.88].

Український народ мав і свої рекомендації щодо формування бажаної статі майбутньої дитини. Відомості про це знаходимо на сторінках вже неодноразово згаданих праць Ю. Талька-Гринцевича [30, с.29], А. Онищука [22, с.96], П.Шекерика-Дониківа [34, с.92-93]. Народні уявлення про те, як саме утворюється плід у лоні жінки, детально описано у вже неодноразово згаданій праці Марка Грушевського [10].

Відхиленням від норми, девіантною поведінкою жінки вважалося в народній культурі українців уживання засобів контрацепції та переривання небажаної вагітності. Попри однозначне засудження суспільною мораллю цих дій можна припустити, що вони таки мали місце, адже техніка запобігання або переривання вагітності в традиційній культурі була відома.

Зокрема, у названій роботі Ю. Талька-Гринцевича "Народное акушерство в Южной Руси" містяться відомості про контрацептивні та абортівні засоби, якими жінки запобігали вагітності або викликали викидень. Автор згадує як магічні засоби (зокрема, маніпуляції з натільною сорочкою), так і перелік, рослин які, за народними переконаннями, мають абортівні властивості [30, с.23-25].

Детальну інформацію про те, "чому не хочуть мати діти", та за допомогою яких способів уникають вагітності, наведено у "Дитині..." Грушевського. У згаданій праці кілька сторінок займають етнографічні матеріали, за допомогою яких дізнаємося, чому жінки намагалися уникнути вагітності (головними причинами називали "убожество", "сутужність", "клопіт з малими дітьми" тощо) та до яких методів вдавалися. Цінним є й те, що зібрані етнографічні матеріали Марка Грушевського не тільки детально прокоментовані З. Кузелею, а супроводжуються поданою вченим ним історіографією проблеми [10].

У ряді публікацій з народної медицини, знаходимо, поміж іншого, перелік трав, які наділялися абортівними властивостями, а також інші механічні методи, до яких удавалися жінки, щоб перервати небажану вагітність. Таку інформацію знаходимо у працях Б. Грінченка [8, с.320], Г.Коваленка та І. Манжури [13, с.175], М. Сумцова [28, с.52].

Народні легенди, вірування, світоглядні уявлення, пов'язані з абортами та їх наслідками (перш за все моральними), а також відомості про народні контрацептивні та абортівні засоби, містить ґрунтовна стаття Володимира Гнатюка "Пісня про неплідну матір і ненароджені діти" [6].

Багату інформацію щодо окресленої теми містять літературно-фольклорні джерела, насамперед народні легенди та пісні, якими свого часу цікавилися М. Грушевський [9], В.Гнатюк [7], Ю. Яворський [36], К. Квітка [6].

У всіх цих розвідках знаходимо інформацію про одностороннє засудження народною мораллю абортів, ставлення до них як до протиприродної дії, за яку жінка обов'язково нестиме кару як на цьому, так й на "тому" світі.

Не менш важливим, у контексті культурно-антропологічних досліджень жіночого тіла, є й інформація щодо "жіночих" та венеричних хвороб. Ці відомості переважно зосереджено у матеріалах з народної медицини. Подаючи відомості про лікування народними методами ряду недуг, етнографи не оминили й такого делікатного питання, як лікування "сороміцьких" та венеричних хвороб.

Зокрема, у відомостях, зібраних Б. Грінченком [8, с.320], В. Милорадовичем [19, с.89], Ю. Тальком-Гринцевичем [30, с.19-20], В. Марковичем [17, с.425], Г. Коваленко та І. Манжурою [13, с.184], В.Шухевичем [35, с.255], знаходимо перелік трав, які, за народними уявленнями, лікували такого роду хвороби. Інформацію про магічне лікування статевих хвороб можна знайти у публікаціях І. Трусевича [32, с.423] та П. Чубинського [31, с.141].

На особливу увагу заслуговує праця лікаря та історика народної медицини проф. Василя Демича. Дослідник приділив детальну увагу народним назвам статевих та венеричних хвороб, віруванням, пов'язаних з їх виникненням та способам лікування [12, с.337-455].

Відомості про народні погляди на фізіологічні зміни, які наступають у жінок похилого віку, та пов'язані з цим вірування, повсякденні практики, зустрічаємо насамперед у працях присвячених родинній обрядовості. Це, насамперед, роботи Марка Грушевського [10, с.83-84], Ю. Талька-Гринцевича [30, с.18-19]. З них дізнаємося, що а народній культурі припинення місячних вважалося ознакою повернення жінки у "чистий" стан, що надавало їй низки привілеїв та підвищувало соціальний статус. Зокрема, жінка похилого віку могла займатися повивальним ремеслом, народно-медичною практикою, виконувати певні обрядово-родинні та сакральні (магічні) дії. Перебування у "чистому" стані накладало й обмеження, зокрема, вести статеве життя вважалося неприпустимим.

Отже, підводячи підсумки зазначимо, що завдяки дослідженням етнографів середини XIX – початку

XX ст., можемо впевнено говорити, що в традиційній українській культурі існував цілий пласт народних вірувань, уявлень, а також пересторог, пов'язаних із жіночою фізіологією та тілесністю. Цей пласт народних уявлень потребує детального та всебічного вивчення у вітчизняній етнології, адже вивчення різноманітних аспектів людської тілесності (як жіночої, так і чоловічої) і пов'язаних із нею народних уявлень та практик, дасть змогу дослідникам краще зрозуміти внутрішні механізми існування традиційної культури, світоглядні уявлення людей, що жили у позаминулі століття, їх моральні, культурні та релігійні настанови.

1. Бабенко В. А. Етнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав: "Тип. Губ. земства", 1905 – 144 с. 2. Беньковский Ив. Народный взгляд на "нечистую" женщину // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 128-131. 3. Боржковский В. "Парубочество" как особая группа в малорусском селском обществе // Киев. старина. – 1887. – № 18. – С. 765-776. 4. Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. – К.: "Мистецтво", 1995. – 336 с.: іл. 5. Гийом Левассер де Боплан. Опис України. – Л. 1998. 6. Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 173-224. 7. Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919. – Т. XIX–XX. – С. 249-389. 8. Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Вып. 2. – Чернигов, 1897. – 390 с. 9. Грушевський М. Історія української літератури. – Т. 4. – К.: "Державне видавництво України", 1925. – С. 628-641. 10. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини / Обробив З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – Л., 1906. – 220 с. 11. Данильченко І. Етнографические сведения о Подольской губернии. Каменец-Подольск: "Типография Подольского Губернского Управления", 1869 – 56 с. 12. Демич В. Сифилис, венерические и кожные болезни и их лечение у русского народа // Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии под ред. проф. В.В. Высоцкого. – Т. XI. – СПб.: "Издание К.Л. Риккера", 1901. – С. 337-455. 13. Коваленко Г., Манжура І. К народній медицині малорусов // Етногр. обозр. – 1891. – № 4. – С. 169-186. 14. Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю. – К., 1928 – 61 с. 15. Литвинова П. Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 3. –

Львів, 1900. – С. 70-173. 16. Малинка А. Н. Сборник материалов по малорусскому фольклору. – Чернигов. – 1902. 17. Маркович В. В. Знахарки нового типа // Киев. старина. – 1891. – Т. 35. – С. 413-429. 18. Матеріали до української етнології. – Л., 1919. – Т. 19-20. 19. Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К.: "Типог. имп. Университета св. Владимира", 1902. – 106 с. 20. Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. – Харьков: "Типография губернского правления", 1897. 21. Нос С. Покритка // Киевская старина. – 1882. – Т.1. – С. 427-429. 22. Онищук А. З народного життя гуцулів. 1. Родини і христини та дитина до шостого року життя // Матеріали до української етнології. – Л., 1912. – Т. 15. – С. 90-113. 23. Пісні: христини та весілля (етнографічні матеріали), зібрані Васильом Кравченком, з передмовою Миколи Гладкого. – Житомир, 1920. 24. Ріпечкий Олександр. Парубочі й дівочі звичаї в с. Андріяшівці на Полтавщині // Матеріали до української етнології. – Л., 1918. – Т. 28. 25. Родини і христини на Гуцульщині. Записав П. Шекерик-Доників в с. Головах і Красносілі Косівського повіту // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. XVIII. – С. 86-122. 26. Сороміщкі весільні пісні, записані М.О. Максимовичем / Подав Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1889. – Т.1. – С. 157-168. 27. Сумцов Н. Досветки і посиделки. – Киев: "Типография А.Давиденко", 1886. – 24 с. 28. Сумцов Н. Очерки народного быта. – Харьков, 1902. 29. Сумцов М.Ф. Слобожане: историко-этнографическая развідка. – Харків: "Акта", 2002. – 282 с. 30. Талько-Гринцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – 54 с. 31. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. IV. – СПб., 1877. – 713 с. 32. Трусевич И. Зилле: Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья // Киевлянин. – 1865. – № 107. – С. 423-424. 33. Шамраевский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 273-276. 34. Шекерик-Доників П. Родини і христини на Гуцульщині. Записав П. Шекерик-Доників в с. Головах і Красносілі Косівського повіту // Матеріали до української етнології. – Л., 1918. – Т. XVIII. – С. 86-122. 35. Шухевич В.О. Гуцульщина. – Ч.5. – Верховина: "Гуцульщина", 2000. – 332 с. 36. Ярославский Ю. Духовный стих о грешной деве и легенда о нерожденных детях // Изборник Киевский. – К., 1901. – С.287- 352. 37. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // КС. – 1896. – № 10-12. – С. 110-128. 38. Hnatjuk V. Die Brautkammer: Eine Episode aus den ukrainischen Hochzeitbrauchen // Anthropophyteia. – 1909. – Bd 6.

Надійшла до редколегії 17.03.11

I. Кравченко, канд. іст. наук

КИЇВСЬКИЙ ГРЕЦЬКИЙ СВЯТО-ЄКАТЕРИНІНСЬКИЙ МОНАСТІР: ЗОВНІШНІЙ УСТРІЙ І ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В П. П. XIX ст.

Стаття присвячена основним аспектам зовнішнього устрою і економічного становища Київського грецького Свято-Єкатерининського монастиря в п. п. XIX ст.

Article is devoted to key aspects of external structure and economic status of Kiev Greek monastery of St. Catherine in the nineteenth century.

Історія Київського грецького Свято-Єкатерининського монастиря сягає витоків першої третини XVIII ст. Київські греки, починаючи з 1733 р., клопотали про відкриття у Києві грецької церкви. Її заснування безпосередньо пов'язане з діяльністю ігумена Синайського монастиря Євгенія, котрий отримав дозвіл на відкриття церкви і протягом 1739 – 1742 р.р. здійснив її будівництво. Пізніше, 1748 р., монастир отримав статус подвор'я Синайського Преображенського і Свято-Єкатерининського монастиря [15, 55 – 112].

Згідно описів Києва початку XIX ст., Свято-Єкатерининський грецький монастир розташовувався у приміщеннях колишнього Петропавлівського монастиря. Петропавлівська кам'яна церква колишнього однойменного монастиря була перейменована на честь св. Великомучениці Єкатерины. В ньому були ще приділи святих Захарії та Єлисавети, св. Олексія і свв. Апостолів Петра і Павла. На сході від церкви була кам'яна дзвіниця. Праворуч від кам'яної церкви розташовувалась дерев'яна церква на честь святителя Спіридона з келіями. Ліворуч від цієї церкви були покої архімандрита (настоятеля монастиря), чернечі келії та інші дерев'яні будівлі. Монастир мав дерев'яну огорожу. Насель-

никами монастиря згідно штатів могли бути архімандрит-настоятель, три ієромонаха, два ієродиякона і шістнадцять штатних служителів (фактично – кріпаків, котрі виконували різні роботи в монастирі). Перша побудована кам'яна Єкатерининська церква залишалась подвор'ям цього монастиря. На подвор'ї були ще келії в двох флігелях і кам'яний погріб [13, 72-83].

9 липня 1811 р. у Києві сталася трагедія – велетенська пожежа, під час якої на 16 годин була знищена більша частина міста – Поділ. 1176 будинків, Київська Академія з Братським монастирем, Київський грецький Свято-Єкатерининський монастир, Флорівський жіночий монастир, 11 кам'яних парафіяльних церков і 4 дерев'яні, будівлі міського магістрату, контрактового будинку, численних крамничок, двох поштових контор, склади товарів на березі Дніпра стали здобиччю полум'я [17, 2].

Міський архітектор Меленський описував пошкодження, що їх спричинила пожежа: "в Єкатерининском монастыре каменная церковь со сводами и с одним куполом во имя великомученицы Екатерины, апостол Петра и Павла и придел во имя Алексея человека Божия, на ней крыша железная вся погорела, внутри иконостасы все сбережены, стены и своды настоящей це-

ркви прочны, а своды придела сомнительны, окна и двери погорели, вся штукатурка снаружи и внутри попортилась, — в оном монастыре каменная колокольня на погребях со сводами о трех этажах в верхнем этаже деревянный купол крытый железом сгорел, колокола растопились, стены и своды прочны; штукатурка внутри и снаружи обгорела. В том же монастыре деревянная теплая церковь во имя святого Спиридона и при оной настоятельский дом и монашеские кельи со всеми принадлежащими к оным службам и другими строениями сгорели до основания" [17, 20].

Відомості архітектора Меленського доповнюють рапорти Київського митрополита Серапіона Св. Синоду. 12 липня 1811 р., через кілька днів після пожежі, він писав: "В греческом второклассном монастыре большая каменная церковь снаружи с куполом и главою обгорела, а внутри иконостас немного поврежден; серебро церковное с ризницею соблюдено, колокольня каменная с куполом и главою внутри и снаружи обгорела; церковь же теплая деревянная, настоятельские и братерские кельи и конюшенный двор до основания сгорели... Безприходная церковь, в подворье греческого монастыря состоящая, Екатерининская сверху обгорела кроме уцелевшей в ней внутренности церковной" [17, 21 – 22].

Через місяць, 13 серпня 1811 р., митрополит Серапіон повідомляв Св. Синоду: "От 12-го прошедшего июля репортом Святейшему Правительствующему Синоду от меня донесено о погорении в случившийся того ж июля 9-го в Киево-подоле страшный пожар сверх прочаго — и трех монастырей, — 1) киево-братскаго училищнаго, 2) киево-греческого Екатерининского, и 3) киево-флоровского девичьего. После сего несчастного случая я по обязанности моей, требовал изобретать всевозможнейшее, хотя на первый случай, монашествующих помещение, и по сему: ... греческого монастыря архимандрит с одним иеромонахом и одним иеродиаконном, коих только и имеется, остаются в уцелевшем при колокольне того монастыря покоях" [17, 24]. Таким чином, крім відомостей про пошкодження пожежею монастиря бачимо, що 1811 р. в Київському грецькому Свято-Екатерининському монастирі було всього три насельники (можливо, митрополит просто не став згадувати про послушників та служителів монастиря).

Отже, під час пожежі 1811 р. церква св. Єкатерины вціліла завдяки залізним дверям і обережності духівництва, котре не дозволило заносити до церкви речі, котрі рятували з охоплених пожежею будинків. А от Петропавлівський монастир тоді повністю згорів, як і інші будівлі на Подолі. Після цієї пожежі монастир, на жаль, вже не зміг повністю відновитися і протягом майже всього XIX ст. перебував у скрутному матеріальному стані. Синаїти не могли відбудувати Петропавлівський монастир. До пожежі там були соборна церква свв. апп. Петра і Павла з двома приділами, церква свв. Захарія і Єлизавети з трапезою, побудована 1763 р., кам'яна дзвіниця над воротами, келії і дерев'яна огорожа навколо монастиря. На його відбудову потрібно було 101213 руб., але держава не виділила цієї суми до 1823 р., "по причине Высочайших подтверждений о сокращении сметы строительных расходов по Духовному ведомству" [4, 26 – 46]. Київський митрополит вдруге доповідав Св. Синоду, що монастир можна хоч частково відновити за 23347 руб., але й цих грошей не виділили згідно зазначеної причини. Синод лише розпорядився 1822 р. ввести в монастирі прибутково-видаткові книги, що, втім, скоро відмінили. Монастир повинен був за свої кошти поступово відбудовуватись. До 1826 р. там були побудовані лише маленька дерев'яна келія, хата для робітників і дерев'яна огорожа [4, 28]. Тому земля під монастирем була оцінена у

5610 руб. асигнаціями і 1826 р., під час відсутності там настоятеля, землю передали у завідування духовно-училищного управління для побудови приміщень Київської духовної семінарії, а цю суму внесли до державного банку для зберігання на рахунок Свято-Екатерининського грецького монастиря у Києві [14, 157].

1828 р. грецький монастир перевели назад у приміщення при церкві св. Єкатерины, а позаду Петропавлівської церкви був побудований близько 1830 р. великий кам'яний триповерховий корпус, в який 1832 р. перевели Київську духовну семінарію [18, 76]. Але дача в Петропавлівській Борщагівці зі ставком, млином і постійним двором залишились у володінні Єкатерининського монастиря.

Згодом монастир, втративши багато своїх земельних володінь на Подолі, неодноразово, але безуспішно намагався повернути їх собі протягом майже 40 років. Коли будівлі монастиря, крім церкви, згоріли під час пожежі, настоятель монастиря архимандрит Мисаїл 1814 р. скаржився Київському митрополиту Серапіону, що Київська будівнича комісія розподілила монастирську землю під забудову приватним особам, а йому обіцяла або заплатити за кожен сажень землі по 4 і 5 руб., або виділити стільки ж землі в іншому місці. У монастиря відібрали понад 400 сажнів землі, і не було де побудувати підсобні монастирські приміщення, тому архимандрит Серапіон просив захисту у митрополита. Справа про землю вирішувалася в Київській Духовній Консисторії, Київському губернському правлінні, у прокурора Св. Синоду, Київського громадянського губернатора, але безуспішно: Синоду губернатор повідомив, що монастир отримав у якості компенсації навіть більше землі, ніж у нього забрали. Київська будівнича комісія пояснювала, що згідно нового плану міста, вулиці на Подолі стали набагато ширшими, ніж були до 1811 р., деякі прокладені там, де їх раніше не було, і тому всі мешканці Подолу — власники земельних ділянок — понесли пропорційно рівні втрати землі, в тому числі Єкатерининський монастир — 459 сажнів, і у нього залишилось ще 1073 сажні. Насправді, через якісь непорозуміння, у монастиря реально залишилось всього 524 сажні, а інша земля опинилась у володінні приватних осіб. 1825 р. настоятеля монастиря змінили, але через політичні обставини він не зміг приїхати до Києва аж до 1831 р. З плином часу монастирю все важче було щось довести чи змінити; це посилювалось жакливим бюрократизмом державної влади: і менш важливі справи могли тягтись протягом багатьох років... Патріарх Константинопольський Константій неодноразово звертався до Св. Синоду з проханням захистити права монастиря, але це не принесло реальних плодів.

Час йшов, і у квітні 1834 р. біля монастиря і в ньому самому відбулася нова пожежа, під час якої згоріли приватні будинки, що знаходились на землі, що раніше належала монастирю [4, 5 – 14]. Спроби архимандрита Кирила якось обернути ситуацію з землею на свою користь знову не мали успіху. Сам монастир мав великі збитки через пожежу: згоріли 13 дерев'яних покритих залізом кранниць вартістю 12350 руб., чотири дерев'яні келії (1000 руб.), деякі інші будівлі і майно, а зі стін самої церкви обсипалась штукатурка і почорнів дах на куполі. Всього монастир мав 19610 руб. збитків. Настоятель просив у митрополита і Св. Синоду поклопотатись перед імператором про допомогу на побудову келій в монастирі для розташування братії, котру очікували з Константинополя, і для найнеобхідніших приміщень. Тимчасово настоятель і штатні служителі розташовувались у приміщенні колишньої трапезної. Склали кошторис на суму понад 45 тис. руб., але Св. Синод

відповів, що у монастирі згоріло власне монастирських будівель всього на 4 тис. руб., а в монастирі є гроші у банку, так що допомоги від держави не буде. Крім того, архимандрит Кирил для розробки проекту необхідних приміщень (келій для настоятеля і братії, дзвіниці, сараю, стайні, комори, ще двох келій і огорожі) звернувся до послуг не офіційного міського архітектора, а до приватних осіб – архітектора Богдановича і землеміра Дубицького. Ще однією причиною відмови у виділенні коштів було те, що монастир не був фінансово підзвітним місцевій єпархіяльній владі, не вів прибутково-видаткових книг, і виділені кошти могли використовуватися не за призначенням. Та й братія монастиря складалась лише з настоятеля, не було не лише кількості котра визначалась штатами, але навіть достатньої для служіння кількості ченців, тому великих приміщень для монастиря і не потрібно, для них достатньо землі яка є...

Неодноразово настоятель монастиря звертався з проханнями про допомогу до Київських митрополитів Євгенія і потім до Філарета. Так, 1839 р. настоятель монастиря архимандрит Кирил написав клопотання Київському митрополиту Філарету, в якому описував всі негаразди, що сталися з монастирем починаючи з 1811 р., і просив його звернутись до Св. Синоду з проханням "о вспомошествовании сей обители от казны изчисленно по смете и Св. Синодом признанною к употреблению, на устройство сметой, вместо того предположения, которое было учинено на распространение сей обители покупкою сметного места, а о безочередном решении по законам производящегося теперь в Киевском магистрате дела, о монастырской земле, на предмет возвращения оной с каменным погребом по делу показанием, монастырю, учинить сношение с Г. Киевским Военным Губернатором, и о том учинить Архипастырскую резолюцию" [4, 1 – 4].

Але згідно указу Св. Синоду від 21 січня 1842 г. монастирю знову відмовили у виділенні коштів з державної скарбниці, тому що в монастиря повинні були бути залишки штатних сум, були кошти в банку з відсотками, що накопичились. Пропонувалось видати монастирю нову "збірну книгу", або залучити благодійників, або взяти позику – словом, обійтися місцевими засобами, і будувати поступово, суворо заощаджуючи кошти [4, 96 – 99].

За таких обставин Київський митрополит Філарет 1842 р. навіть пропонував перевести монастир з Києва до Ніжина, але це потрібно було узгодити з патріархом Константиєм. Останній відповів, що в Ніжині у грецької громади свій магистрат, вони утримують дві церкви, платять духівництву і причетникам. Не можна втручатися в управління Ніжинської грецької громади, змусити їх розташувати у своїй церкві Київський монастир. "Покоренейше прошу, – писав патріарх, – чтобы благоволено было, в сем Первопрестольном древнейшем Граде, где посеяли семена христианской веры, и оттуда возсияли по всей обширной стране Русской лучи Божественного света, и в котором граде просиял тоже своими добродетелями благословенный лик толиких святителей Греческих, остаться, монастырь сей неколебимым, существующим столь долгое время в Киеве, от 1698 году залогом единоверия обеих Православных Церквей" [4, 116 – 120]. Св. Синод, враховуючи думку російського посла в Константинополі Буткевича, що було б корисно і для російського релігійного впливу на Сході задовольнити прохання патріарха Константія, щоб у Києві, як колиці Православ'я, зберігся грецький монастир, постановив залишити пропозицію митрополита про переведення монастиря до Ніжина без наслідків, зобов'язати митрополита вжити рішучих заходів, щоб якомога швидше і зручніше влаштувати Єкатерининський мона-

стир, за рахунок власного капіталу цього монастиря та інших джерел прибутків, а також скласти кресленики і кошториси побудов [4, 121]. Патріарх Константиї відправив також власноручного листа Київському митрополиту, в якому писав, що він багато років жив у Києві і свято береже пам'ять про місто. Можна зрозуміти піклування патріарха про той монастир, в якому він в юності жив, коли навчався у Київській Академії. Він навіть пропонував від себе особисто 5000 руб., якби не вистачало коштів на будівництво [4, 125].

Після цього справа, нарешті, зрушила з мертвої точки. Київський єпархіяльний архітектор Спарро 1844 р. склав кресленики і кошторис на побудову братських келій і дзвіниці. Через те, що не вистачало місця, великих приміщень для братії побудувати було ніде. На келії було потрібно 7175 руб. 96 коп., на дзвіницю – 4128 руб. 82 коп., всього – 11304 руб. 78 коп. сріблом [4, 124]. 1845 г. проект був затверджений імператором і Св. Синодом, призначені члени будівничої комісії: настоятель монастиря архимандрит Кирил, протоіерей Успенського собору Петро Максимович, священник Києво-Подільської Хрестовоздвиженської церкви священник Косьма Лободовський, священник Києво-Флорівського монастиря Печенев і єпархіяльний архітектор Спарро [4, 137].

Спочатку вирішили будувати келії. Будівництво почалося 1848 р. і завершилось 1850 р. Підрядчиком був київський купець Фадєєв. 1852 р., коли зібрали частину коштів на продовження будівництва, почали будувати дзвіницю [4, 150 – 222], яку закінчили 1857 р.

У ці ж роки (1843-1853) монастир намагався довести свої права на частину землі, котра перейшла до Київської семінарії, але невдало [2].

Київський грецький Єкатерининський монастир розташовувався в південно-східній частині Олександрівської площі, де на неї виходили Братська та Іллінська вулиці. Церква монастиря мала одну баню [8, 258 – 259]. 1857 р. у монастирі побудували невелику кам'яну двоповерхову дзвіницю; тоді ж на тісному монастирському подвір'ї побудували і одноповерхові братські келії. За описом М. Сементовського, на початку XX ст. у Єкатерининській церкві були дві особливо шановані ікони – Тихвінської Божої Матері, покрита срібною ризою, в особливому кіоті на правому боці іконостасу, та ікона Святителя Миколая Чудотворця – досить старовинний образ, теж покритий срібною ризою. Літургія в монастирі звичайно починалась о 7-й годині ранку [16, 269].

Спочатку церква монастиря св. Єкатерини мала типово українські архітектурні риси, мала три бані. Але в кінці XIX ст. її перебудували так, що залишилися лише одна, центральна – верх первісної барокової будівлі. Всередині храму був дуже красивий іконостас у стилі рококо [1, 27 – 28].

1858 р., за бажанням Константинопольського патріарха, Київський грецький монастир зобов'язали надавати фінансові звіти на ревізію Київської Духовної Консисторії, хоча раніше монастир не звітувався київській духовній владі.

Що стосується матеріального стану монастиря, то відомості про це, що збереглися, дуже уривчасті. Так, на 1826 р. монастир отримував від Київського повітового казначейства 2610 руб. річного утримання. За 1826 – п. п. 1827 р. виторг за продаж свічок склав 1127 руб. 50 коп., "кошельковий" збір за рік складав 40 руб. 16 коп., за оренду крамниці міщанин Степан Запісоцький платив монастирю 211 руб., пожертви на ремонт Єкатерининської церкви від двох міщанок склали 2600 руб., за оренду житлових приміщень і крамниць монастир отримав 380 руб., за продані три копиці сіна – 75 руб., за продане старе залізо – 169 руб., прибуток з Єкатерининської

церкви – 51 руб., тобто річний прибуток складав приблизно 7 тис. руб. Гроші витрачались на купівлю різних будівельних матеріалів, продуктів, вина для богослужіння, ладану, проскур, свічок, антимінса, на дрібні будівельно-ремонтні роботи, пошиття риз (на це було витрачено 3085 руб.), на платню братії монастиря і штатним служителям (645 руб.), та ін. [9].

1829 р. річний прибуток монастиря складав приблизно 4026 руб. (2610 руб. від держави, 600 руб. від купця Олексія Ходунова за оренду п'яти крамниць, 340 руб. від оренди будинків, 31 руб. "кошелькових" грошей і 445 руб. від продажу свічок). За рік було витрачено 5671 руб., тобто більше, ніж річний прибуток (за рахунок залишку 2969 руб. з 1828 р.) [10].

1834 р. монастир повинен був звітуватись не за всі прибутки, а лише за 2610 руб. 32 коп., що отримував від держави, котрі йшли на платню настоятелю, братії і служителям монастиря, купівлю вина, проскур, утримання ризниці, провізю та ін. [11] 1835 р. держава видала монастирю 2260 руб. [12], тобто річний прибуток монастиря був досить нестабільним. 3 травня 1842 р. держава скоротила утримання монастиря на 746 руб. 81 коп. на рік [3].

Зберігся фінансовий звіт монастиря за 1856 р. Як писав настоятель архімандрит Хрисанф, "из отчета вверенного мне монастыря можно видеть его достаток и не требовать от него большего; между тем, время от времени я стараюсь ввести в нашем монастыре порядок, подобный другим монастырям и надеюсь со временем успеть". Монастир звітувався Синайському архієпископу (на той час ним був уже згаданий колишній Константинопольський патріарх Константій). З цього звіту видно, що монастир мав річний прибуток 1955 руб. 24 коп., з них штатної суми (утримання від держави) – 746 руб. 81 коп., економічної суми (прибутки від відсотків з капіталів, за оренду монастирських приміщень) – 1031 руб. 40 коп., і церковної суми (виручки від продажу свічок, проскур, пожертв) – 177 руб. 3 коп. Штатна сума йшла на платню настоятелю (350 руб.) і братії (ієромонахам – від 20 до 25 руб. на рік), послушникам (від 10 до 15 руб.), штатним служителям, кухарю, писарю і на канцелярські товари. Економічна сума витрачалась на продукти та дрібні господарчі речі, церковна сума – на купівлю проскур, вина, лампадної олії, свічок, дров для опалення церкви [5].

Цікаво, що протягом 1863 – 1864 р.р. настоятель монастиря архімандрит Мелетій збирав пожертви для Синайського монастиря, причому зібрали досить велику як на ті часи суму – 3852 руб. 65 коп. [6] Оскільки нам недоступні фінансові звіти, котрі монастир посилав на Синай, цей факт є одним з не багатьох свідчень того, що незважаючи на власне скрутне становище, Київський Свято-Єкатерининський монастир фінансово підтримував свою "метрополію".

В середині XIX ст. (за даними 1865 р.), кошти на утримання монастиря надходили, по-перше, від держави (початкова сума 746 руб. 81 к., і згідно указу від 19 березня 1863 р. замість 16-ти штатних служителів, 800 руб. Крім того, монастирю належала дача в Петропавлівській Борщагівці зі ставком, водяним млином і постійним двором, що приносила прибуток до 600 руб. на рік. Монастир отримував відсотки з постійного капі-

талу (5765 руб.) близько 320 руб. на рік. Також здавали в оренду сусідній з монастирем кам'яний будинок за 42 руб. на рік. Нарешті, невеликий церковний прибуток (треби, свічки та ін.) складав близько 400 руб. на рік, тобто всього монастир мав близько 3000 руб. річного прибутку [7, 600 – 601].

Таким чином, протягом п. п. XIX ст. економічне становище монастиря було нестабільним, то покращувалося, то погіршувалося. Монастир двічі (1811 і 1834 р.р.) страждав від пожеж. Під час перепланування міста і в результаті передачі ділянки колишнього Петропавлівського монастиря Київській семінарії монастир втратив більшу частину своєї землі. Настоятелі монастиря неодноразово намагались виправити становище: повернути монастирю землю, отримати допомогу від держави на будівництво нових приміщень, але безуспішно. Все ж після численних прохань не лише від настоятелів монастиря, Київських митрополитів, але й від Константинопольського патріарха Константія, монастирю вдалося в 40-50-х р.р. XIX ст. побудувати келії і дзвіницю, головним чином, за свої кошти.

Єкатерининський монастир був найбільш необхідним монастирем Київської єпархії. Держава постійно скорочувала суму на утримання монастиря. Незважаючи на своє становище, монастир все ж продовжував надавати матеріальну допомогу Синайському монастирю. На жаль, оскільки монастир майже ніколи не звітувався у витраті своїх коштів перед київською єпархіальною владою, не можна скласти уявлення про розміри цієї допомоги.

1. Геврик Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк-Київ, 1991, 64 с. 2. Дело об отторжении земельного участка принадлежащего Киево-Греческому Екатериносинскому монастырю. – 1843-1852. – Центральный государственный исторический архив Украины у м. Києві (ЦДІАУК), ф. 127, оп. 876, спр. 68, 152 арк. 3. Дело по отношению Киевской казенной палаты о возвращении в казначейство денег, перебранных Киево-Греческим монастырем. – 1843. – ЦДІАУК, ф. 127, оп. 809, спр. 191, 6 арк. 4. Дело по прошению архимандрита Киево-Греческого монастыря Кирилла об оказании пособия сему монастырю в стесненном семинарскими зданиями положении его. – 1839-1850. – ЦДІАУК, ф. 127, оп. 799, спр. 455, 234 арк. 5. Дело по рапорту настоятеля Греческого монастыря с представлением отчета за 1856 г. – 1857. – ЦДІАУК, ф. 127, оп. 829, спр. 52, 14 арк. 6. Дело по указу Св. Правительствующего Синода, об истребовании от архимандрита Киево-Греческого монастыря Мелетия объяснения, касательно сбора пожертвований, производимых им в пользу Синайского Владычняго монастыря. – 1864. – ЦДІАУК, ф. 127, оп. 836, спр. 283, 4 арк. 7. Захарченко Н.В. Описание Киева. – Т. 2. – М., 1868. – С. 592-601. 8. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. – К., 1888. – 294 с. 9. Книга записи прихода и расхода денежных сумм Киевского Екатериносинского греческого монастыря за 1826 – п.п. 1827 г.г. – ЦДІАУК, ф. 898, оп. 1, спр. 1, 7 арк. 10. Книга Киево-Греческо-Екатериносинского монастыря на записку прихода и расхода суммы на 1834-й год. – ЦДІАУК, ф. 898, оп. 1, спр. 16, 14 арк. 11. Книга Киево-Греческо-Екатериносинского монастыря на записку прихода и расхода суммы на 1829-й год. – ЦДІАУК, ф. 898, оп. 1, спр. 2, 12 арк. 12. Краткая ведомость из книг Киево-Греческого Екатериносинского монастыря о приходе, расходе и остатках сумм за июнь 1835 г. – ЦДІАУК, ф. 898, оп. 1, спр. 3, 9 арк. 13. Описание города Киева. Составлено землемером А. А. Масловским в 1805 году // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. – К., 1984. – С. 72-83. 14. Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 году архимандрита Порфирия Успенского. – СПб., 1856. – 365 с. 15. Петров Н.И. Греческий Екатериносинский монастырь в Киеве // Труды Киевской Духовной Академии. – 1896. – № 1. – С. 55-112. 16. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К.-СПб., 1900. – С. 269. 17. Титов Ф.И. Киево-Подольские монастырские и приходские храмы сто лет тому назад. – К., 1914. – 27 с. 18. Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – 112 с.

Надійшла до редколегії 17.03.11

ІСТОРИОГРАФІЯ СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОГО УСТРОЮ ІМПЕРІЇ ІНКІВ

Статтю присвячено історіографії суспільно-господарського устрою імперії інків. Проаналізовано праці закордонних, радянських, російських та українських істориків. Виокремлені питання, що потребують подальших досліджень.

The article is devoted a social and economic system of Inka empire. Works by a foreign, soviet, Russian and Ukrainian historians are analysed. Selected questions which need subsequent researches.

Питання суспільно-господарського устрою є, без сумніву, одним із найважливіших у будь-яких історичних дослідженнях. Проблеми віднесення суспільства до того чи іншого етапу розвитку та їх розв'язання мають принциповий характер, оскільки дають змогу пояснювати події певним чином, і від зміни поглядів залежить значною мірою і зміна логіки самих досліджень та зроблених за їхніми результатами висновків. У контексті цього є важливим вирішення питання суспільно-господарського устрою імперії інків, що діяли на теренах південноамериканського Перу в XV – на початку XVI ст.

Тож метою пропонованої статті є історіографічний аналіз поглядів на цю проблему у закордонній та вітчизняній історіографії.

Наукове вивчення інкської історії розпочав в XIX столітті В.Х. Прескотт (1796 – 1859), котрий видав у Нью-Йорку в 1847 році "Історію завоювання Перу" [1, 74; 2, 319; 3]. В книзі було підібрано велику кількість раніше невідомих документів з іспанських архівів. Уже в ній висловлювалася думка про присутність соціалістичних початків в інкській суспільно-державній системі [3], та як таку, що була вельми патріархальною без слідів соціальної нерівності. Ця ідея була підтримана й розвинена кількома німецькими і французькими істориками кінця XIX – початку XX ст. [1, 74].

Після Прескотта великий вклад у дослідження історії інків зробив іспанський вчений Маркос Хіменес де ла Еспада (1831 – 1898), засновник Географічного Товариства в Мадриді та член іспанської Історичної Академії, що займався популяризацією історії інків та видав рукописи мандрівників і хроністів XVI–XVII століть: Педро де Сьєси де Леона, Хуана де Бетансоса, Фернандо де Сантільяни, Санта Крус Пачакуті та Бернабе Кобо [4, 6]. У той же час працювали над проблемами історії інків англійський вчений Клементс Роберт Маркхем (1830 – 1916), що був президентом Королівського Географічного Товариства й розробив першу класифікацію джерел з історії інків, та перуанець Мануель Гонсалес де ла Роса (1841 – 1912), який, користуючись архівами Старого Світу, видав численні документи та хроніки авторів: Джованні Анелло Оліві, Тіту Кусі Юпанкі, Крістобаль де Моліні з Уско, Бернабе Кобо та ін [4, 6].

Проте загалом варто зазначити, що в 20-х роках XX ст. продовжували існувати проблеми у вивченні історії інкського суспільства. Так, іспанські архівні документи залишалися в масі своїй невідомими, інкські археологічні пам'ятники – не розкопаними, а відомості про доінкське минуле Перу – незначними. Тому дослідники того часу у своїх висновках цілком залежали від матеріалів хронік і це неминуче призводило до помилок, тому що нерозуміння багатьох традицій андського суспільства європейцями спричиняло викривлення картини життя інків. Та надихнув на з'ясування реальної історії інків перуанський журналіст та соціальний філософ Хосе Карлос Маріатеґі (1894 – 1930), який зазначив, що "в цивілізації інків нас більш за все цікавить не те, що загинуло, а те, що залишилось жити" [1, 49], та "в імперії інків, цьому суспільстві землеробських осілих общин, найбільше нас цікавить їх економічна організація" [5, 55], хоча він і вважав помилково, що суспільство інків

було комуністичним [5, 43]. Однак саме його заслуга в тому, що він зацікавився існуванням андської общини "айлью" всередині великої імперії інків, а також довів, що ця форма соціальної організації відноситься до найстаріших традицій індіанців та існувала задовго до інків.

20-30-ті роки XX ст. були відзначені тим, що академічні диспути навколо питання соціалістичного чи комуністичного суспільного устрою інків велись між болівійським соціологом Хосе Антоніо Арсе (1904 – 1955) та французьким економістом Луї Боденом (1887–1964). Останній у своїй книзі "Соціалістична імперія інків", що була опублікована в Парижі в 1928 році, найбільш повно й послідовно спробував внести ясність у питання про відношення давньоперуанського суспільства до соціалістичного ладу [6; 7]. Пізніше цей ідеалізований підхід продовжували відстоювати перуанський історик та антрополог Луїс Едуардо Валькарсель (1891 – 1987) та болівійський письменник, етнограф і знаток історії Хесус Лара (1904 – 1980) [1, 74]. Валькарсель у 30-х роках XX ст. запропонував нове бачення: звірити дані хронік з археологічними даними.

Ще одна проблема у вивченні історії прадавніх культур Південної Америки пов'язана з етнічними процесами. На початку 40-х років XX століття один з найбільших фахівців з культури Тавантінсуйю (так інки називали свою державу) Джон Хоуланд Роу (1918–2004) виявив у долині Куско й у прилягаючій до неї з півночі долині Урубамби нову культуру, що існувала тут за кілька століть до інків. Ця культура одержала назву кільке, й від неї, поза сумнівом, багато запозичили інки, хоча походження цієї культури все ще залишається неясним [6].

До кінця 40-х років XX століття археологи відкрили головні перуано-болівійські культури, що передували інкам. Однак, дослідники погано уявляли, де проходили і як мінялися в часі межі цих культур, чим істотним одні суспільства відрізнялися від інших і, нарешті, яким був їхній етнічний склад.

В 40-х роках велику кількість писемних джерел під назвою "Повідомлення про Інків", які стосувалися соціальної організації інків, видав аргентинський історик і дипломат Роберто Левільє (1886 – 1969) [6].

На 1950-і роки XX ст. припала діяльність перуанського історика, юриста та дипломата Рауля Поррас Баренчеа (1897 – 1960), що досліджував перуанські хроніки та часи завоювання Перу конкістадором Франсіско Пісарро й у Лімі в 1962 році видав найважливішу свою працю "Хроністи Перу (1528 – 1650)" [4, 7], яка ввела в інкологію відомості про більшість хроністів, що в свою чергу полегшило подальше критичне дослідження писемних джерел.

В 1956 році американський лінгвіст Дж. Грінберг (1915 – 2001) виступив з так званою "амеріндською" гіпотезою й запропонував генетичну класифікацію індіанських мов, згідно з якою не менше половини південноамериканських мов виявилось об'єднаними в одну родину – андо-екваторіальну. Пізніше він відмовився від цієї точки зору на користь неспорідненості андських і екваторіальних мов, бо така схема виявилася краще пов'язаною з даними археології й палеогеографії [6; 8, 2].

В 50–60-х роках XX ст. група археологів Каліфорнійського університету на чолі з вищезгаданим Дж.Х. Роу створила докладну відносну хронологію ряду районів Перу, заклавши основу для детальних порівнянь давніх культур у часі. Тоді ж у практиці перуанської археології був широко застосований метод радіовуглецевого датування. Тоді ж створюється і національна школа перуанських археологів [1, 13].

З 60-х років XX ст. починається сучасний етап вивчення інкської історії та культури через призму етноісторії. Основні відкриття пов'язані з роботами американського дослідника Т. Зойдеми (1927), який вважав, що корені інкської держави сягають імперій Тіауанако (IV ст. до н.е – XI ст. н.е.) й Уарі (V – XII ст.) або їх найближчих нащадків [1, 53], та першим продемонстрував величезну роль фратріальних структур в організації громади столичного міста Куско, довів міфологічність відомостей, що містяться в хроніках, про ранню історію інків. У його роботах прослідковується (як і в працях інших етноісториків останніх років) заклик до відмови від буквального переносу європейського досвіду на вузлові моменти андської історії та "небезпеку прекрученої інтерпретації іншої культури з позицій західного менталітету" [1, 75]. В 1971 році у праці "Бачення переможених" закликав відмовитись від євроцентризму Натан Вахтель (1935), який, працюючи в Південній Америці, зміг застосувати техніку Леві-Стросса (1908 – 2009) у відношенні далекої, а подекуди й недавньої історії перуанського суспільства на рівні міфів, родових інститутів та структур [9].

Широкомасштабні археологічні й етнографічні дослідження в 70-х роках XX ст. у комбінації з виявленими в перуанських архівах звітами іспанських чиновників про стан справ у провінціях віце-королівства дозволили по-новому подивитися на ряд важливих проблем Центральноандської цивілізації [6].

Пильна увага приділялася також питанням наступності між інкською цивілізацією й окремими доінкськими культурами (розвиток ротаційної системи залучення до праці селян-общинників, зберігання й передача інформації, територіально-політична організація, формування ідеологічної спільності й імперської інкської культури). Так, американська археолог Марта Б. Андерс (1949–1990), досліджуючи територіальну організацію держави Уарі, дійшла висновку, що ця організація аналогічна інкській концепції "чотирьох суйу" (кечуа *Tawantinsuyu* – "чотири об'єднаних провінцій"). Наявність ротаційної системи залучення до праці селян-общинників у державі Мочіка доведено в ході археологічного дослідження її столиці. Подальше підкріплення фактами тези про наступність розвитку Центральноандських культур пов'язане із проведенням нових археологічних розкопок. Особливо актуально це відносно соціально-господарських інститутів [6].

Одним з найважливіших напрямків закордонної історіографії є дослідження історії культури інків. Активний розробці були піддані різні сторони інкського суспільства: економічна організація, соціальна структура, територіально-політична організація, адміністративна система, методи експлуатації, релігія і т.д. Успіхи, досягнуті у вирішенні багатьох проблем, пов'язані з іменами таких великих дослідників як Дж.В. Мурра (1916 – 2006; справжнє ім'я Ісак Ліпшиц – американець походженням з Одеси), М.Б. Андерс, Т.Н. Д'Алтрой (1950), М. Ростворовські де Дієс Кансеко (1915), Т. Зойдема, Г. Ертон (1946), А. Демарест, П. Дювіоль і інші [10, 188]. Дж. Мурра вивчав економічну організацію інків, у тому числі храмове господарство. Йому належить ряд узагальнюючих робіт про господарство й політичні відносини в

Тауантінсуйо. В 70-х роках XX століття Дж. Мурра першим запропонував уважати основною формою продуктообміну в Андах так званий "вертикальний контроль", який забезпечував общинам доступ до різноманітних екологічних ніш з їх специфічними ресурсами, й це потребувало розсіяної, а не концентрованої, звичної для європейців – форми поселення [1, 54]. Цю ідею надалі розвив один із провідних спеціалістів з політекономії давнього Перу Т. Д'Алтрой, що довів перевагу вертикальних зв'язків в інкському суспільстві як в організації держави, так і в ідеології й економіці [6; 10]. Він також, проводячи з 1977 року археологічні розкопки найбільшого в Новому Світі складського комплексу в долині Верхнє Мантаро (Перу), що налічував близько 2700 будівель, висловив припущення про існування в державі інків двох майже незалежних рівнів державних доходів: продуктового (складався і споживався в межах провінції) та предметів роскоші (складалися та споживалися в столичному Куско) [10, 187–206].

Т. Д'Алтрой вивчав і методи експлуатації, характерні для Тауантінсуйо. На його думку, у взаєминах рядових трудівників із привілейованими верствами панував принцип "асиметричних взаємовигідних актів дарування", який припускає первісне вилучення державою землі й інших ресурсів з наступним їхнім поверненням безпосереднім виробникам за умови, що останні більшу частину свого часу повинні тепер працювати на державу. Держава ж бере на себе ритуальне керівництво діяльністю працівників і гарантує їй безумовний успіх [10, 189].

Ряд досліджень присвячено соціальній структурі інків (М. Ростворовські де Дієс Кансеко) і його політичній організації (Дж. Мурра, М. Андерс, Дж. Шербонді й ін.). Так, Дж. Шербонді й П. Дювіоль піддали аналізу управління на верхніх щабелях ієрархії інків. Отримані висновки не підтвердили колишнє уявлення про главу інкської держави як про одноособового владика. Існували певні інституційні обмеження влади правителя [6]. Перуанський етноісторик Марія Ростворовська вказувала на виваженість підходу до розуміння суспільства інків, бо "значення інкської історії в її власних андських витоках, а не в класичних європейських підходах" [1, 76]. Ряд перуанських істориків оцінювали інкське суспільство з позицій патріархального рабства або рабовласницької деспотії на зразок стародавніх Єгипту або Китаю (К. Нуньєс Анавітарте й Е. Чой). З іншої точки зору, інкська держава розглядалася як феодална або як така, що була на початковій стадії розвитку феодалізму (Х. Тімборн, Г. Валькарсель), чи навіть сеньоріальним військовим ієрархізованим режимом (Х. де ла Ріва Агуєро). Остання точка зору найбільш повно розкрито в роботах сучасних істориків К. Ласо та Х. Торда, які вважають, що основний закон андської общини базувався на принципах колективізму та трудової повинності, а це виключало використання рабської праці [1, 74].

З 80-х років XX століття серед закордонних дослідників посилюється інтерес до конкретного вивчення окремих провінцій у складі інкської держави і їх взаємин із центром (Т. Д'Алтрой, С. Томка, С. Ромірез-Хортон і ін.). Це дозволило суттєво доповнити картини організації управління на провінційному рівні й уточнити систему відносин усередині привілейованих верств інкського суспільства [6; 10].

Радянська та російська історіографія історії імперії інків істотно менша й хронологічно охоплює порівняно невеликий відрізок часу – останні десятиліття XX століття. Однак, більшість проблем, що перебувають у центрі уваги амеріндологів, тією чи іншою мірою розробляються російськими істориками, внесок яких у вирішення цих проблем досить значний. Серед найбільш

значимих праць середини 70-х років XX століття слід зазначити монографії "Община в Перу" І.К. Самаркіної та "Инки-Кечуа" Ю.А. Зубрицького (1923 – 2007). Певний вплив на оцінку характеру інкського суспільства на різних етапах його існування виявив формаційний підхід, що панував у той період. Дискусії про формаційну приналежність перуанського й подібних з ним прадавніх суспільств виявилися не занадто плідні й, у цілому, лад інкської держави визначався як незавершений рабовласницький, однак суспільство з однієї сторони – як рабовласницька деспотія подібно до суспільств Стародавнього Сходу (Ю.А. Зубрицький) [1, 75; 6], а з іншого – як комуністичне з домінуванням андської общини айлю, процес поневолення якої ще не завершився на момент приходу іспанців у Перу [11, 213]. Одностайно радянські історики вказували на те, що в інкському суспільстві йшов активний розпад інститутів первіснообщинного ладу, а саме воно мало класовий характер. В.А. Кузьміщев (1925 – 1988) вважав, що в інків "не було рабства у звичайному розумінні цього історичного явища, тобто індивідуального рабства, в положенні колективного раба опинилася сама родова община" [1, 75].

Інший підхід пропонується в монографії Ю.Е. Берьозкіна "Инки. Исторический опыт империи" (1991). Основою для реконструкції інкського суспільства слугувала теорія термодинамічної ентропії в праці "Енергія та Структура: Теорія Соціальної Влади" (1975) американського антрополога Річарда Ньюболда Адамса (1924), коли соціальна влада базується на першому та другому законах термодинаміки, а отже і на контролі над енергетичними процесами, й власне інкська держава визначається як імперія. Виходячи із цього, Ю.Е. Берьозкін вважає, що типологічно інки належать до стародавнього світу... як цивілізація бронзового віку... з чіткими станово-класовими бар'єрами" [1, 75; 12]. Запропонована реконструкція є на цей час найбільш повною й систематизованою, однак страждає певним модернізмом та заполітизованістю (виділення аспекту "тоталітарності" інкської держави) [11, 213], що особливо помітно проявляється в порівнянні з так званими "імперіями" XX століття [6; 12].

У вітчизняній історіографії, на жаль, досі не має жодних праць з історії інків, так само як і з доколумбової історії цілого континенту – Південної Америки, окрім навчального посібника "Історія цивілізацій Доколумбової Америки", виданого професором Рубелем В.А. у Києві в 2005 році, де інкам присвячено окремий змістовний розділ [2].

Розглянувши дослідження закордонних, радянських та вітчизняних вчених щодо суспільно-політичного устрою імперії інків можна зробити висновок про те, що в їхніх працях знайшли відображення основні напрями

становлення й утвердження інкської державності, вироблення й удосконалення господарських механізмів, пошук оптимальної моделі управління суспільними процесами. Основна увага дослідників звернута на суспільні та господарські інститути, їх взаємозв'язки, а також проведено ретельний аналіз із залученням даних етнології, лінгвістики, соціології та інших наук. При цьому, на сучасному етапі досліджень, дані письмових джерел колоніальної епохи порівнюються з даними археологічних розкопок. Однак, слід зазначити, що у більшості таких наукових праць загалом дослідники-археологи недостатньо спираються на писемні джерела, що породжує теоретизування, не підкріплене фактами, а дослідники писемних джерел недостатньо враховують археологічні факти, що не дозволяє отримати точну та об'єктивну картину інкського суспільства, а висновки таких праць викликають сумніви.

Аналізуючи праці вчених із зазначеної проблематики, не важко встановити їхню посилену зацікавленість соціально-політичними процесами інкської держави та теоретичними міркуваннями з приводу державного ладу, імперських можливостей інків тощо. Натомість менш дослідженим залишається стан справ в інкських провінціях, діяльність їх місцевого населення, як воно структувалося, управлялося, які були його взаємини з центральною владою. Більшої уваги потребує з'ясування особливостей розвитку окремих провінцій і регіонів у складі імперії. З огляду на це, можемо сказати, що потреба в подальшому комплексному вивченні суспільно-господарського устрою інків існує.

1. История Перу с древнейших времен до конца XX века / Отв. ред. С.А. Созина, И.И. Янчук. – Москва: Наука, 2000. – 476 с. 2. Рубель В.А. История цивилизаций Доколумбовой Америки. – Киев: Либідь, 2005. – 504 с. 3. Prescott W.H. History of the conquest of Peru with a preliminary view of the civilization of the Incas: In 2 v. – New York: R. Bentley, 1847. – V. I (517 p.) – II (566 p.). 4. Hampe M.T. Sumaria bibliografia sobre los Cronistas del Perú (1945-1985) // Boletín de la Biblioteca Nacional. – Lima. – 1985. – № 93-94. – P. 5-57. 5. Хосе Л.М. Семь очерков истолкования перуанской действительности. – Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – 423 с. 6. Зубарев В.Г., Тюрин Е.А., Бутовский А.Ю. История древней Центральной и Южной Америки. – Тульский государственный педагогический университет им. Л.Н. Толстого // <http://tsput.ru/res/hist/history/index.html>. 7. Боден Л. Инки: Быт. Культура. Религия: Пер. с англ. Е.Б. Межевитинова. – Москва: Центрполиграф, 2004. – 255 с. 8. Greenberg, Joseph H., Ruhlén, Merritt. An Amerind Etymological Dictionary. – Stanford, 2007 // <http://www.merrittruhlen.com/files/AED5.pdf>. 9. Wachtel N. La Vision des vaincus. Les Indiens du Pérou devant la Conquête espagnole. 1530-1570. – Paris: Gallimard, 1971. – 395 p. 10. Terence N.D., Timothy K.E. Staple Finance, Wealth Finance, and Storage in the Inka Political Economy // Current Anthropology. – V. 26. – № 2. – 1985. – P. 187-206. 11. Schelchikov A. Los estudios latinoamericanos en Rusia (y en la URSS) // Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe. – Abril de 2002. – № 72. – P. 205-220. 12. Березкин Ю.Е. Инки. Исторический опыт империи. – Ленинград: Наука, 1991. – 232 с.

Надійшла до редколегії 17.03.11

Ю. Латиш, канд. іст. наук

ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ АНТИАЛКОГОЛЬНОЇ КАМПАНІЇ 1985–1988 рр. НА ЗАХОДІ

У статті проаналізовано бачення західними науковцями причин, перебігу та наслідків горбачовської антиалкогольної кампанії, алкогольної ситуації в СРСР.

The article deals with the causes of vision of Western scholars, course and consequences of Gorbachev's anti-alcohol campaign, alcohol situation in the USSR.

Проблема зловживання алкоголем стоїть перед людством з того часу, як в добу неоліту воно почало споживати алкогольні напої. В країні соціалізму, що переміг, пияцтво вважалося пережитком минулого. Насправді в індустріальному суспільстві людина відчувала постійно зростаючий стрес і, відповідно, все частіше

заглядала до пляшки. Горбачовська антиалкогольна кампанія, як спроба подолати складну соціальну хворобу, викликала підвищений інтерес у світі. Якщо в СРСР пострадянських країнах більшість вчених згадують про неї з іронією, то на Заході вона стала предметом серйозного дослідження медиків та суспільствознавців, а

© Латиш Ю., 2011

також спецслужб. За свідченнями високопоставленого співробітника ЦРУ Ф. Ермарт, антиалкогольна кампанія цікавила його відомство не менше, ніж кількість радянських балістичних ракет [6]. У його доповіді з проблем розвитку радянського суспільства в 1985 р. до сьогодні є розділи, з яких не знято гриф секретності.

Завдання цієї статті – на основі широкого кола наукових публікацій на тему антиалкогольної кампанії 1985–1988 рр. проаналізувати стан вивчення, основну проблематику та напрямки досліджень цієї проблеми на Заході. Актуальність обраної теми зумовлена як відсутністю в Україні спеціальних студій з проблем алкоголю в контексті соціальної історії та історії культури, так і суспільною значущістю проблеми.

Після Другої світової війни на Заході сформувались основні підходи до вивчення алкоголю. В центрі уваги вчених перебували соціальні проблеми і девіантні аспекти пияцтва. Крос-культурні дослідження алкоголю розглядали його в контексті соціальної історії та історії культури [32]. Представники цього напрямку вважали, що вплив алкоголю на поведінку визначається, в першу чергу, соціальними і культурними чинниками, а не хімічною дією етанолу, і заперечували проти втручання держави в цю сферу. У 1965 р. Д. Мендельбаум (D. Mandelbaum) написав дослідження "Алкоголь і культура", в якому пророчче задекларував, що зміна алкогольних звичаїв може призвести до фундаментальних змін у суспільстві.

В середині 1980-х рр. Д. Хіт (D. Heath) закликав до поєднання дослідження споживання алкоголю з питаннями фізіології, економіки, психології і соціальних відносин [14]. Він відзначав, що споживання алкоголю – це, по суті, соціальний акт, вбудований в контекст цінностей, поглядів та інших соціальних норм, які є важливими соціально-культурними чинниками, що впливають на наслідки пиття [13, р. 121]. Інший підхід в західній науці представляли неопрохібціоністи, які виступали за проведення жорсткої державної антиалкогольної політики.

На Заході глибоко вкорінився міф про споконвічне російське пияцтво, підтвердження чому шукали і в фольклорі, і в знаменитому вислові князя Володимира Великого про "веселощі Русі" [15, р. 131]. В умовах важкого життя росіянина горілка мала в основному психологічне значення, компенсуючи відсутність розваг безпросвітному селянському життю [28, р. 317] та сприяючи ослабленню соціальної напруги [29]. Сучасний британський вчений М. Маккі (M. McKee) заперечує, що пияцтво є невід'ємною особливістю життя східних слов'ян. Він стверджує, що для появи цієї проблеми багато зробила держава [19].

Серйозне вивчення алкогольної ситуації в СРСР розпочалося на початку 1970-х рр. за участі американського уряду та спецслужб. Першими у цій галузі з'явилися праці американського професора російського походження В. Тремла (V. Trembl), який був пов'язаний з військово-економічною консультативною групою при директорі ЦРУ та корпорацією RAND. Коли він розпочав свою роботу на початку 1970-х рр., не існувало ні радянської, ні західної літератури про виробництво, споживання і розподіл алкоголю в СРСР. Як зазначав М. Фешбах (M. Feshbach) із Джорджтаунського університету, дослідження В. Тремла стали статистичною основою для вивчення зв'язку демографічних процесів зі зловживанням алкоголю в СРСР [34, р. XI].

Радянська статистика, стверджував В. Тремл, приховувала розповсюдженість пияцтва й алкоголізму. Такі важливі показники, як споживання алкоголю на душу населення і алкогольна смертність, не публікувались близько 50 років [34, р. XI]. Державна політика СРСР

щодо алкоголю, на думку дослідника, була обумовлена короткостроковими міркуваннями фінансової доцільності, адже акцизи на алкогольні напої та державні доходи від алкоголю складали від 12 до 14% усіх державних доходів [37, р. 220–221]. У 1980-х рр. податок з обігу становив майже 90% роздрібною ціни на горілку [37, р. 236].

На основі уривчастих статистичних даних та за допомогою статистичних методів В. Тремл встановив споживання на душу населення, державні прибутки та сімейні видатки на алкоголь. Він, зокрема, вважав, що в 1976 р. кількість випадків смерті від вживання алкоголю та його сурогатів в СРСР складала 15,9 та 10 тис. осіб, а в США, лише 0,18 [34, р. XII]. В той час коли радянська влада запевняла, що рівень споживання алкоголю в СРСР становить 2,3–3 л чистого алкоголю на душу населення в рік, тобто є одним з найнижчих у світі [37, р. 222], В. Тремл наводив дані, що на початку 1970-х рр. СРСР займав четверте місце (після Португалії, Франції та Італії) за споживанням алкоголю на душу населення, а за споживанням міцних напоїв – перше місце [35, р. 487]. Дослідник також припускав зростаючі економічні та соціальні видатки через зловживання алкоголем, але не мав змоги підтвердити свою думку статистично.

Західні вчені (а, вірогідно, й розвідслужби) проводили соціологічні опитування радянських емігрантів, зокрема в Ізраїлі та США ("Soviet Interview Project", 1983). Хоч вважалось, що євреї пили менше, ніж слов'яни, одне з найавторитетніших досліджень показало, що з 1955 по 1979 р. споживання алкоголю зросло більш ніж удвічі й сягнуло 15,2 л чистого алкоголю на душу населення старшого за 15 років [33]. Дослідження емігрантських родин, як зазначав шведський професор Д. Таршиз (D. Tarchys), засвідчили, що на придбання алкоголю в СРСР витрачається від 15 до 20% доходів населення [31].

Книга радянського емігранта Б. Сегала (B. Segal) стала результатом його досліджень у 1950–1970-х рр. [27] В ній розглянуто радянську модель споживання алкоголю, проаналізовано питтєві стилі різних соціальних груп, культурні та етнічні відмінності споживання спиртного, розглянуто виробництво та споживання алкоголю, його вплив на інститут сім'ї, сексуальні стосунки, систему лікування алкоголіків. Б. Сегал слідом за В. Тремлом звернув увагу на зростання споживання в СРСР сурогатів (одеколонів, зубних паст, технічного спирту) [27, р. 163; 34, р. 114]. За словами самого автора, він був змушений залишити Радянський Союз, щоб завершити свою працю за океаном. Вважаючи споживання алкоголю невід'ємною частиною радянської системи, Б. Сегал звинувачував радянську владу в споюванні народу. На його думку, народні маси, потрапивши в рабство, споживали алкоголь як джерело радощів.

Інтерес до радянської антиалкогольної кампанії на Заході зріс із приходом в радянологію т. зв. "ревізіоністів", які звертали більше уваги на соціальні процеси в радянському суспільстві. У 1990-ті рр. і на початку XXI ст. нове покоління радянологів, позбавлених штампів "холодної війни", звернуло увагу на цивілізаційні та культурні особливості СРСР. Звідси увага до проблем менталітету, ритуалів, церемоній тощо [2, с. 173]. Найбільший інтерес до антиалкогольної кампанії проявляли американські, британські, фінські та шведські вчені. Трохи менший – німецькі, нідерландські, французькі. Здебільшого вони вивчали алкогольну ситуацію у Росії, в той час як іншим республікам СРСР приділялось значно менше уваги.

У низці досліджень, авторами яких виступали П. Герлірі (P. Herlihy), Д. Крістіан (D. Christian), С. Вайт (S. White) та ін., розглядалась історія споживання алкоголю, поши-

рення пияцтва в Російській імперії та Радянському Союзі, вплив горілки на всі сфери життя [8; 16; 24; 28].

Всі вчені визнавали, що в СРСР існує гостра алко-гольна проблема: пияцтво згубно впливало на трудову дисципліну; після вихідних або дня зарплати продуктивність праці падала на 30% [12]; схильність до спиртного стала головною причиною скорочення очікуваної тривалості життя, самогубств, ДТП, правопорушень і розлучень [39]; у країні процвітало самогеноваріння [7]. Британський політолог С. Вайт встановив, що 25% робочої сили в СРСР зловживало алкоголем; у деяких містах споживання складало: одна пляшка горілки в день на працюючого дорослого чоловіка; а в середньому регулярний споживач алкоголю через пияцтво втрачав 93 робочі дні на рік [39].

Однак більшість дослідників вбачала причини такої ситуації не стільки в державній політиці, як в особливостях радянської культури пиття (або моделі споживання алкоголю, якщо комусь не подобається слово "культура" в контексті алкоголю). Вона характеризувалась поєднанням споживання великих доз алкоголю, притаманних Північній (Нордичній) культурі пиття, та регулярністю споживання алкоголю, властивою для Південної (Середземноморської, винної) культури. Більшість радянських республік тяжіли до Північного типу культури пиття, де алкоголь не інтегрований у повсякденне життя, а пов'язаний зі святкуванням, причому сп'яніння часто розглядається як головна мета вживання спиртного [11]. Зверталась увага також на поширеність випивки на голодний шлунок, традицію закусовати спиртне, в той час як з точки зору медицини правильно спочатку їсти, а потім пити. Б. Сегал, порівнявши радянську та американську культуру пиття, зазначив, що більшість населення СРСР споживала міцні напої (від 40 градусів), в той час як серед американців міцні напої поширені лише серед окремих субкультурних груп (ірландці, індіанці) [26].

Перипетії антиалкогольної кампанії жваво обговорювались на Заході з середини 1980-х рр., коли з'явилися публікації у ЗМІ. Вона видавалась спробою порвати з тисячолітньою історією російського пияцтва [38]. З точки зору західної людини, це виглядало як придрушення свободи особистості, в той час як пияцтво було "втечею від реальності", "пасивним опором". Московський кореспондент журналу "Штерн" П. Біцер іронічно зауважував: "Раніше у нас кожного дня півдня йшло на пиятику. А тепер цілий день на те, щоб відстояти в черзі, а потім випити" [1, с. 49].

Однак, поряд з традиційною пропагандою, яка стверджувала, що все, що б не робили "совєти", було поганим і приреченим на провал, лунали й голоси, прихильні до перших кроків М. Горбачова. Німецький дослідник В. Хауг твердив, що антиалкогольна кампанія була ідеальним початком Перебудови, спробою розриву з минулим, легітимізації майбутніх реформ і навіть єднання всього народу для досягнення демократизації [3, с. 35]. У роки Перебудови з'явилися і перші наукові розвідки [17]. Зокрема, К. Рід (C. Reid) розглядав антиалкогольну кампанію як засіб боротьби з економічною стагнацією [22].

Більшість західних суспільствознавців оцінюють горбачовські заходи здебільшого негативно, вказуючи, перш за все, на значні фінансові збитки, яких зазнав бюджет. Натомість медики і демографи вбачають в антиалкогольній кампанії багато позитивного.

На сьогодні найбільш змістовне дослідження всіх аспектів антиалкогольної кампанії та її оцінок зробила Т. Рейтан (T. Reitan) з Університетського коледжу Південного Стокгольма. Її стаття включає аналіз майже всіх аспектів кампанії: мети, основних заходів, впливу на тривалість життя, смертність, реалізацію та споживання алкоголю, злочинність тощо [23].

Західні дослідники переважно датують антиалкогольну кампанію 1985–1988 рр., хоча зустрічаються датування: 1985–1987 рр. і навіть 1984–1987 рр., що збігається з найбільш вираженою позитивною динамікою демографічних та соціальних змін. М. Маккі наводить дані офіційної статистики і доводить, що споживання алкоголю в СРСР знизилось ще до початку горбачовської кампанії [19]. Щоправда, західні вчені поки що не наважуються зробити очевидний висновок, що антиалкогольні заходи, як і всі перші кроки М. Горбачова, було розроблено в апараті ЦК КПРС на зламі 1970–1980-х рр. На початку 1980-х рр. вони вже давали певні результати, натомість некомпетентне втручання М. Горбачова та його команди, які намагались витверезити країну стахановськими темпами, сприяло провалу важливої справи.

Серед позитивних наслідків антиалкогольної кампанії західні вчені найчастіше згадують те, що вона стала важливим чинником скорочення смертності. На цьому наголошують Д. Леон (D. Leon), М. Маккі, М. Райан (M. Ryan), Т. Рейтан, С. Вайт та ін. В 1985–1986 рр. очікувана тривалість життя чоловіків зросла на два роки. А вже у 1992–1993 рр., після її завершення скоротилась на 3 роки. Такі коливання є безпрецедентними в мирний час [19; 23; 25; 39]. Всі основні причини смерті, крім новоутворень, показали зниження смертності з 1984 по 1987 рр. Найбільше скоротилась кількість смертей внаслідок отруєнь алкоголем, нещасних випадків, а також насильницьких смертей. Все це було наслідком зменшення споживання алкоголю [18, р. 383]. К. Гатман (C. Gathmann) та Г. Міллер (G. Miller) довели, що загальний коефіцієнт смертності під час антиалкогольної кампанії впав на 8%, що скоротило смертність на 446000 осіб. Причому, ці ж вчені встановили, що скорочення рівня смертності відбувалось більш швидкими темпами у тих районах СРСР, де кампанія впроваджувалась активніше [12, р. 25].

Французькі демографи Ф. Месле та Ж. Валлен проаналізували демографічні наслідки антиалкогольної кампанії в Україні. Вони встановили, що за 1984–1986 рр. нормований коефіцієнт смертності серед чоловіків упав більш як на 40% в Україні і майже на 60% в Росії; серед жінок – на 20% в Україні, на 40% в Росії [4, с. 220]. У 1985–1990 рр. зниження смертності через зовнішні причини та хвороби системи кровообігу значно сприяло підвищенню тривалості життя завдяки антиалкогольній кампанії, а потім, з послабленням цієї кампанії, під впливом соціально-економічної кризи смертність від зовнішніх причин та серцево-судинних хвороб спричинила таке погіршення, яке набагато перевершило виграші попереднього періоду [4, с. 222]. Оскільки антиалкогольні заходи в Україні були менш суворими, ніж в Росії, приріст, одержаний тоді в Україні, був менш значним [4, с. 227].

Колектив естонських і шведських медиків та соціологів (А. Вярнік, Д. Вассерман, Г. Еклунд та ін.) встановив, що в роки антиалкогольної кампанії скоротилась кількість самогубств у слов'янських та балтійських республіках колишнього СРСР: чоловіків на 40%, жінок на 18%. Із завершенням антиалкогольної кампанії кількість випадків суїциду знову зросла. А. Коен (A. Cohen) з Університету Тафта дослідив вплив антиалкогольної кампанії на здоров'я дітей, відзначивши значне збільшення росту, покращення імунітету, зменшення хронічних хвороб у дітей, народжених в 1985–1988 рр. При цьому, на думку вченого, мала велике значення поява у батьків додаткового часу для дітей, який раніше витрачався на пиятику [9]. Зростання смертності та захворюваності після згорання антиалкогольної кампанії, наприкінці Перебудови та на початку 1990-х рр., розглянув М. Еллман (M. Ellman). За його даними, загальний коефіцієнт смертності зріс з 10,5 у 1987 р. до 14,6 у 1993 р.

В результаті середня тривалість життя чоловіків скоротилась на 7 років [10].

Дисонансом до вище зазначеного видаються твердження В. Тремла, який заперечує дані російського демографа О. Немцова, що антиалкогольна кампанія врятувала 700 тис. життів і списує все на фальсифікацію з боку радянської статистики. На його думку, оскільки викривлення в офіційній статистиці практикувались протягом багатьох років, перебудовній статистиці довіряти не можна. Тому міліціонери не реєстрували аварії як такі, що скоєні в нетверезому стані, медики занижували кількість випадків отруєння алкоголем. Нарешті, самі пацієнти, отримавши травму і бажаючи, щоб їм оплатили лікарняний, звертались за медичною допомогою лише тоді, коли наступало витверезіння [37, р. 231]. Безперечно, такі факти мали місце. Але, на наш погляд, в даному випадку на думку відомого вченого справила великий вплив антирадянська заангажованість.

До недоліків антиалкогольної кампанії В. Тремл відносить зростання частки горілки в загальному споживанні алкоголю. Справді, виноробні та пивні заводи було демонтовано швидше, ніж лікєро-горілочні, а розкорчовані виноградники відроджувались повільно, тоді як щорічний врожай зерна дав змогу швидко відновити горілочні виробничі потужності [37, р. 226].

Дискусійними залишаються питання про розмір збитків, яких завдала антиалкогольна кампанія радянському бюджету, та її наслідки. В. Тремл на основі розмов з працівниками Держкомстату СРСР стверджує, що, це відомство вилучало алкоголь з національного доходу, підтримуючи таким чином штучне зростання останнього [37, р. 238], а насправді радянський уряд втрачав 10 млрд. крб. щорічно на акцизах [36].

Т. Рейтан та Ю. Партанен (J. Partanen) вважають основною причиною непопулярності кампанії та величезних державних збитків те, що вона була направлена більше проти споживання алкоголю, ніж проти алкоголізму [23; 21]. Ю. Партанен відзначав, що в ході антиалкогольної кампанії точилиась боротьба між прибічниками дисциплінарних, каральних заходів та симпатиками "поступового гальмування питтєвої звички" [20].

Негативна оцінка народом антиалкогольної кампанії, на думку західних вчених, призвела до катастрофічних соціальних наслідків, адже репутація М. Горбачова після неї була підірвана [30, р. 8]. Болгарські вчені вважають, що антиалкогольна кампанія, як і всі кроки першого етапу Перебудови, дала результат зворотній, до очікуваного [5, с. 126].

Отже, західні вчені активно досліджують горбачовську антиалкогольну кампанію. Якщо медики та демографи вбачають у ній переважно позитивні риси (зростання очікуваної тривалості життя, скорочення смертності, поліпшення здоров'я населення, зменшення видатків на алкоголь), то суспільствознавці, не ігноруючи певні здобутки, вказують на недемократичність методів, розбалансування бюджету, підлив довіри до М. Горбачова та його реформ. На жаль, на пострадянському просторі, де вже давно назріла і перезріла необхідність боротьби із "зеленим змієм", вчені проявляють значно менший інтерес до, хай і недосконалого, але повчального історичного досвіду боротьби з великим суспільним злом – пияцтвом та алкоголізмом.

1. Витальєв І. По рецептам Омошки, или почему корреспондент "Нью-Йорк таймс" отказался платить штраф // Трезвость и культура. – 1987. – № 5. – С. 48–49. 2. Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Укр. іст. журн. – 2010. – № 4. – С. 170–191. 3. Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. – М., 2010. 4. Месле Ф., Валлен Ж. за участю Школьников В., Пирожкова С., Адамца С. Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті / Пер. з фр. – К., 2008. 5. Пример с историей в СССР: догоняющее развитие и/или

цивилизационная приемственность? Съветский период в православного время [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.philosophybulgaria.org/Publikacii/Statii/TheUSSRhistory.pdf. – Дата доступу: 21.01.2011. 6. Фриц Эрмарт: "Антиалкогольная кампания в СССР нас интересовала не меньше, чем ваши ракеты" // Известия. – 2010. – 21 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.izvestia.ru/russia/article45117/>. – Дата доступу: 25.01.2011. 7. Anderson, S., Hibbs, K. Alcoholism in the Soviet Union // International Social Work. – 1992. – Vol. 35. – P. 441–453. 8. Christian, D. Living Water. Vodka and Russian Society on the Eve of Emancipation. – Oxford: Clarendon Press, 1990. 9. Cohen, A. B. Sobering Up: The Impact of the 1985–1988 Russian Anti-Alcohol Campaign on Child Health, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cid.harvard.edu/neudc07/docs/neudc07_s3_p01_cohen.pdf. – Дата доступу: 13.01.2011. 10. Ellman, M. The Increase in Death and Disease under "Katastroika" // Cambridge Journal of Economics. – 1994. – Vol. 18, issue 4. – P. 329–355. 11. Fox, A. Sociocultural factors that foster or inhibit alcohol-related violence // Alcohol and violence: exploring patterns and responses. – International Center for Alcohol Policies, 2008. – P. 1–28. 12. Gathmann, C., Miller, G. The Gorbachev Anti-Alcohol Campaign and Russia's Mortality Crisis. Preliminary and Incomplete. March 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.econ.yale.edu/seminars/develop/tdw10/miller-100329.pdf>. – Дата доступу: 13.01.2011. 13. Heath, D. B. Drinking and Drunkenness in Transcultural Perspective: Part II // Transcultural Psychiatric Research Review. – 1986. – Vol. 23. – P. 103–126. 14. Heath, D. B. Drinking Occasions: Comparative Perspectives on Alcohol and Culture. – Philadelphia, PA: Taylor and Francis, 2000. 15. Herlihy, P. Joy of the Rus': Rites and rituals of Russian Drinking // Russian Review. – 1991. – Vol. 50, April. – P. 131–147. 16. Herlihy, P. The Alcoholic Empire: Vodka and politics in late imperial Russia. – Oxford: Oxford University Press, 2002. 17. Kirm, T. F. Soviets attack alcohol problem anew, this time armed with "perestroika" // Journal of the American Medical Association. – 1987. – Vol. 258, issue 17. – P. 2341–2348. 18. Leon, D., Chenet, L., Shkolnikov, V. M. et al. Huge variation in Russian mortality rates 1984–1994: artefact, alcohol, or what? // Lancet. – 1997. – Vol. 350. – P. 383–388. 19. McKee, M. Alcohol in Russia // Alcohol and Alcoholism. – 1999. – Vol. 34, issue 6. – P. 824–829 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alcal.oxfordjournals.org/content/34/6/824.full>. – Дата доступу: 13.01.2011. 20. Partanen, J. Alcohol in the Soviet Union. Serious drinking, serious alcohol policy // Contemporary Drug Problems. – 1987. – Vol. 14. – P. 507–538. 21. Partanen, J. Failures in alcohol policy: lessons from Russia, Kenya, Truk and history // Addiction. – 1993. – Vol. 88 (supplement). – P. 129S–134S. 22. Reid, C. Soviet social reform in the 1980's: The anti-alcohol campaign as antidote for a flagging economy. – Ottawa: Department of National Defense, 1986. 23. Reitan, T. The operation failed, but the patient survived. Varying assessments of the Soviet Union's last anti-alcohol campaign // Communist and Post-Communist Studies. – 2001. – Vol. 34, issue 2. – P. 241–260. 24. Rialand, M.-R., Kerblay, B. L'Alcool et les Russes. – Paris: Institut d'Études Slaves, 1989. 25. Ryan, M. Alcohol and rising mortality in the Russian Federation // British Medical Journal. – 1995. – Vol. 310. – P. 646–648. 26. Segal, B. M. The Soviet Heavy-Drinking Culture and the American Heavy-Drinking Subculture // Alcohol and Culture: Comparative Perspectives from Europe and America / T. F. Babor (ed.). – New York: New York Academy of Sciences, 1986. – P. 149–160. 27. Segal, B. M. The Drunken Society. Alcohol Abuse and Alcoholism in the Soviet Union. – New York: Hippocrene Books, 1990. 28. Smith, R. E. F., Christian, D. Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. 29. Social and Cultural Aspects of Drinking [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sirc.org/publik/drinking3.html>. – Дата доступу: 4.03.2011. 30. Stoner-Weiss, K., McFaul, M. Domestic and International Influences on the Collapse of the Soviet Union (1991) and Russia's Initial Transition to Democracy (1993) // CDDRL Working Papers, № 108, March 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: iis-db.stanford.edu/.../No_108_Stoner-Weiss_domestic_and_international_influences_on_collapse_of_USSR.pdf. – Дата доступу: 13.01.2011. 31. Tarchys, D. The success of a failure: Gorbachev's alcohol policy, 1985–1988 // Europe-Asia Studies. – 1993. – Vol. 4. – P. 7–25. 32. The Social History of Alcohol: Drinking and culture in modern society / Barrows, S., Room, R., Verhey, J. (eds.). – Berkeley, CA: Medical Research Institute of San Francisco, Alcohol Research Group, 1987. 33. Trembl, V. G. Alcohol in the USSR: a fiscal dilemma // Soviet Studies. – 1975. – Vol. 27. – P. 161–167. 34. Trembl, V. G. Alcohol in the USSR: A Statistical Study. – Durham, NC: Duke University Press, 1982. 35. Trembl, V. G. Death from alcohol poisoning in the USSR // Soviet Studies. – 1982. – Vol. XXXIV. – P. 487–505. 36. Trembl, V. Drinking and Alcohol Abuse in the USSR in the 1980s // Soviet Social Problems / D. E. Powell, W. D. Connor (eds.). – New York: Westview Press, 1991. – P. 119–136. 37. Trembl, V. G. Soviet and Russian Statistics on Alcohol Consumption and Abuse // Premature Death in the New Independent States / J. L. Bobadilla, C. A. Costello, F. Mitchell (eds.). – Washington, DC: National Academy Press, 1997. – P. 220–238. 38. Veni, vidi, vodka (trying to save Russians from alcoholism). (Russia's Anti-Drink Campaign) // The Economist (US). – 1989. – December 23. – P. 50–54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.highbeam.com/doc/1G1-8280275.html>. – Дата доступу: 25.01.2011. 39. White, S. Russia Goes Dry: Alcohol, State and Society. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Надійшла до редколегії 17.03.11

ДИПЛОМАТІЯ ДЕРЖАВ АНТАНТИ У "СХІДНОМУ ПИТАННІ" 1917 р.

У статті проаналізовано боротьбу Росії, Великої Британії, Франції та США за "османську спадщину" в період діяльності російського Тимчасового уряду.

The article analyzes the struggle of Russia, Great Britain, France and the U.S. over "Ottoman heritage" in the period of Russian Provisional Government.

"Східне питання", яке полягало у боротьбі європейських держав за поділ величезних територій ослабленої Османської імперії було одним з рушійних чинників світової політики, починаючи з XIX ст. й, стало важливою причиною Першої світової війни [18, с. 13-536]. Воно суттєво впливало на міжсоюзницькі відносини країн Антанти після падіння у Росії самодержавства внаслідок Лютневої революції. Варто звернути увагу на те, що, як історики періоду Першої світової війни, 20-х рр. XX ст., так і сучасні дослідники, по-різному, досить часто діаметрально протилежно, оцінювали значення "східного питання" для розвитку міжнародних відносин, розгортання та наслідків цієї війни. Наприклад відомий історик царської Росії П. Мілюков наполягав, що для його держави життєво необхідно було захопити Константинополь та Чорноморські протоки [10; 21]. Західні дослідники А. Андерсон, Д. Донтас, А. Фуад, П. Грейвс, Г. Говард, А. Макфі наголошували на тому, що російський Тимчасовий уряд, незважаючи на свої миролюбні заяви та декларований ним демократичний й публічний стиль дипломатії, насправді не відмовився від агресивних, загарбницьких цілей зовнішньої політики царського самодержавства [35; 37; 40; 41; 43; 48]. Зважаючи на важливе значення боротьби великих держав за "османську спадщину" на завершальному етапі Першої світової війни та неоднозначні оцінки цього історичного наукою, у пропонуваній статті робиться спроба цілісно та всебічно розглянути це питання.

2 березня 1917 р. російський імператор Микола II відрікся від престолу [17, с. 283-284], а владу в країні перебрав на себе сформований Державною Думою Тимчасовий уряд. Вже на початку його діяльності Лондон та Париж були вражені заявами міністра юстиції О. Керенського, висловленими під час його розмови з британським військовим агентом у Петрограді генералом А. Ноксом та журналістом Вільямсом 6/19 березня 1917 р. О. Керенський наголосив, що Росія повинна вести війну до переможного кінця, проте не прагнути до жодних завойовницьких цілей. Зокрема він наголосив, що Росії потрібні не володіння Чорноморськими протоками, а лише свобода плавання ними, найкращою гарантією чого стала б їх нейтралізація [25, с. 468; 41, р. 163].

Однак, як виявилось, найвпливовіший член Тимчасового уряду міністр закордонних справ лідер кадетів П. Мілюков [54, р. 26], якого не даремно його колеги жартома прозвали "Мілюков-Дарданелльський" або Петро Дарданеллович [56, р. 44], намагався зберегти експансіоністський вектор російської політики стосовно османської столиці та Босфора і Дарданелл й залишити в дії угоди щодо цього із західними союзниками [32, л. 1-6]. Він, щоправда, мотивував це тим, що "життєво важлива вимога приєднання Проток, яка полягає у необхідності передачі нам верховної влади над невеликою територією, має для нас (росіян – *авт.*) величезне значення захисного стратегічного пункту, що попереджатиме несправедливий напад на наш морський кордон на Чорному морі" [21, с. 46; 52, р. 132-133].

Зважаючи на це, П. Мілюков намагався терміново дезавувувати заяви О. Керенського, наголошуючи у своїх неодноразових зверненнях до союзних держав, що

його колега по кабінету висловив лише свою приватну думку, й петроградська дипломатія не відмовляється від попередніх домовленостей стосовно Константинополя та Проток [20, с. 475]. Більш того, П. Мілюков вимагав, щоб союзники підтвердили свою вірність цим договорам [13, с. 471; 23, с. 471; 56, р. 46]. Лондон, Париж та Рим, хоча й здавались роздратованими такою непослідовністю Петрограда [56, р. 47], однак були певні стосовно прагнення Росії продовжувати війну, зважаючи на вкрай незадовільний моральний стан її армії [42, р. 223]. Тому, щоб стимулювати її до ретельного дотримання військових зобов'язань перед західними союзниками, підтвердили свою вірність міжсоюзницьким договорам, в тому числі щодо Константинополя та Проток [14, с. 473-474; 24, 475-476]. Але вони були в черговий раз дезорієнтовані декларацією Тимчасового уряду від 27 березня / 9 квітня 1917 р., підписаною головою кабінету князем Г. Львовим у якій наголошувалось: "Мета вільної Росії – не панування над іншими народами, не загарбання у них національного надбання, не насильницьке захоплення чужих територій, а ствердження міцного миру на основі самовизначення народів. Російський народ не домагається посилення своєї зовнішньої міці за рахунок інших народів. Він не має на меті чиєсь поневолення та приниження" [6, с. 476-477]. Як слушно стверджували британські дослідники К. Філліпсон та Н. Бакстон у своїй колективній монографії, хоча у цьому документі й не згадувалось про Константинополь та Протоки, однак західні союзники Росії із тональності цієї офіційної заяви зробили висновок, що Росія відмовляється від своїх попередніх вимог стосовно анексії цих територій [53, р. 212].

Варто зауважити, що, скликана 11 квітня 1917 р. перша всеросійська конференція Рад, хоча переважачою кількістю голосів висловила за продовження оборонної війни, однак наголосила, що засуджує будь-які спроби домогтися анексії та контрибуцій" [55, р. 28].

Характерно, що Османська імперія в цей же період висловлювала сподівання на порозуміння з Росією. Зокрема великий візир Таалат-паша 5 квітня 1917 р. в інтерв'ю провідній турецькій газеті "Танін" заявив, що давня ворожнеча між його країною та Росією була наслідком агресивних дій царизму проти Туреччини, і він сподівається, що нова ліберальна Росія залишить у минулому ті зазіхання, а "Туреччина, у свою чергу, готова відкрити Протоки та зробити їй інші поступки" [43, р. 37].

Вищезгадані заяви з Петрограда та Константинополя, які створювали враження можливості нівелювання конфронтації між ними, давали підстави зробити висновок, що є сприятливі передумови для відновлення відносин цієї країни з Антантою й виходу Османської імперії з війни [43, р. 38]. На думку американського посла у Константинополі А. Елкаса, Вашингтон, який на той час зберігав хороші відносини з Портою, мав з нею численні інтенсивні контакти й навіть надавав гуманітарну допомогу Османській імперії [33, с. 41-44; 39, р. 542-544; 44, р. 544], повинен був допомогти порозумітись країнам Антанти з османським керівництвом [43, р. 38].

Щоправда, як Лондон, Париж, Вашингтон, так і Порту чекала чергова несподіванка з боку Петрограда.

П. Мілюков, який змушений був погодитись на вищезгадану декларацію від 27 березня / 9 квітня 1917 р., під однастайним тиском своїх колег по кабінету [56, р. 49] через кілька днів у своєму циркулярі від 18 квітня / 1 травня пояснив своїм західним партнерам, що "Тимчасовий уряд, відстоюючи права нашої Вітчизни (Росії – *авт.*), буде повністю зберігати зобов'язання щодо наших союзників" [19, с. 485-486]. Такі твердження вже сприймалися на заході, як прагнення Тимчасового уряду зберегти діючу систему міжсоюзницьких договорів.

Це враження поглибилося внаслідок інтерв'ю П. Мілюкова кореспонденту газети "Манчестер Гардіанс", 22 квітня 1917 р., в якому він наголошував, що Росія, хоч і визнає право вільної торгівлі через Протоки, але буде наполягати на забороні для проходу через них, закордонних військових кораблів і, на його думку, США не повинні проти цього заперечувати, оскільки у промовах В. Вільсона не міститься жодних застережень стосовно приєднання до Росії Константинополя [56, р. 54-55].

Характерно, що П. Мілюков, заявляючи, що "демократична Росія стала вдвічі сильнішою" [56, р. 52], не лише наголошував на її правах на Константинополь та Протоки у зносинах із західними союзниками, але й, як і його попередник на міністерській посаді М. Покровський, намагався, щоправда безуспішно, реанімувати ідею "босфорської операції" й спонукати Ставку до активізації її підготовки до проведення цієї акції ще до завершення світової війни [3, с. 393; 5, с. 109; 41, р. 163].

Необхідно наголосити, що невизначеність російсько-го політикуму стосовно Константинополя та Проток після лютневої революції й, більш того, гостра внутрішньополітична боротьба в Росії з цього питання співпала з посиленням впливу на європейську дипломатію США, які ще 4 серпня 1914 р. оголосили нейтралітет і лише 6 квітня 1917 р. вступили у світову війну. Американська адміністрація послідовно наполягала на інтернаціоналізації та нейтралізації цих територій й намагалася поступово схилити до цієї точки зору Лондон та Париж [36, р. 511; 40, р. 129; 43, р. 37; 48, р. 83]. Ці дії Вашингтона щодо Чорноморських проток, звичайно, можна пояснити не лише турботою про оптимальний устрій для світової спільноти. Адже США були на той час провідною торгівельно-промисловою країною і тому одним з пріоритетів їхньої зовнішньої політики було забезпечення якомога зручнішого функціонування транспортних комунікацій [12, с. 28-37; 45, с. 22].

Крім того американська адміністрація перебувала під відчутним впливом пацифістських антивоєнних організацій, які переконували її, що США не повинні допомагати Антанті розгромити Німеччину та її союзників задля того, щоб дати волю грабіжницьким інстинктам країн-переможців, зокрема стосовно захоплення контролю над стратегічними транспортними шляхами, в тому числі Босфором та Дарданеллами [43, р. 50; 46, р. 93]. Європейські союзники США змушені були прислухатись до, за висловом Д. Ллойд-Джорджа, пацифістських та антимілітаристських настроїв американського президента В. Вільсона, оскільки ставало все очевиднішим, що поступове нарощування американських збройних сил на фронті повинно було стати тією потугою, яка зрештою схилить шальки терезів у війні на користь Антанти [16, с. 31; 38, с. 533].

Ще 14 лютого 1916 р. провідний радник американського президента із зовнішньополітичних питань полковник Е. Хауз на нараді з прем'єр-міністром та провідними членами британського уряду запропонував "оголосити Константинополь нейтральним" [1, с. 31; 43, р. 38]. Згодом американська адміністрація знайшла свого одногодумця у питанні визначення майбутнього статусу ос-

манської столиці та Проток в особі нового британського статс-секретаря із закордонних справ А. Бальфура, призначеного на цю посаду у грудні 1916 р. Зокрема полковник Е. Хауз стверджував у своєму щоденнику, що він на зустрічі з А. Бальфуром 28 квітня 1917 р. досягнув з ним консенсусу щодо майбутнього Константинополя: "Ми погодились, що його потрібно інтернаціоналізувати" [2, с. 34]. 30 квітня 1917 р. проблема Константинополя та Проток розглядалась на переговорах А. Бальфура з президентом В. Вільсоном та Е. Хаузом. Співрозмовники погодились, що Константинополь та Протоки повинні інтернаціоналізуватись, й Османська імперія в результаті війни швидше за все втратить ці території, які тоді будуть передані під міжнародний контроль [43, р. 39; 45, р. 55].

Характерно, що вашингтонська дипломатія не надто переймалася безкомпромісною позицією російського міністра закордонних справ П. Мілюкова стосовно Константинополя та Проток. Американський посол у Петрограді Віншіп наголошував у своїх повідомленнях до Вашингтона, зокрема від 8 травня 1917 р., що "чітко зрозуміло, що Мілюков, який завжди був прихильником вирішення питання Дарданелл і Босфора (на користь Росії – *авт.*), висловлює лише його особисту думку, а не безпосередньо Тимчасового уряду" [43, р. 39]. Крім того, цей дипломат звернув увагу на те, що російські соціалісти наголошують, що "вони повинні боротися не лише з Леніном, але також і проти захисника анексії Дарданелл Мілюкова" [43, р. 40].

Варто зауважити, що дійсно на той час тема Проток та Константинополя була однією з гострих тем полеміки російських публіцистів. Характерною для підходів супротивників збереження попередньої політики Росії стосовно цього, була стаття (згодом видана окремою брошурою) відомого публіциста лівого спрямування І. Щадрина. Цей автор ставив риторичне запитання: "Чи дійсно нам так вже були потрібні південні Протоки, щоб за них починати цю небезпечну (світову – *авт.*) війну й продовжувати її до безкінечності, до переможного кінця? Адже лише ними можна виправдати наше (російське – *авт.*) втручання у війну, якщо його можна взагалі чимось виправдати" [34, с. 4].

Далі І. Щадрін красномовно наголошує, що задля цієї мети Росія зазнала стільки людських втрат та матеріальних збитків, що "якби Константинополь був зроблений з чистого золота, а Протоки по всій своїй протяжності викладені дорогоцінним камінням, то навіть ці скарби не компенсували б принесені, для їх здобуття жертви" [34, с. 10]. До речі, цей публіцист зауважував, що якби царський уряд не налаштовував постійно проти себе Османську імперію своїм перманентним прагненням захопити Константинополь та Протоки, а натомість зберігав з Портою добросусідські відносини, то для Росії проблема Босфора та Дарданелл не мала б такої гостроти [34, с. 8].

Досить слушними російській громадськості здавалися аргументи, що Протоки все ще знаходились під османською владою й для їх захоплення довелося б "покласти не одну сотню тисяч людських життів і мільярди кровних народних грошей" [34, с. 12]. Крім того, Росія повинна була тримати там й надалі кількасоттисячну армію, оскільки навіть підпорядкування цих територій петроградському уряду не поклато б край проблемі, бо у турків, як передбачав І. Щадрін, було б бажання їх відвоювати. До того ж Болгарія, Греція та Австро-Угорщина також розглядали б для себе, як безпосередню загрозу, російський контроль за цими життєво важливими (для їхніх економік) шляхами. Тому, на думку опонентів П. Мілюкова, "захопленням Константинополя

та Проток Росія не лише не гасила б світової пожежі, не ліквідовувала її прихованих осередків, а навпаки сприяла б їх поширенню, створюючи додаткові приводи для міжнародної ворожнечі та конфліктів" [34, с. 12-13].

Вищезгадані дії П. Мілюкова щодо Проток посилювали тиск на нього з боку як все більш впливової Петроградської ради, так і частини міністрів на чолі з О. Керенським [9, с. 346-347; 10, л. 1-13; 11, л. 9-10], які відверто звинувачували його у продовженні попередньої імперіалістичної, загарбницької політики царського уряду, що "загрожує продовженням війни до безкінечності" [21, с. 43-44; 56, р. 44-45, 47-48, 54]. Тому, коли вищезгадана славнозвісна нота П. Мілюкова, від 18 квітня (1 травня) 1917 р. стала відома широкому загалу, вона сприймалася як неприхована провокація й викликала 3-4 травня 1917 р. масову озброєну демонстрацію втомлених війною солдат та робітників під гаслами протесту проти імперіалістичної політики П. Мілюкова. Зрештою ці події спричинили 18 травня 1917 р., не лише відставку міністра закордонних справ, але й разом з цим і реорганізацію всього складу уряду, що, правда, під керівництвом попереднього прем'єр-міністра князя Г. Львова [9, с. 346; 41, р. 162; 55, р. 31-32; 56, р. 57].

Новий міністр закордонних справ М. Терещенко, враховуючи сумний досвід свого попередника, намагався в публічних деклараціях наголошувати, що Тимчасовий уряд "не прагне до насильницького захоплення чужих територій", а лише хоче "миру без анексії та контрибуцій" [7, с. 488]. Велика Британія та Франція у своїх офіційних нотах привітали прагнення російського уряду відмовитись від експансіоністських завдань й запевнили його, що також лише турбуються про справедливий післявоєнний світоустрій [27, с. 489-491; 28, с. 491-493].

Однак дипломатичні документи свідчать, що заяви як петроградського кабінету, так і західних урядів були спрямовані переважно на покращення свого сприйняття громадськістю як власної країни, так і союзних держав. Західні партнери Росії, вітаючи, як їм здавалось, відмову Петрограда від його попередніх імперіалістичних амбіцій, однак натомість не збирались чинити адекватні дії й утримались від претензій на низку територій, визначених міжсоюзницькими договорами [26, с. 500-501; 29, с. 495-496].

Російська дипломатія також незважаючи на свої демократичні та миролюбні декларації, хотіла-таки зберегти принаймні свої позиції в питанні Константинополя й Проток. Але вона не наважувалась відверто про це заявити, зважаючи на зростання у Росії антивоєнних настроїв. Тому міністр закордонних справ М. Терещенко, дотримуючись певний час вичікувальної позиції, на початку червня 1917 р. наголошував західним союзникам, що на той момент було не на часі негайне визначення цілей війни [30, с. 498]. Водночас М. Терещенко, знаючи про застереження США щодо російської анексії Константинополя та Проток, намагався домовитись з Вашингтоном про узгодження політики двох держав стосовно Османської імперії [4, с. 404; 43, с. 40-41].

Зростання соціальної, внутрішньополітичної напруженості восени 1917 р. спричинило послаблення інтересу російської громадськості до проблем зовнішньої політики, що дало змогу петроградській дипломатії знову повернути на порядок денний міжсоюзницьких відносин питання Босфора та Дарданелл. У вересні 1917 р. російський міністр закордонних справ М. Терещенко, який зберіг свою посаду у новому уряді, очолюваному О. Керенським [55, р. 35], нагадав західним партнерам, що згода Росії на договір Сайса-Піко 1916 р. про розподіл між Росією, Великою Британією та Францією азійсь-

ких володінь Османської імперії, "залишається обумовленою реалізацією її угоди з Францією й Англією стосовно Константинополя та Проток" [31, с. 511].

У жовтні М. Терещенко заявив, що Росія погодиться на користування Чорноморськими протоками на основі міжнародних договорів, а також нейтралізацію Проток лише за умови загального роззброєння, щоб уникнути небезпеки їх блокади потужним флотом іншої держави. Проте найбільш оптимальним варіантом врегулювання проблеми Босфора та Дарданелл російський міністр вважав-таки їх передачу у власність Росії [9, с. 349]. Зважаючи на вищезгадані дискусії, проблема Проток повинна була обговорюватись поряд з іншими питаннями післявоєнного врегулювання на міжсоюзницькій конференції у листопаді 1917 р. Однак 7 листопада 1917 р., тобто в той день, коли М. Терещенко повинен був виїхати з Петрограда на цей форум, відбувся більшовицький переворот, який усунув від влади Тимчасовий уряд [35, р. 344-345; 41, р. 163].

Певною компенсацією західним союзникам все очевиднішого послаблення дієздатності Росії та її дедалі меншої спроможності вести війну було те, що пом'якшення позиції Петрограда, в питанні Константинополя та Проток, дозволило їм залучити Грецію до лав Антанти. Вона, отримавши від західних держав обіцянки забезпечення своїх інтересів у цьому регіоні, 30 червня 1917 р. розірвала відносини з центральними державами й вступила у війну на боці Антанти [37, р. 32; 41, р. 164]. Після перемоги у війні Афіні сподівались навіть на володіння "грецьким містом" Константинополем, зважаючи на їх значну військову та військово-морську присутність поблизу цього міста, чисельну грецьку громаду в ньому, а також історичні традиції [43, р. 49, 60].

Країни Антанти також вважали, що відмова Росії від прагнення анексувати Босфор та Дарданелли, усунула значну частину перепон для відновлення їх відносин з Софією. У спільному союзницькому меморандумі від 22 грудня 1917 р. наголошувалось: "Стосовно Болгарії наш найбільший актив – можливість задоволення її справедливих вимог, що з'явилась після того, як зникла загроза імперіалістичного російського захоплення Константинополя" [49, р. 45].

На думку французького делегата А. Тардье, яку він висловив, коли обговорювалось болгарське питання на Паризькій конференції, вищезгадані російські претензії свого часу були однією з причин того, що не вдалося створити під час війни проантантівський Балканський союз, зазнала фіаско Дарданелльська операція, а також союзники мали безліч проблем під час стримання тиску військ Четверного союзу на Салоніки, які стали головним опорним пунктом Антанти на Балканах після її поразки на Галліполійському півострові [51, р. 235].

Як стверджував сучасник тих подій болгарський історик проф. Д. Міков, після того, як країни Антанти підтвердили, що післявоєнне врегулювання на Балканах буде здійснюватись згідно одинадцятого пункту В. Вільсона, тобто з врахуванням історичних традицій та національних ознак, болгарські солдати не мали вагомого сенсу для продовження війни [50, р. 53].

Більшовицький уряд, усвідомлюючи занепокоєння мусульманського світу можливістю захоплення османської столиці країнами Антанти, намагався у свою чергу використати цю проблему задля поширення свого впливу та здобуття певних ідеологічних дивідендів на східних теренах. У зверненні Ради Народних Комісарів "До всіх трудящих мусульман Росії та Сходу" від 20 листопада (3 грудня) 1917 р. наголошувалось: "Константинополь повинен залишитись у руках мусульман" [15, с. 52]. Варто звернути увагу на те, що ця по-

зиція створювала, в подальшому підґрунтя для співпраці більшовицького режиму з кемалістами під час їхньої боротьби проти інтервенції країн Антанти після завершення світової війни, що цілком відповідало інтересам більшовиків, які сподівались отримати надійного союзника саме у забезпеченні їхніх інтересів у питанні Проток [8, с. 68-69].

Публікація більшовиками у листопаді 1917 р. секретних угод про розподіл Османської імперії викликали непорозуміння антантівської дипломатії з арабським рухом, якому було обіцяно врахувати його національні устремління. Це опосередковано ускладнило Лондону та Парижу вирішення, на свою користь, проблеми Проток, оскільки вони тривалий час були занепокоєні насамперед тим, як уникнути конфлікту з арабами й, водночас, отримати те, що було визначено угодою Сайса-Піко 1916 р. [45, р. 112; 47, р. 94-95].

Британська дипломатія, яка мала значні інтереси в питанні Чорноморських проток і потужні важелі впливу на вирішення цієї проблеми, внаслідок остаточної відмови Росії від анексії Проток, а також вимог американської дипломатії, змушена була шукати нові підходи розв'язання цього вузла суперечностей. Цікаво, що в той самий день, коли було оприлюднено вищезгадане більшовицьке звернення до мусульман 20 листопада 1917 р., британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж у розмові з радником американського президента полковником Е. Хаузом наголосив, що його уряд згоден на інтернаціоналізацію Босфора та Дарданелл, тобто підпорядкування їх міжнародному контролю [45, р. 69]. Щоправда, ці дипломати не конкретизували форми та засоби такого контролю. 20 грудня 1917 р. Д. Ллойд Джордж заявив, що "оскільки Росія вступила в сепаратні переговори (з німцями – *авт.*), вона позбавляється будь-якого права на Константинополь (та Протоки – *авт.*)" [43, р. 45].

Водночас ці обставини створювали сприятливі можливості для західних держав укладати сепаратний мир з Османською імперією, оскільки вони могли вже без огляду на Петроград з його амбіціями щодо захоплення Проток та Константинополя формулювати вигідні для неї умови. Тому Лондон та Париж пропонували Порті, починаючи з осені 1917 р., гарантії її існування як незалежної держави, скасування капітуляцій та інших фінансових обмежень, а також збереження під владою султана Константинополя в обмін на повну свободу судноплавства Чорноморськими протоками та незалежність Вірменії, Аравії, Месопотамії й автономію Сирії та Палестини. Ще одна така спроба була ще раз знову зроблена країнами Антанти в січні 1918 р. під час переговорів у Брест-Литовську. Однак внаслідок поразки Росії, у Порті з'явилися досить спокусливі перспективи захоплення прикордонних з нею територій. Тому ці пропозиції були відхилені [43, р. 42-43; 48, р. 77-78].

Третього березня 1918 р. більшовицька Росія, уклавши сепаратний мир з країнами Четверного союзу, остаточно оформила її вихід із світової війни [22, с. 474-476]. У квітні 1918 р. османська армія без особливих перешкод зайняла ті значні території, які росіяни відвоювали у неї протягом трьох років запеклих боїв [35, р. 344; 42, р. 310]. Звичайно, за такого розвитку подій, Османська імперія не могла залишити Німеччину, й це робило надалі неможливим будь-які сепаратні перемовини.

Проаналізувавши вплив дипломатії країн Антанти та США у "східному питанні" 1917 р. на розвиток міжнародних відносин варто зробити низку висновків. Незважаючи на посилення в Росії соціально-економічних проблем, Лютневу революцію 1917 р., неспроможність Тимчасового уряду реалізувати домовленість 1915 р.

про приєднання Константинополя та Проток до своєї держави, а також розчарування російської громадськості у вищезгаданих експансіоністських планах, петроградська дипломатія намагалась зберегти свої претензії на контроль над Босфором та Дарданеллами, хоча й в більш завуальованій формі. Такі дії дипломатії Тимчасового уряду не дали змоги російським союзникам по Антанті укласти сепаратний мир з Османською імперією й прискорити таким чином завершення світової війни. Більшовицький переворот у листопаді 1917 р. та вихід Росії з війни у березні 1918 р. остаточно усунули її від участі у поділі "османської спадщини".

Після вступу США у Першу світову війну американська дипломатія продекларувала необхідність того, щоб повоєнне врегулювання, зокрема на Сході, відбувалося з врахуванням інтересів народів та всієї світової спільноти, а не егоїстичних, загарбницьких планів країн-переможниць. Зважаючи на зростаючий вклад США у війну з Четверним союзом, Велика Британія та Франція були змушені враховувати позицію Вашингтона. Зокрема, оскільки після виходу Росії з війни ні Велика Британія, ні Франція не змогли домогтися переважачого впливу над стратегічно розташованими Константинополем та Чорноморськими протоками, вони погодились на пропозицію США нейтралізувати їх та передати під міжнародний контроль.

1. Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. – М., 2004. – Т. 1.
2. Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. – М., 2004. – Т. 2.
3. Базилі – Миліюков. Ставка, 23 марта / 5 апреля 1917. // Константинополь и Проливы. Документы бывшего Министерства иностранных дел / под ред. Е. А. Адамова. – М., 1926. – Т. II. – № 350. 4. Бахметов – Терещенко. Вашингтон, 18 / 31 августа 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХІІІ. 5. Гримм Э.Д. Политическая обстановка военных операций для захвата Константинополя и Проливов, 1915-1917 гг. // Константинополь и Проливы. – М., 1926. – Т. II.
6. Декларация временного правительства. 27 марта / 9 апреля 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХІХ. 7. Декларация временного правительства. 6 / 19 мая 1917 г. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХХІ. 8. Договор о дружбе и братстве между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Турецкой Республикой. Москва, 16 марта 1921 г. // Международные отношения и внешняя политика СССР. Сб. документов. – М., 1957. – № 29. 9. Емец В.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны. // Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). – М., 1999. 10. Записки Миллюкова П.Н. о Турции и Болгарии. // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1774. 11. Запись лекции прочитанной в Ставрополе Лиртвага Д.Ф. на тему "Проливы и уход из министров иностранных дел Миллюкова". // ГАРФ. – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1751. 12. Иванов Л.Н. Морская политика и дипломатия империалистических держав. – М., 1964. 13. Извольский – Миллюков. Париж, 10 / 23 марта 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХІ. 14. Извольский – Миллюков. Париж, 12 / 25 марта 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХІV. 15. Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока. 2 ноября (3 декабря) 1917 г. // Международные отношения и внешняя политика СССР. Сб. документов. – М., 1957. – № 21. 16. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. – М., 1937. – Т. 1. 17. Манифест об отречении Николая II. Ставка, 2 марта 1917. // Мировые войны XX века. Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы. – М., 2002. 18. Машевский О.П. Проблема Черноморских проток у международных отношениях (1870 р. – начало 1920-х гг.). – Київ, 2010. 19. Миллюков – дипломатические представители России при союзных державах. Циркулярная телеграмма. 18 апреля / 1 мая 1917 г. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХХVІІІ. 20. Миллюков – Набоков. Петроград, 16 / 29 марта 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХХVІ. 21. Миллюков П.Н. Почему и зачем мы воюем. – М., 1917. 22. Мирный договор между РСФСР, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией с другой стороны, заключенный в Брест-Литовске 3 (7) марта 1918 г. // Мировые войны XX века. Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы. – М., 2002. – С. 474-476. 23. Набоков – Миллюков. Лондон, 10 / 23 марта 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХХ. 24. Набоков – Миллюков. Лондон, 17 / 30 марта. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХХVІІ. 25. Набоков – Миллюков. Лондон, 9 / 22 марта 1917. Примечания 2. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХІV. 26. Набоков – Терещенко. Лондон, 28 мая / 10 июня 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № ССХХV. 27. Нота великобританского посольства в Петрограде российскому министру иностранных дел М.И. Терещенко. 24 мая 1917. // Константинополь и

Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № CCCXXXII. 28. Нота французского посольства в Петрограде российскому министру иностранных дел М.И. Терещенко. 26 мая 1917. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № CCCXXXIII. 29. Соннино — Рашотти. Рим, 3 июня 1917. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № CCCXXXVII. 30. Терещенко — Набоков. Петроград, 24 мая / 6 июня 1917. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № CCCXL. 31. Терещенко — Севастопуло, 12 / 25 сентября 1917. // Константинополь и Проливы. — М., 1925. — Т. I. — № CCCXLX. 32. Черновая записка Миллюкова П.Н. о Константинополе. // ГАРФ. — Ф. 579. — Оп. 1. — Д. 1875. 33. Шлилькова В.И. Империалистическая политика США в отношении Турции. — М., 1960. 34. Щадрин И. Константинополь и Проливы. Перепечатывается из казанской рабочей газеты. — Казань, 1917. 35. Anderson M.S. The eastern question. 1774-1923. — London, 1965. 36. Blake N.M., Barck O. The United States in its world relations. — New York-Toronto-London, 1960. 37. Dostas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemnos and Samothrace. — Athens, 1987. 38. Edwards J.H. David Lloyd George. The man and the Statesman. — New York, 1929. 39. Elkus — Lansing. Constantinople, March 23, 1917. // Papers relating to the foreign relations of the United States. 1918. Supplement 2. The World War. — Washington, 1933. 40. Fuad A. La Question des Detrois. — P., 1928. 41. Graves P.P. The question of the Straits. — L., 1971. 42. Guinn P. British strategy and politics 1914 to 1918. — Oxford, 1965. 43. Howard H. Turkey, the Straits and

U.S. Policy. — Baltimor-London, 1974. 44. Lansing — Elkus. Washington, April 3, 1917. // Papers relating to the foreign relations of the United States. 1918. Supplement 2. The World War. — Washington, 1933. 45. Laurence E. United States policy and the partition of Turkey, 1914-1924. — Baltimore, 1965. 46. Link A. Wilson the Diplomatist. A look at his major foreign policies. — Baltimor, 1957. 47. Lloyd T.O. Empire to welfare state. English history 1906-1976. — Oxford, 1979. 48. Macfie A.L. The straits question 1908-36. — Saloniki, 1993. 49. Memorandum Submitted December 22, 1917. The War Aims and Peace Terms it Suggests. // Papers Relations of the United States. 1919. The Paris Peace conference. Vol. I. — Washington, 1942. — № 887. 50. Mikoff D. Pour le droit et la paix dans les Balkans. — Genève, 1919. 51. Notes of a Meeting of the Head of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Monday, July 21, 1919, at 3 : 30 p. m. // Papers Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference. — Washington, 1946. — Vol. VII. 5. Pavlovitch M. The foundation of imperialist policy. — London, 1922. 53. Phillipson C., Buxton N. The question of Bosphorus and Dardanelles. — L., 1917. 54. Treadcold D. Foreword. // Miliukov P. Russian and its crisis. — London, 1962. 55. Warth D. Soviet Russia in world politics. — New York, 1964. 56. Warth R.D. The allies and the Russian revolution. From the fall of the monarchy to the peace Breast-Litovsk. — London, 1954.

Надійшла до редколегії 17.03.11

Б. Патриляк, асп.

ОПІР УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ ЗАХОДАМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1928 р.

У статті розглянуті причини опору українського селянства новим соціально-економічним заходам радянської влади у 1928 р. Досліджено форми і масштаби селянського опору.

In the article we consider the causes of resistance of Ukrainian peasants to new social and economic activities of Soviet power in 1928. We explored forms and scale of peasant resistance.

Колосальні соціальні експерименти, здійснювані радянською владою від кінця 1920-х рр., потребували неймовірних матеріальних ресурсів. За умов аграрного характеру радянської держави ці ресурси можна було віднайти лише на селі. Цілком очевидно, що вилучення цих ресурсів потребувало майже повної руйнації тогочасного сільського суспільно-економічного укладу. А це, в свою чергу, стало причиною прямого конфлікту селянства з владою. Наукова реконструкція форм і методів селянського опору владним заходам є необхідною для того, щоб відновити повну картину взаємин радянської влади і села на початку сталінської модернізації. Тому дослідження опору українського селянства соціально-економічним новаціям радянської влади є актуальним завданням.

Досі у сучасній вітчизняній історіографії ця проблема не знайшла достатньо повного відображення. Серед праць, у яких висвітлювалися окремі аспекти проблеми, слід відзначити дослідження О. Ганжі "Опір селянства України політиці суцільної колективізації", Л. Гриневич "Сталінська "революція згори" та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти", Г. Капустян "Надзвичайщина та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.)."

Попри те, що проблема терористичних методів хлібозаготівель та пов'язаних з ними заходів радянської влади у сільському господарстві, що розпочалися у 1928 р. і стали прологом до безпрецедентного нищення голодом української людності у 1932-1933 рр., має досить широку історіографію, переважна більшість досліджень присвячена саме репресивним заходам влади щодо українського селянства. Наша мета полягає у дослідженні реакції українського селянства на перші кроки влади зі скасування НЕПу та аналіз форм і масштабів опору здійснюваним заходам.

1928 р. без перебільшення став переломним у стосунках влади і селянства в СРСР. Втілюючи рішення XV з'їзду ВКП(б), що взяв курс на колективізацію і форсоване проведення індустріалізації господарства СРСР, влада вдалася до реалізації цілої низки радикальних

соціально-економічних заходів на селі. Різкий поворот у аграрній політиці радянської держави, надзвичайні заходи в аграрному секторі, що означали кінець НЕПу, не могли не позначитись на настроях українського села, які значною мірою радикалізувалися. Практичне втілення нових соціально-економічних заходів радянської влади наразилося на шалений опір з боку селянських мас.

Опір українського селянства новій соціально-економічній політиці не став несподіванкою для керівництва партії та держави. У своєму листі до голови ДПУ УСРР В. Балицького "Про політичний стан країни" від 9 лютого 1928 р. секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович писав про те, що у зв'язку з хлібозаготівлями та іншими заходами радянської влади на селі можливе посилення контрреволюційних настроїв. А у зв'язку з цим, а також зі зростанням активності контрреволюційних елементів потрібно посилити спостереження та репресії з боку Державного політичного управління (далі – ДПУ) й докласти всіх зусиль для бойової організації партійних і радянських кадрів на селі. Також визнавалося за необхідне асигнування додаткових коштів на посилення роботи ДПУ [16, арк. 1].

Опір хлібозаготівлям за сталінською логікою мали б чинити здебільшого заможні селяни (саме "куркулів", а не усе селянство, Сталін звинуватив у провалі хлібозаготівельної кампанії у своєму сибірському виступі в січні 1928 р.) [7, С. 356 – 357]. Проте опір владі чинили практично всі прошарки села. Так, керівники хлібозаготівельної кампанії у Роменській окрузі в листі до В. Чубаря визнавали, що у настроях селян майже немає диференціації – незадоволені всі [16, арк. 31]. Статистика, що не вкладалася у рамки класової теорії, викликала у партійного керівництва певне збентеження. У доповідній записці до ЦК КП(б)У комісії ЦК з обслідування Мелітопольської партійної організації висловлювалося невдоволення з того приводу, що за опір хлібозаготівлям було засуджено мало "класових ворогів" – куркулів. За весь час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. у Мелітопольській окрузі позбавили волі за ст. 58, 59 кримінального кодексу: бідняків – 10, середняків – 53, інших –

22, куркулів – 21 (20 %). До штрафів за цими ж статтями засудили: бідняків – 54, середняків – 304, інших – 15 і куркулів – 81 (18%) [13, арк. 17].

Хлібозаготівельна кампанія вже навесні 1928 р. буквально знекровила українське село. Ситуація стала загрозливою, коли навесні 1928 р. з'ясувалося, що внаслідок холодної зими в УСРР загинуло більше половини озимини. Селянам довелося пересівати вдруге, а подекуди й утретє [2, С. 280]. Найтяжча ситуація склалася в степу. Голод, що охопив південні райони України вже навесні-влітку 1928 р., сприяв радикалізації настроїв українського села. Навесні 1928 р. найактивніший опір вивезенню заготовленого хліба чинила саме біднота півдня України, опинившись практично перед загрозою голодної смерті. Найпоширенішою формою опору стали масові виступи. У відповідній записці членом комісії Політбюро з хлібозаготівель Л. Кагановичу, В. Чубарю, В. Затонському та М. Полозу від 10 травня 1928 р. повідомлялося про "тяжку" політичну обстановку, що склалася у степу. Тут відбулося кілька десятків активних масових виступів бідноти, яка перешкоджала вивозу з сіл зерна. В усіх південних округах відбулося кілька десятків демонстрацій до сілрад з вимогами видачі хліба [19, арк. 122]. Зокрема, 7 травня селяни станції Пришиб Мелітопольської округи затримали борошно на державному млині, вимагаючи роздати його. Під час масових виступів у с. Софіївка Криворізької округи, в яких брало участь до 400 чоловік, було затримано 9 підвод з хлібом [16, арк. 28]. У с. Воронцовка на Херсонщині знадобилося втручання окружного ДПУ для того, щоб приборкати жінок, що не дозволяли вивезти 8 000 пудів хліба. Протести відбулися і у національних територіальних утвореннях. Зокрема, у Карло-Лібнехтівському районі протестували німці, вони провели мітинг коло будівлі районного виконавчого комітету (далі – РВК) з вимогою роздати хліб [21, арк. 30]. 12 червня серйозні заворушення відбулися у Миколаєві. Тут коло 500 селян з навколишніх сіл, до яких приєдналися робітники заводу ім. Марті, вирушили до обласного виконавчого комітету (далі – ОВК) з вимогою до влади: *"Дайте хліба!"*. А 14 червня коло 100 мешканців с. Тернівка прорвалися у розташування розквартированого поблизу Миколаєва 43-го стрілецького полку й почали скаржитися червоноармійцям на своє тяжке життя. Деякі селяни жадібно поїдали залишки їжі у помийних відрах, що неабияк приголомшило червоноармійців [10, арк. 337 – 338; 2, С. 284].

Досить своєрідно реагували на тяжку економічну ситуацію весни 1928 р. єврейські сільськогосподарські поселенці півдня України. Завідувач євсекції ЦК КП(б)У Кіпер у доповідній записці від 8 травня 1928 р. повідомляв про те, що в результаті надзвичайно тяжкої ситуації, що склалася на єврейських поселенських фондах, частина поселенців, навіть тих, що надійно осіли на землі й мали міцне господарство, піднімається і втікає з поселень [15, арк. 7]. "Насолодившись" селянською долею, євреї поверталися до міст і містечок, де продовжували вести хоч і злиденне, проте звичне для себе життя.

Хлібозаготівлі, що проводилися насильницькими методами часто призводили до того, що селяни намагалися позбутися будь-яких надлишків хліба. Зокрема, Іван Задніпряний з с. Янівка на Білоцерківщині писав у липні 1928 р. до газети "Радянське село": *"Тепер селяни (хоч не всі, але багато таких) косять зелений овес на пашу скотині аби не забрали більшовики"* [16, арк. 9]. Іноді селяни відмовлялися збирати врожай на частині землі. Серед заможної частини села масовими стали випадки відмови від "зайвої" землі [21, арк. 86].

Надзвичайно гостро реагувало селянство і на низку фінансових кампаній, що проводилися владою у 1928 р. з особливим завзяттям. Вже на початку 1928 р. селянство виявляло незадоволення т. зв. самообкладанням чи самооподаткуванням, своєрідним надподатком, що своїм вістрям був спрямований у першу чергу проти заможної частини села. У період НЕПу селяни самі вирішували, скільки і для яких потреб потрібно зібрати коштів. Головним чином зібрані гроші використовувалися на місцеві економічні та соціально-культурні потреби. Від 1928 р. принцип добровільності при зборі коштів був ліквідований.

Першою реакцією села на нові методи самооподаткування було цілковите неприйняття. Від початку року фіксувалося чимало випадків, коли скликані владою збори по самооподаткуванню приймали "неправильні рішення". Зокрема, у с. Виповзки, Переяславського району на Київщині в процесі проведення підготовчої роботи до самооподаткування чотири рази безрезультатно скликалися збори комітету незаможних селян (далі – КНС). Уповноважені РВК повідомляли про те, що проти самооподаткування виступає весь КНС, вся біднота включно з тими, хто звільнений від єдиного сільгосподатку, а значить і від самооподаткування [17, арк. 34]. Часто бідняки навіть соромились свого звільнення від самооподаткування. У Лубенській окрузі незаможники казали: *"Нам взагалі не потрібне самооподаткування, хай самообкладають робітників, вони отримують велику зарплатню та мають семигодинний робочий день, а ми працюємо 24 години на добу"* [21, арк. 4]. Іноді селянською відповіддю на кампанію самооподаткування ставав терор проти представників партії та влади, сільських активістів. Так, напередодні проведення самообкладання у с. Реутинці Конотопської округи озброєною групою людей у масках був вбитий активний член КНС разом із дітьми та один комсомолец [21, арк. 9]. 27 січня у одному з сіл Коростеньщини після постанови зборів про самообкладання був побитий уповноважений РВК [21, арк. 10]. Після того, як у с. Велика Знам'янка Запорізької округи по самооподаткуванню було стягнуто 150% від сільгосподатку, відбулася спроба підпалу приміщення сельбуду під час проведення у ньому закритих зборів комуністів у ніч з 7 на 8 квітня. Тієї ж ночі були спалені усі прапори громадських організацій та вчинений замах на двох працівників ДПУ [21, арк. 22 – 23].

Вже восени основною причиною негативних настроїв серед українського селянства стала кампанія зі стягнення єдиного сільгосподатку. Серед селян велися розмови про відмову від внесення податку, скорочення посівних площ, згортання господарства, мотивувалося це тим, що так чи інакше, радянська влада непосильними податками приведе селянство до розорення [14, арк. 30 – 31]. Подекуди на ґрунті оподаткування відбувалися навіть вбивства. У с. Іванівка Краснолучського району на Луганщині середняком Пряхінін був вбитий член податкової комісії. Причиною вбивства стало збільшення сільгосподатку. Жертвами селянського терору часто ставали сількори, які викривали "куркульські махінації" з податком [16, арк. 18 – 19]. У огляді "Про політичні настрої селянства" від 25 жовтня 1928 р., підготованому інформаційним відділом ЦК КП(б)У, повідомлялося про те, що "куркульство" від поодиноких спроб опору єдиному сільгосподатку почало переходити до організованого, групового зривання податкової кампанії, влаштовуючи нелегальні збори з метою відмови від сплати податку, складаючи колективні скарги на неправильне оподаткування, організовуючи колективну відмову від окладних листів [21, арк. 84].

У зв'язку з підвищенням єдиного сільгосподатку серед селянства посилювався рух за скорочення посівної площі та зменшення прибутковості господарства. З'явилися тенденції до своєрідного саморозкуркулення. Мелітопольський окружний партійний комітет (далі – ОПК) повідомляв про те, що серед заможного селянства округи спостерігається тенденція до скорочення свого господарства за рахунок продажу худоби, відмови від оренди землі, зменшення площі засіву. У Прилуцькій окрузі був зафіксований випадок, коли заможний селянин повернув податковий паспорт й подав до податкової комісії заяву з проханням забрати у нього молотарку з двигуном та парового млина для подальшого їх продажу і сплати з виручених коштів податку. У тій же окрузі були випадки сплати податку з грошей, виручених з продажу реманенту. У Луганській окрузі заможні селяни сплачували податок коштами, отриманими від продажу робочої худоби. На Білоцерківщині деякі "куркулі" припинили молотити машинами, так пояснюючи свої дії: *"Ми свої машини здамо до сільради, а самі будемо молотити ціпами, а не машиною, будемо молотити до Різдва, хай радедаді візьме собі хліба"*. Результатом непосильного податкового тиску стало те, що українське селянство стало втрачати інтерес до розвитку власного господарства.

Одним з найгостріших питань на селі було питання про землю. Кампанія з землеустрою 1928 р. викликала опір значної частини селян. Хоча проведення землевпорядкування диктувалося загальною потребою поліпшення вкрай недосконалого стану землекористування, партійне керівництво УСРР з самого початку розглядало землеустрій передовсім як черговий етап на шляху до суцільної колективізації сільського господарства [4].

Класовий принцип під час землеустрою демонструвався вже з початку 1928 року. Від 1928 р. почав ліквідуватися общинний спосіб жеребкування під час розподілу угідь, натомість вводився класовий принцип: біднякам і членам КНС виділялися кращі землі з принципом на майбутню колективізацію, кращі наділи також виділялися селянам, що об'єднувалися у колективи [5, С. 68]. Такий підхід посилював класове протистояння на селі, а також протистояння між членами колективних господарств і рештою села.

Гнів селян часто був спрямований проти землевпорядників, на яких, окрім їх безпосередніх обов'язків, була покладена функція агітаторів за колгоспне будівництво. Часопис "Український землевпорядник" писав у 1928 р.: *"Аерономи і землевпорядники мають зацікавити населення, довести йому користь колективізації, на конкретних прикладах обґрунтувати економічну доцільність організації колективу"* [8, С. 8].

Впродовж липня-вересня низкою округ прокотилися масові виступи селян проти землеустрою. Проскурівський ОПК повідомляв про те, що *"хвиля протидії землеустрою прокотилася майже у половині округи"*. Масові виступи відбулися і у низці інших округ (Київська, Ніжинська, Вінницька, Волинська), у них брали участь середняки і навіть біднота [21, арк. 92].

Селяни чинили опір землеустрою передовсім у зв'язку з колективізацією. На початку липня відбулися активні виступи селян с. Рославичі на Київщині, пов'язані із виділенням під час землеустрою комуни "Зірка" кращих земель. Коли 4 липня члени комуни вийшли у поле з трактором, натовп селян накинувся на голову комуни, тракториста і його помічника. Членам комуни вдалося втекти, та трактор був виведений з ладу. Коли представник РВК Максименко 5 липня вийшов у поле разом із представниками сільради, КНС та комуни, на них накинулось коло 100 селян. В результаті члени комуни були

так залякані, що деякі з них подали заяви про вихід з колективу [16, арк. 15 – 16]. Часом доходило до збройного протистояння. У с. Музичі на Київщині в результаті конфлікту між місцевими "куркулями" та товариством спільного обробітку землі (далі – ТСОЗ) "Незаможна праця" за луги, що колись належали поміщику, 10 серпня виникла перестрілка, яка тривала більше години. У с. Київка на Чернігівщині група селян, вийшовши в поле, не дозволила представникам ТСОЗу зайняти відведену землю. Її вдалося зайняти лише за допомогою міліції. Та згодом противники колективізації помстилися – був спалений увесь урожай товариства [16, арк. 18]. У вересні 1928 р. відбулися виступи селян м. Звенигородки на Уманщині проти організації радгоспу та колгоспів і відведення їм землі. 9 жовтня у Сталінському селищі Генічеського району на Херсонщині на ґрунті землеустрою на храмове свято відбувся справжній погром незаможників та комсомольців [16, арк. 17].

У зв'язку з землеустроєм посилювалось протистояння між місцевим населенням та переселенцями на півдні України. У с. Дмитрівка на Херсонщині землі держфонду, на яких поселились переселенці-незаможники, до революції належали хуторянам-старожилам. З моменту передачі цих земель переселенцям у селі починається гостре протистояння. Було навіть убито переселенця-комсомольця [16, арк. 17]. Землеустрій у низці випадків поглибив міжетнічні суперечності. Зокрема, сприяв неприязні місцевого населення до євреїв-колоністів, землевлаштованих зусиллями Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих (ТЗЕТ) на Полтавщині та у південних регіонах України [4].

Посилення тиску на українське селянство у 1928 р. об'єктивно зумовлювало тенденцію до його згуртування та самоорганізації, виділення з його середовища лідерів здатних сформулювати політичні вимоги і навіть zorganizувати хліборобів на протидію владі.

У 1928 р. партійні органи відзначали все більшу політизацію українського селянства. У партійних документах висловлювалося занепокоєння з приводу *"перетворення опору куркульства господарчим кампаніям радвлади на селі в політичну антирадянську діяльність"*. Констатувалося й те, що у антирадянській агітації в першу чергу відчувається вплив *"української контрреволюції петлюрівського гатунку"* [21, арк. 96].

Тенденції щодо політизації українського селянства виявилися і в появі у 1928 р. великої кількості агітаційних листівок антирадянського змісту – 150 найменувань впродовж року [22, арк. 10]. Центральною темою листівок були нові заходи радянської влади на селі. Зокрема, у с. Журавка Вільшанського району на Шевченківщині були розвішані гасла: *"Це добра влада, що шукає десятку дере із селян", "Геть облігації – ярмо селян", "Селяни, просніться та дивіться, що робить радедада" та ін.* У с. Кирилівці (нині Шевченкове) того ж району в листівках з'явилися самостійницькі гасла: *"Нехай живе самостійна Україна", "Геть руки від України. Нехай живе УКП", "Нехай згине радянська влада"* [21, арк. 41]. В Артемівській окрузі у травні було знайдено прокламації, в яких, окрім критики нових соціально-економічних заходів влади на селі, містився заклик до збройного повстання [21, арк. 23]. За повідомленнями ДПУ, у низці округ (Первомайська, Запорізька, Вінницька, Криворізька, Дніпропетровська) було виявлено листівки антисемітського, погромницького характеру, що закликали українців до розправи з євреями та комуністами [21, арк. 97].

Частина українських селян вже у 1928 р. готова була виступити зі зброєю в руках проти радянської влади під самостійницькими гаслами. У Запорізькій окрузі колишні члени "Просвіти" та свідоме селянська молодь

згуртувались навколо колишнього офіцера Кириченка у "Групу звільнення України". Ця група була ліквідована ДПУ разом з іншими "шовіністичними осередками" у березні 1928 р. в ході проведення широкомасштабної операції проти "українського антирадянського активу" [3, С. 54]. 11 червня органами ДПУ було викрито і знешкоджено селянську повстанську організацію "Союз визволення України", очолювану колишнім петлюрівським офіцером Кіндратом Саваринським. "Союз визволення України", що виник на ґрунті загального невдоволення українського села надзвичайними заходами радянської влади, стає одною з перших організованих груп у загальному селянському опорі.

За матеріалами ДПУ, організація, до складу якої входило понад 30 чоловік, діяла у Вороновицькому районі Вінницької округи й готувала збройне повстання під гаслами УНР. Окрім колишніх петлюрівських офіцерів Кіндрата Саваринського та Петра Радецького, всі заарештовані селяни виявились бідняками. Характерним є й те, що Саваринський утримувався від вербування інтелігенції, бо остання, на його думку, могла провалити справу в силу своєї м'якотіlosti. Відозва "Союзу визволення України" була розрахована у першу чергу на селян, у ній знайшли оцінку всі надзвичайні заходи більшовицької влади [18, арк. 238 – 231; 1, С. 211 – 213; 6, С. 60 – 65]. Згодом подібну повстанську організацію органи ДПУ ліквідували і в Немирівському районі [12, арк. 1].

Не випадково у резолюції спеціальної наради по боротьбі з бандитизмом від 23 листопада 1928 р. за підписом голови ДПУ В. Балицького висловлювалося занепокоєння тим, що *"посилюється діяльність куркульства і петлюрівщини, які намагаються широко використовувати в контрреволюційних цілях кримінальний елемент. Спостерігається перетікання кримінальщини у політичний бандитизм"*. На підтвердження цього органи ДПУ наводили факт виникнення трьох "банд" петлюрівського забарвлення та бурхливе зростання кількості терористичних проявів на селі.

Про те, що зростання "бандитизму" на селі у 1928 р. було пов'язане з соціально-економічними заходами влади, промовисто свідчить і той факт, що міський бандитизм на Україні впродовж двох років скорочувався [16, арк. 45 – 48].

У 1928 році значно зросла кількість терористичних актів. За даними ДПУ УСРР з 1 січня по 29 листопада (тобто за 11 місяців) 1928 р. на території України було здійснено 351 терористичний акт. Для порівняння – за весь 1927 р. ДПУ фіксує лише 173 теракти. Станом на 1 травня найбільше терактів було зафіксовано у Київській – 45, Чернігівській – 43, Полтавській – 14, Запорізькій – 12, Артемівській – 12, Одеській – 10 округах. До терористичних актів органи ДПУ зараховували злочини, спрямовані проти радянських та партійних працівників, сільських активістів, зокрема – вбивства, замаху на вбивство, підпали, поранення, побиття, погрози і т. зв. політхуліганство [20, арк. 203 – 204].

Отже, можна констатувати те, що наслідком наступу на НЕП у 1928 р. стало суттєве зростання градусу напруги у взаєминах влади та селянства.

Серед заходів радянської влади, що викликали найгострішу реакцію українського селянства у 1928 р., слід виділити хлібозаготівлі, що стали новим варіантом гонимості продрозкладки, численні фінансові кампанії,

проведені з безпрецедентним тиском та кампанію з землеустрою у зв'язку з колективізацією.

До пасивних форм опору соціально-економічним заходам радянської влади на селі у 1928 р. слід віднести ухиляння від сплати податків, продаж робочої худоби та реманенту, відмова від землі та технічних засобів, відмова збирати врожай та ін. До подібних методів протидії владі селяни вдавались і в попередні роки, обурені "ціновими ножицями", та у 1928 р. ці явища набули масового характеру.

Досить широкого розмаху набула така форма опору, як масові виступи. Якщо у 1927 р. органи ДПУ з занепокоєнням повідомляли лише про поодинокі випадки масових виступів та непокору владі [11, арк. 98], то у 1928 р., за словами В. Балицького, їх було вже 150 [9, арк. 44]. Сама масовість протестних заходів спростовувала більшовицьку тезу про "куркульський" характер селянського опору.

Серед активних форм селянського опору потрібно виділити й терор проти сільських активістів та партійних і радянських працівників, що суттєво зріс у 1928 р. порівняно з попереднім роком. Каральні органи знову виявляють в українському селі повстанські організації, готові до збройної боротьби. Опір господарським кампаніям радянської влади швидко набуває політичного забарвлення.

Водночас слід відзначити спонтанність та неорганізованість селянського опору, відсутність чіткої стратегії та розуміння кінцевої мети боротьби. Внаслідок досить ефективної роботи радянських репресивних органів потенційні організатори й керівники селянського супротиву методично вилучалися. Серед невдоволеного українського селянства відчувався брак яскравих лідерів.

1928 р. став роком початку нового витка масштабного протистояння між радянською владою та українським селом після років НЕПівського відносного затишшя. Це протистояння за кілька років закінчиться для українського села цілковитим розоренням у результаті організованого владою безпрецедентного за своїми масштабами штучного голоду 1932-1933 рр.

1. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2000. – № 5.
2. Гриневич Л. В. Методи хлібозаготівель 1928/29 р. по-сталінськи // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. 3. Гриневич Л. Сталінська "революція згори" та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Український історичний журнал. – К., 2003. – № 5. 4. Журба М. А. Громадські об'єднання національного села в умовах суцільної комунізації селянських господарств України (20–30-ті рр. XX ст.) // <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/inb/2009-3/09zhurba.pdf> 5. Калініченко В. В. Земельна громада // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К., 2006. – Т. 2. 6. Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 2003. – № 1 (20). 7. Кульчицький С. В. Масовий терор як метод експропріації селян-власників // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архєрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К., 2002.
8. Український Землевпорядник. Харків, – 1928. – № 7. 9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, Спр. 306. 10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, Спр. 6.11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2524. 12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2634. 13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2641. 14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2643. 15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2689. 16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2751. 17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2756. 18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2757. 19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2760. 20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2800. 21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 3198. 22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Спр. 2824

Надійшла до редколегії 17.03.11

ПІДГОТОВКА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ І ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ (ГРУДЕНЬ 1943 – ЛЮТИЙ 1944 рр.)

Стаття присвячена аналізу директивних документів керівництва українського націоналістичного підпілля та командування повстанської армії спрямованих на підготовку боротьби в умовах рестаурації радянського режиму.

This article is dedicated to the analysis of directive documents of a management of the Ukrainian nationalist underground and command of insurgent army directed on preparation of struggle in the conditions of restoration of the Soviet mode.

В історії українського націоналістичного підпілля і повстанського руху в роки Другої світової війни одним із найскладніших моментів була діяльність в умовах переходу фронту, а відтак зміни пануючих режимів із німецького на радянський. Виходячи з цього, вивчення досвіду підготовки Організацією українських націоналістів (ОУН) і Українською повстанською армією (УПА) до боротьби в нових суспільно-політичних умовах є надзвичайно важливим і науково актуальним питанням у контексті нашого розуміння всієї підпільно-повстанської діяльності 1940-1950-х рр.

Характеризуючи історіографію питання, необхідно відзначити, що воно здебільшого розглядалося в узагальнюючих працях, які стосувалися боротьби ОУН і УПА з німецьким та радянськими режимами. До праць, які певною мірою висвітлювали окремі аспекти висвітленої проблеми, слід віднести дослідження таких вітчизняних і зарубіжних істориків, як: А.Кентій [1, с. 191-193; 2, с. 129-137; 3, с. 3-5; 4, с. 208-224], О.Вовк [5, с. 16-20], В.Ковальчук [6, с. 48], І.Марчук [7, с. 98-100], А.Русначенко [8, с. 127], Ю.Киричук [9, с. 146-147], Г.Мотика [10, с. 214-218] та ін. Вони, здебільшого концентрувалися в своїх дослідженнях навколо аналізу наказів командування УПА від 26 листопада 1943 р. "Про підготовку до перехідної доби у визвольній боротьбі у зв'язку із наближенням Червоної армії", від 20 грудня 1943 р. "Про проведення підготовчої роботи до часу приходу більшовиків і перших акцій проти них", "Тактичних інструкцій" від 24 грудня 1943 р. тощо. Проте поряд із вказаними документами існує ще низка інструктивних матеріалів командування повстанської армії та керівництва націоналістичного підпілля, які досі не введені до наукового обігу. Спираючись саме на них ми зробимо спробу реконструювати заходи з підготовки національного руху опору до зміни режимів на українських землях.

Наприкінці осені 1943 р. німецька оборона на Дніпрі була остаточно прорвана і вже до кінця року східний фронт Другої світової війни відкотився на території активної діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанської армії. За підрахунками дослідників, у цей період на території Житомирської, Рівненської та Волинської областей було сконцентровано до 500 тисяч німецьких і радянських військ [5, с. 18]. Наближення фронту змушувало керівництво національним рухом опору готуватися до дій в умовах переходу фронту і рестаурації сталінського режиму. Принаймні від листопада 1943 р. для учасників націоналістичного руху видаються окремі директиви та інструкції. 8 березня 1944 р. червоні партизани під командуванням Кузовкова на території Кам'янець-Подільської (зараз – Хмельницької) області під час сутички із відділом УПА захопили "Інструкційну директиву" керівництва націоналістичного підпілля, яку можна датувати кінцем 1943 р. [11, арк. 105-114].

Документ складається із трьох великих розділів. Кожен з яких присвячений боротьбі підпілля та повстанців у завершальний період німецької окупації, у період переходу фронту та на початковому етапі рестаурації

радянського тоталітарного режиму. Директиви висвітлювали ставлення до німців, національних меншин, радянських партизанів та активістів, Червоної армії, вказували на способи збереження мережі націоналістичного підпілля та відділів повстанської армії.

Стосовно німців передбачалося не вести атакуючих бойових дій і зосередитися виключно на обороні місцевого населення перед терором відступаючих німецьких частин, грабунком і вивозом людей на роботу до Німеччини [11, арк. 105]. Також особливу увагу передбачалося зосереджувати перед захистом населення від різноманітних "банд і грабіжників", які активно діяли в прифронтовій смузі [11, арк. 105]. При цьому дозволялося входити у взаємостосунки із німецьким командуванням задля здобуття зброї та боєприпасів [11, арк. 106]. Категорично заборонялося вести будь-які переговори з червоними партизанами, наказувалося конспіруватися перед ними і не виявляти власних сил [11, арк. 105].

На завершальному етапі німецької окупації керівництво націоналістичного підпілля вимагало від свого активу налагодити тісніші контакти із представниками різних народів СРСР і активізувати в їхньому середовищі антирадянську боротьбу, загалом ставлячись до меншин, як до "союзників" [11, арк. 106]. Окреме ставлення передбачалося до місцевих мешканців росіян, яких подіяли на дві категорії – прихильних до українських самостійницьких прагнень (таких передбачали толерувати) і противників ідеї української незалежності (їх рекомендували "ліквідувати, як ворогів народу і шкідників") [11, арк. 106].

Мережа ОУН на завершальному етапі німецької окупації повинна була продовжувати виявляти посилену активність у житті суспільства, займатися знищенням ненадійних елементів, які могли б у майбутньому зашкодити організації, підготувати глибоко законспіровані структури створені з молоді (юнацтва), а також займатися збором і зберіганням зброї, боєприпасів, медикаментів, технічних засобів зв'язку, видавничої техніки, обмундирування та харчових запасів [11, арк. 106-107].

Фронтний період автори "Інструктивної директиви" окреслювали як час від моменту евакуації німецької цивільної адміністрації до моменту створення радянської цивільної адміністрації [11, арк. 107]. За цей період підпілля ОУН мало головним завданням зберегти себе від повного знищення відступаючими та наступаючими військами [11, арк. 107]. Для цього передбачалося активніше застосовувати на лініях зв'язку в якості посильних жінок і дітей, змінити місця дислокації всього керівного складу, керівні органи підпілля розташувати поближе до вузлових залізничних станцій, міст, військових частин й різко обмежити рух навколо них зв'язкових, одночасно посиливши інформаційно-розвідувальну роботу серед населення. Рекомендувалося реорганізувати місцеву самооборону, удосконалити систему зв'язку між відділами самооборони в різних населених пунктах, забезпечити серйозними запасами їди та медикаментів усі керівні органи підпілля, посилити пропаганду спрямовану на переконування мас у остаточній пере-

мозі ідей української самостійності, наданню людям впевненості у боротьбі, створення в кожному селі самооборонних загонів для захисту від можливих атак з боку противника, створення системи "тривожних сигналів" на випадок загрози тому чи іншому населеному пункту [11, арк. 107-108].

Для повстанських відділів, на період проходження фронту, ставилося завдання активно включитися в ліквідацію всіх запідозрених у симпатіях до радянської влади, "більшовицьких прихвостнів", боротися з червоними партизанами, але не вступати у боротьбу із Червоною армією [11, арк. 109], німцями, угорцями і румунами [11, арк. 108]. Відділи УПА мали діяти невеликим мобільними групами і активно використовувати для пересування у фронтовій полосі радянську військову уніформу, ретельно зберігати здобутий у боях військовий матеріал, використовуючи для цього невеликі криївки, а не концентруючи його на великих складах [11, арк. 108]. Також підпілля і повстанські відділи мали здійснювати агітацію проти масової еміграції, наголошуючи на тому, що лише боротьба на власній землі дасть шанс для фізичного виживання нації [11, арк. 108].

Всі члени підпілля і повстанських відділів були зобов'язані посилити конспірацію, не використовувати жодних елементів повстанської уніформи, залишатися на своїх місцях і продовжувати роботу згідно із розпорядженнями керівництва. Хто покидав свою підпілну роботу без дозволу оголошувався дезертиром і мав підлягати відповідному покаранню [11, арк. 109].

Фронтний хаос слід було використати для повної "чистки" території від "ворожих елементів", яку передбачалося здійснювати "найбільш конспіративно" [11, арк. 109].

Під час проходження фронту планувалося заготовити якнайбільше пропагандистської літератури для проведення масової агітації серед червоноармійців, цю агітацію наказувалося здійснювати руками насамперед молоді, а також шляхом закріплення революційних лозунгів на маршрутах просування армії [11, арк. 109]. Червону армію мали зустрічати стримано, без привітання, на мобілізаційні заходи не з'являтися [11, арк. 109].

Також у період пересування фронтів і відсутності стаціонарної німецької або радянської адміністрації підпільники і повстанці мали захопити всі існуючі склади з продовольством і матеріальними ресурсами і роздати всі запаси населенню [11, арк. 109].

З моменту відновлення радянського режиму підпілля мало "Якнайшвидше вивчити ситуацію" і спрямувати діяльність на організаційні та пропагандистські напрями [11, арк. 109-110]. Передбачалося не розширюючи мережі ОУН, з допомогою пропаганди залучити на бік націоналістичного руху якнайширші верстви українського населення, особливо на території Центральної і Східної України. Боротьбу ОУН і УПА пропонували з пропагандистською метою порівнювати із Хмельниччиною [11, арк. 110].

Серед населення мали поширюватися наступні лозунги і клічі: "1. Смерть Гітлеру і Сталіну; 2. Воля народам; 3. Геть гітлерівців і сталінців, хай живе народ; 4. Смерть фашистським і сталінським імперіалістам, хай живуть звільнені народи; 5. Геть диктатуру партії – всю владу народам; 6. Смерть комуністам і комісарам, хай живуть червоноармійці; 7. Геть війну, хай живе мир; 8. Сталін продав СРСР капіталістам, смерть Сталіну і його кліці. Воїни, повертайтеся додому; 9. УПА бореться за волю народу. УПА хоче волі і миру; УПА захищає народ" [11, арк. 110]. Головним напрямом пропаганди мало стати порівняння нацизму зі комунізмом. Особливу увагу пропонувалося звертати на людей, які підлягали мобілізації до Червоної армії. У документі підкреслювалося, що внаслідок загальної мобілізації "воєнна маса є основним резервом революційних сил" [11, арк. 110]. Відтак, головним завданням пропаганди на

період проходження фронту та початковий період відновлення радянської влади вважали агітацію армії і її залучення на бік "української революції" [11, арк. 110]. Загалом, пропагандистські вказівки націоналістів наприкінці 1943 р. до певної міри нагадували відповідні агітаційні заходи здійснювані російськими більшовиками на завершальному етапі Першої світової війни.

В "Інструктивній директиві" підпілля проявилася також уся безкомпромісність руху. В документі, зокрема, вказувалося, що всі, хто не підтримує боротьби за незалежність, є реакціонером і опортуністом, імперіалістом і зрадником українського народу, якого необхідно "безпощадно знищувати" [11, арк. 111].

З документа також випливає, що передбачалося серйозна "чистка" лав УПА. Зокрема, всі національні відділи мали бути очищені від "більшовицьких провокаторів", а українські відділи повстанської армії повинні були позбавитися (шляхом демобілізації) людей фізично і морально нестійких, із заборобою їм займати будь-які адміністративні посади в радянському апараті [11, арк. 111]. Найкращі кадри повинні були переводитися до мережі Служби безпеки (СБ), яка розглядалася як "основна ділянка нашої мережі в період радянської окупації" [11, арк. 111].

Автори директивних інструкцій передбачали заборону одиночного пересування територією окремих повстанців без окремого дозволу командування, а також вимагалося скасувати будь-які відпустки додому. Всіх зловлених на території осіб слід було передавати для перевірки органам СБ [11, арк. 112].

Стосовно УПА, то на період проходження фронту і перших місяців встановлення радянської адміністрації, головним завданням було збереження її кістяка від розгрому з допомогою розвідки, конспірації та контррозвідувальної роботи СБ [11, арк. 112]. Усіх, хто переходив на бік УПА поодинокі або групами належало ретельно перевіряти органам СБ, тримати якнайдалі від місць дислокації повстанських відділів і штабів [11, арк. 112].

Також наказувалося всім відділам УПА утримувати якнайтісніші контакти із верховним командуванням. Передбачалося, що ті відділи, які втрачуть контакти з командуванням будуть дуже легко розкладені радянськими спецслужбами і стануть використовуватися у роботі проти підпілля. Відтак, усім хто втрачав контакти із командуванням загрожувало знищення з боку СБ [11, арк. 113].

Наприкінці документа автори "Інструктивних директив" також застерігали підпільників і повстанців перед методикою діяльності НКВС, яка була їм відома ще з періоду 1939-1941 рр. [11, арк. 113-114].

Усвідомлення необхідності посиленої конспірації підпілля в умовах реставрації радянського тоталітарного режиму призвело до суттєвого зростання ролі органів СБ на зламі 1943-1944 рр. Так, 14 січня 1944 р. командувач УПА-"Північ" Д.Клячківський підписав наказ № 27 яким доручав командирам груп і військових округів надавати працівникам СБ, якнайбільшої свободи дій у "фахових справах" [12, с. 44]. У цей період, зокрема, фіксуються документи в яких керівники СБ давали інструкції командирам повстанських відділів "на пряму", а не через повстанське командування. Так, 15 січня 1944 р. керівник СБ на території Генеральної воєнної округи УПА-"Північ" "Каруспун" видав "Інструкцію" всім комендантам Воєнних округ (ВО), командирам загонів і відділів, а також комендантам СБ Воєнних округ [13, арк. 118-119], яка була укладена в контексті "Інструктивних директив" і вимагала: не проводити жодної агітації серед "чужих середовищ" (німці, угорці, шуцмани, військовополонені червоноармійці, вояки партизани тощо) за перехід на бік УПА; усіх, хто переходив на бік повстанців належало серйозно перевіряти і передавати органам СБ [13, арк. 118]. Також інструкція звертала пи-

льну увагу на майбутні контакти із радянськими адміністративними органами, які, на думку есбістів, склалися із "вибраного більшовицького елементу" в середовищі якого могло бути чимало агентури НКВС [13, арк. 118]. Інструкція забороняла вступати на роботу в радянський адміністративний апарат усім, хто був пов'язаний із підпіллям чи повстанським рухом, обмежувала пересування територією діяльності УПА не лише повстанців, але навіть і простих селян, які знали про місця дислокації повстанських відділів [13, арк. 118-119]. Особливу увагу керівник СБ вимагав звертати на спекулянтів, які "вешталися тереном" і могли, на його думку, виконувати роль розвідників та інформаторів НКВС [13, арк. 119]. Також, із приходом радянської влади, рекомендувалося переводити повстанські відділи в ті околиці, де стрільці та старшини не були відомі місцевому населенню, а також максимально конспірувати членів сімей учасників УПА [13, арк. 119].

"Інструкція" передбачала також смертну кару за "співпрацю з більшовиками проти УПА" та "за співпрацю з німцями та з іншими розвідними центрами" [13, арк. 119]. Документ мав бути оголошений усім членам УПА, підпілля ОУН і симпатикам націоналістичного руху, його положення оголошувалися "обов'язковими" до виконання [13, арк. 119].

Підводячи підсумки слід наголосити, що керівництво підпіллям ОУН і командування УПА на зламі 1943-1944 рр. намагалося здійснити суттєву реорганізацію роботи підвладних їм структур з метою максимально безболісного переходу фронту й пристосування до роботи в умовах радянської дійсності. Із директивних документів керівництва націоналістичного руху випливає, що головним завданням на період переходу фронту вважалися збереження кадрів, "чистка терену" від людей, які симпатизували радянській владі, підготовка масштабної агітації в лавах червоноармійців і серед населення Центру і Сходу України. Повстанським відділам заборонялося втягуватися в будь-які масштабні бойові операції, особливо із частинами регулярної німецької або Червоної армії.

Маючи досвід протистояння із радянськими спеціальними службами в 1939-1941 рр., керівництво ОУН

особливу увагу звертало на посилення конспірації, контррозвідальну роботу у власному середовищі й серед населення. Кадрова структура підпілля не повинна була різко збільшуватися, нові прихильники боротьби за незалежність мали залишатися за межами підпільної мережі й повстанських відділів. Необхідність посилення заходів безпеки автоматично посилювала роль СБ, повноваження якої суттєво зростали.

Подальший досвід діяльності ОУН і УПА показав, що всіх інструкцій та директив втілити в життя не вдалося, як через недостатньо ефективне їхнє розповсюдження в низових ланках підпільно-повстанського руху так і через непередбачувано високу активність радянських спеціальних служб. Проте, попри високі втрати під час переходу фронту, націоналістичному підпіллю і повстанській армії вдалося зберегти кістяк руху, відновитися в умовах радянської дійсності й продовжувати активну діяльність до початку 1950-х рр.

1. Кентій А.В. "Двофронтна" боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005.
2. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1943-1944 рр. – К., 1999.
3. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. – К., 1999.
4. Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. Історико-архівні нариси. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів 1942-1956. – К., 2008.
5. Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т.8 Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944-1946. Документи і матеріали. Упорядн. О.Вовк, С.Кокін. – Київ – Торонто, 2006.
6. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.) – Торонто – Львів, 2006.
7. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – "Клим Савур". – Рівне, 2009.
8. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Пульсари, 2002.
9. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х рр. XX століття: ідеологія і практика. – Львів: Добрі справи, 2003.
10. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa: Rytm, 2006.
11. Інструктивна директива // Галузевий Державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 372, арк. 105-114.
12. Наказ № 27 к-ра УПА-Північ "П.Мосура" (від 14 січня 1944 р.) // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943-1944. Документи і матеріали. – К. – Торонто, 1999.
13. Інструкція ч. 1. Комендантам самостійних ділянок при головному штабі УПА, група Північ, комендантам ВО та комендантам СБ ВО (від 15 січня 1944) // Галузевий Державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 372, арк. 118-119.

Надійшла до редколегії 18.03.11

Д. Розовик, д-р іст. наук, проф.

МІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОВОЛЖЯ, УРАЛ І СИБІР У 1860-1917 рр.

У статті розкриваються причини міграції українського населення за межі своєї етнічної батьківщини на Поволжя, Урал і Сибір.

This article uncovers the reason of migration of Ukrainian population by the border their ethnic homeland in Volga's, Ural's regions and Siberia.

Переселення українців на Поволжя, Урал, а потім Сибір розпочалося з XVII ст. Спочатку воно носило не масовий характер. Сюди на вільні землі невеликими групами, сім'ями і навіть родинами розпочало переїжджати населення з Правобережної, Лівобережної та Слобідської України. Причиною цієї міграції, особливо з Правобережної України, була ліквідація тут Річчю Посполитою в процесі Руїни козацько-гетьманської держави, відновлення поляками кріпосного права, посилення релігійного, культурного і етнічного гніту польськими феодалами українського населення.

Частина населення, якому вдалося втекти з Правобережної України на Лівобережну, оселялося тут на постійне проживання, інші – у Слобідській Україні, далі – у Воронезькій і Пензенській землях і Поволжі. Точна кількість українського населення, яке оселилося у цих землях впродовж XVIII – першої половини XIX ст., невідома. У архівних документах є згадка про те, що їх тут

селилася велика кількість, яка нараховувала по декілька десятків тисяч осіб у кожному регіоні. Але ця цифра не може бути точною, тому що при різних записах і реєстраціях, особливо у козацьких станах, вони називали себе просто православними. Таким чином, багато вихідців з України були записані у козацтво Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану, Забайкалля, Даурії, Приамур'я, Далекого Сходу як російське населення.

Більш вільна і масова міграція у ці райони розпочалася у першій половині XIX ст., коли у Російській імперії назріла криза феодално-кріпосницької системи, почався промисловий переворот й активне освоєння природних багатств Уралу, Сибіру, Забайкалля. Прискореному освоєнню цих земель сприяло будівництво Транссибірської залізниці. Це дало можливість не тільки швидко переїхати на Урал і Сибір великій масі населення, а й завозити сюди значну кількість різних вантажів: будівельних матеріалів, техніку, сільськогосподарський реманент.

© Розовик Д., 2011

нент тощо та вивозити з Сибіру промислову і сільсько-господарську продукцію.

Ліквідація у Російській імперії кріпосного права відкрила ще більше можливості для освоєння вільних земель у Поволжі, Уралі, Сибірі, Північному Казахстані. Причиною цьому стало те, що ліквідація кріпосного права залишала за поміщиками великі землеволодіння, у той час як мільйони селянських господарств стали малоземельними або взагалі не мали засобів для існування. В Україні вже на 1870-ті роки майже 1 млн. селянських дворів, що становило близько 5 млн. осіб, жили за межею бідності. Саме це селянство у більшій своїй масі й прагнуло виїхати на вільні землі, щоб стати там незалежними від поміщиків господарями.

Тут варто зауважити, що уряд Росії не заважав цьому процесу, а навпаки – стимулював переселення. Це, з одного боку, зменшувало аграрне напруження в суспільстві й антипоміщицьку боротьбу за землю, а з іншого – давало можливість власними людськими ресурсами без ніякої еміграції різних народів з інших країн освоїти ці багаті регіони держави. Вирішуючи це питання, уряд на переїзд переселенцям на нові місця проживання виділяв допомогу кожній родині по 200-300 руб. допомоги, що було на той час дуже великою сумою. Крім цього, надавалися будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, кінь-тяглова сила, посівний матеріал. Не останнє місце в цьому процесі відігравав і той факт, що кожній переселенській сім'ї виділялося до 100 дес. орної землі, по декілька десятин лісу, лугів та інших угідь для ведення сільського господарства та тваринництва. До того ж, за бажанням господаря, у доповнення до визначених йому наділів, він міг купити ще додаткові землі стільки, скільки міг утримати по 3 руб. за дес. (в Україні на той час десятина землі коштувала 40-45 руб.).

Звичайно, переселення на Урал і Сибір українці не завжди сприймали з великим ентузіазмом. Їм було дуже боляче залишати рідну землю, родичів, близьких, свою батьківщину, але іншого виходу не було. Вони стояли перед очевидним фактом – або жити в Україні у злиднях, бідності й бути щоденним безправним наймитом у поміщиків чи фабрикантів, або стати вільним господарем на власній землі. Зрозуміло, що більшість населення, всупереч своїм бажанням жити на рідній землі, змушені були мігрувати на Схід.

Характеризуючи природно-кліматичні умови, куди рухалися переселенці з України, варто зауважити, що ці землі майже повністю відповідали вимогам для ведення продуктивного землеробства і тваринництва. Клімат, особливо у південних районах Уралу і Сибіру та Середньому Поволжю, був помірно теплим, холодним і вологим. Ґрунти – переважно чорноземи, каштанові, дерново-підзолисті. Землеробський період тут тривав з березня по жовтень, тобто 8 місяців. При правильному агротехнічному веденні землеробства, ґрунти давали досить високі врожаї зернових та інших сільськогосподарських культур, що майже відповідали рівню урожайності полів України. Наприклад, у Сибірі з однієї десятини землі, при висіві 12 пудів на дес.: жита збирали 90 п., пшениці – 85 п., вівса – 100 п., яриці – 82 п. З луків знімали по 2-3 укоси трав на сіно [1, арк. 45]. Якщо врахувати той факт, що кожна переселенська родина засівала під зернові по 15-20 дес. землі (в Україні цей показник становив 1-3 дес.), то зібраний урожай забезпечував сім'ю не тільки всіма необхідними продуктами харчування землеробства і тваринництва, а й давав можливість певну кількість цієї продукції вивозити на ринок. В цілому такі господарства за декілька років перетворювалися з бідних українських у заможні родини й своєю працею перетворили неосвоєні землі Поволжя, Уралу і Сибіру у розвинуті аграрні регіони.

Щодо площ земель, придатних для господарювання, то за підрахунками землевпорядників тих часів, вона становила: у Сибірі – близько 43 млн.; Уралі – 1,5 млн.; Поволжі – 3,5 млн.; Північному Казахстані, який межував з Сибіром – 38 млн. дес.. В цілому густота населення у названих регіонах становила 2 особи на 1 км². Це був найменший показник заселення придатних для життя територій планети, крім зони тундри, Арктики і окремих районів пустель [2, арк. 57].

Така густота населення впливала відповідно і на формування населених пунктів. Села, особливо у Сибірі і Приураллі, створювалися невеликі. Це були переважно хутори по 10-15 господарств, жителі яких були між собою або родичі, або переселенці з одного села чи волості України. Села-хутори володіли по 1,5 тис. і більше десятин землі.

Переселенці, які сюди прибули до реформи 1861 р. і у 1870-1880-х роках, як вже попередньо зазначалося, отримували на сім'ю по 100 і більше десятин землі. Їх називали старожилами – стодесятниками. Але не завжди отримані ними землі можна було повноцінно використати під сільське господарство. У багатьох районах ці ґрунти потрібно було освоїти. Звільнити від різних чагарників, зарослів, провести осушення перезволоженої землі, засіяти луки культурними травами та здійснити інше агрокультурне угідь. Ці роботи потребували великих затрат людської фізичної праці та матеріальних ресурсів. Зрозуміло, що не всі переселенці могли впоратися з такими труднощами, тому частина з них поверталася знову в Україну, а інші – переїздили у Забайкалля, на Далекий Схід. Тут вони або знаходили кращі землі під поселення ніж у Сибірі і на Уралі, або йшли працювати на заводи, фабрики, золотодобувні та риболовецькі артілі, на будівництво залізниць до Владивостока і в Маньчжурію.

Однак, незважаючи на дещо розсіяне поселення, українці на нових місцях мешкання зберігали свої національно-етнічні ознаки і традиції. Вони будували села так як і в Україні. У центрі села чи хутора зводилася церква, громадські будівлі, школа, хата-читальня. У ній знаходилися привезені з України книжки, друковані рідною мовою. Оселі і господарські приміщення будувалися упорядковано по вулицях з дотриманням всіх існуючих на той час норм санітарної й протипожежної безпеки і, як правило, огорожувалися від вулиці дерев'яними оздобленими або розфарбованими парканами. Житлові приміщення, на зразок як в Україні, були прикрашені рушниками, вишивками, застилками. У хатах було багато ікон святих, яких шанували православні українці. У сім'ях велася спілкування українською мовою. На святах виконувалися українські пісні, музика. У великих селах і містечках, де згуртовано мешкали українці, було відкрито 80 українських шкіл. Діяли десятки українських класів у російських школах, працювало 120 хат-читалень, 40 бібліотек з україномовною навчальною, художньою та сільськогосподарською літературою. Поширювалися серед населення україномовні газети "Щире слово", "Засів", "Манівець", "Амурщина", які видавалися у Хабаровську і Владивостоці. Друкувалися українською мовою листівки, плакати, брошури з сільськогосподарською тематикою. Переселенцями привозилися україномовні книжки, які або зберігалися в родині, або передавалися в школи, хати-читальні, бібліотеки [3, арк. 13].

Створені культурно-освітні осередки давали можливість українцям-переселенцям зберегти свою мову, культуру. Надавати дітям основи шкільної освіти, а дорослим – ліквідовувати неписьменність. Тут також варто зазначити, що присутність у селах українських культурно-освітніх осередків позитивно впливало, а часто й допомагало місцевому корінному населенню: хантам, мансам, селкупам, хакасам, алтайцям, тувинцям, бу-

рятам піднімати власний культурно-освітній рівень. Окремі групи цього населення, у своїй переважній більшості, були неписьменними. Вони жили обособлено і за соціально-економічним й культурним розвитком та сімейно-побутовими традиціями знаходилися на рівні первісно-общинного ладу. Тому присутність у середовищі їх проживання українських сіл з прогресивними, як на той час, методами ведення сільського господарства, створення українцями належних соціально-економічних умов життя та ведення культурно-освітньої роботи, поступово залучило до цього процесу й корінного населення. А це в цілому позитивно впливало на загальний соціально-економічний розвиток краю [4, арк. 56].

Аналізуючи динаміку переселення українців у Сибір, слід зазначити, що їх відсоток, порівняно з іншими прибульцями на Урал, Сибір і навіть Поволжя, був дуже високий. Зокрема, у названі регіони у найбільш активний міграційний період з 1885 по 1917 рр. сюди на постійне поселення прибуло 1,382 млн. осіб. У Поволжі у цей час оселилося 73,4 тис. осіб (14358 господарств) або 74,6 % від чисельності усіх переселенців [5, арк. 294].

Переселення на Урал за 1907-1912 рр. років ілюструє подана таблиця. У знаменнику вказано кількість прибулих сімей-господарств, у чисельнику – осіб [6, арк. 446].

Переселення на Урал у Троїцький, Верхнеуральський та Ішимінський повіти:

Губернії виходу	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Всього
Волинська	4	5	28	53	14	1	104
	—	—	—	—	—	—	—
	32	25	171	367	82	3	630
Київська	6	24	47	41	9	10	137
	—	—	—	—	—	—	—
	26	145	266	216	53	41	743
Полтавська	30	106	74	32	29	18	289
	—	—	—	—	—	—	—
	209	616	466	214	195	63	1763
Харківська	4	15	33	59	42	16	171
	—	—	—	—	—	—	—
	17	100	222	403	290	78	1116
Чернігівська	52	38	27	18	7	2	144
	—	—	—	—	—	—	—
	329	199	157	117	48	4	854
Всього	97	187	209	203	83	47	845
	—	—	—	—	—	—	—
	613	1035	1232	1323	668	189	5106

У лісостеповій зоні Омської, Тобольської, Томської, Єнісейської, Іркутської губернії прибуло 600 тис. (102178 господарств) – 56,7 % переселенців. В цілому з 1869 по 1917 р. переселенців з України у названих регіонах становило 41 відсоток [7, арк. 294].

Їх рух з українських губерній виглядав так:

З Лісостепової зони і Полісся найбільше виїхало (осіб) з :

Полтавської губернії – 319310

Чернігівської – 236662

Харківської – 178376

Київської – 165564

Подільської – 65675

Волинської – 51363

Всього з цієї зони – 1026138 осіб.

Зі Степової зони:

Катеринославської губернії – 236046

Одеської – 129858

Всього – 365904 особи.

У Сибірі, наприклад, переважна більшість переселенців з України оселялася у таких губерніях:

Губернії	Загальна кількість українців	З Волинської	Київської	Полтавської	Харківської	Чернігівської
Омська	32531	527	3964	14530	10253	3321
Томська	432790	39230	79801	95989	91057	126713
Єнісейська	71106	6448	16812	18885	5526	23449
Тобольська	40345	3441	6257	13286	5000	12357
Іркутська	19226	5868	4241	1453	3261	4403
Всього	599998	55514	111075	144143	115097	170243

У Томській, Єнісейській, Тобольській губерніях українське населення в більшості оселялося так:

Назва повіту	Загальна кількість осілих українців
Барнаульський і Кашинський	25974
Барабінський і Славгородський	77562
Омський	72851
Томський і Ново-Миколаївський	41124
Рубцовський	29677
Канський	26796
Анінський	24469
Мінусинський і Хакаський	20314
Кузнецкий	18048
Красноярський	7329
Тарський	3851
Бійський	2281
Всього	350279

У Іркутській губернії українські переселенці віддавали перевагу під поселення чотирьом повітам:

Назва повіту	Загальна кількість осілих українців
Балашинський	9914
Нижне-Дінський	8260
Іркутський	1165
Верхнєленський	49
Всього	19388

У Іркутську губернію їхали переселенці переважно з Волині і Чернігівщини. Вони згуртовано оселялися у Балашинському повіті [8, арк. 295-296].

Велике переселення українців на Урал, Сибір і Далекий Схід відбувалося під час Столипінської аграрної реформи. Їх чисельність становила близько 1 млн. осіб. Але не підготовленість на місцях до прийому такої кількості людей, недостача будівельних матеріалів для

зведення житла і господарських приміщень, несвоєчасне надання допомоги з боку держави на проведення окультурення земельних наділів, свавілля чиновників царської адміністрації від губернського до волосного рівнів, призвели до того, що до 1914 р. понад 80 % століпінських переселенців повернулося в Україну або роз'їхалися по інших регіонах країни.

Перша світова війна і національно-визвольна революція 1917 – 1921 рр. в Україні, громадянська війна у РСФРР та іноземна інтервенція на Далекий Схід на деякий час призупинили переселенський рух з України на Урал, Сибір, Північний Казахстан, Далекий Схід. Однак на початку 1920-х років переселення у ці регіони відновилося і тривало 10 років. Його причиною став помітний приріст населення республіки (щорічно приблизно 1,8 млн. осіб). Це викликало аграрне перенаселення або так звану "аграрну тісноту" та появи 5 млн. (1 млн. дворів) мало земельних й обезземелених селян.

За програмою переселення, яка була схвалена ВУЦВК та РНК УСРР на початку 1920-х років терміном на 10 років з України на Поволжя було переселено 16 тис.; Урал – 9 тис.; Сибір – 74 тис.; Далекий Схід – 80 тис.; Північний Кавказ – 15 тис.; Північний Казахстан – 10 тис. дворів. Всього 187 тис. родин або 1,5 млн. осіб [9, арк. 297].

Але розгортання колективізації в Україні та Союзних Республіках, а потім – голод, який охопив Україну, Поволжя, Урал, Північний Казахстан, Північний Кавказ, окремі степові райони Сибіру, призупинили добровільне переселення українців у ці регіони СРСР.

1. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.655. 2. Там само. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.655. 3. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.150. 4. Там само. – Ф.27. – Оп.7. – Спр.1131. 5. Там само. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.363. 6. Там само. – Ф.27. – Оп.7. – Спр.1131. 7. Там само. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.639. 8. Там само. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.639. 9. Там само. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.639.

Надійшла до редколегії 18.03.11

I. Семеніст, асп.

ПІДПИСАННЯ ПЕРШОГО АМЕРИКАНСЬКО-ЯПОНСЬКОГО ДОГОВОРУ БЕЗПЕКИ (1945-1952 рр.): ВИТОКИ ТА ПЕРЕДУМОВИ

Висвітлено питання окупаційної політики США в Японії як передумови укладення першого американсько-японського договору безпеки.

The article pays attention to the U.S. occupation policy in Japan as a condition of the conclusion the first US-Japan security treaty.

Із часу підписання першого американсько-японського договору безпеки минуло вже 60 років. Разом з тим, події що відбувалися у ті часи й досі накладають відбиток на двосторонні відносини США та Японії. В сучасній українській історіографії даної проблематики розвиток американсько-японського союзу за часів "холодної війни" згадується побіжно, проте, саме у цей період закладалася основа стратегічного партнерства, договірно-правова база союзу безпеки між країнами, що були супротивниками у Другій світовій війні. Саме тому, нами було поставлено завдання дослідити процес формування основ американсько-японського союзу.

Витоки американсько-японського союзу слід шукати ще за часів окупації Японії, що почалася 28 серпня 1945 року з прибуттям генерала Дугласа Макартура у військовий аеропорт Ацуга, та формально закінчилася 28 квітня 1952 року (зі вступом у дію Сан-Франциського мирного договору). За ці 80 місяців була закладена основа нових відносин між країнами. Народження американсько-японського союзу була наслідком цієї окупації.

Як відомо, основні принципи окупаційної політики союзників відносно Японії були сформульовані в Потсдамській декларації, підписаній 26 липня 1945 року Сполученими Штатами, Англією та Китаєм, до якої 8 серпня 1945 року офіційно приєднався й Радянський Союз.

У Потсдамській декларації зазначалося, що "назавжди повинні бути усунені влада та вплив тих, що ввели в оману народ Японії, змусивши його йти шляхом всесвітніх завоювань". У декларації підтверджувалося, що "повинні бути виконані" умови Каїрської декларації про обмеження японського суверенітету островами Хонсю, Хоккайд, Кюсю та Сікоку. Союзники проголосили, далі, свою рішучість суворо покарати військових злочинців та вимагати від японського уряду усунення всіх перешкод до відродження та зміцнення демократичних тенденцій серед японського народу. Вони обіцяли також, що "будуть встановлені свобода слова, релігії та мислення, а також повага до основних людських прав" [13].

У декларації зазначалося, що для досягнення зазначених цілей територія Японії буде окупована, але "окупаційні війська союзників будуть виведені з Японії, як тільки будуть досягнуті цілі і як тільки буде утверджений мирно налаштований та відповідальний уряд у відповідності до вільно вираженої волі японського народу" [14].

Вирішальну роль для проведення демократичних перетворень в Японії мало те, в чиїх руках опиниться реальна влада в період окупації. Після підписання акту про капітуляцію були створені так звані союзні окупаційні війська, командування якими було покладено на генерала Дугласа Макартура, командуючого збройними силами США у Тихому океані. В дійсності, в окупації брали участь виключно американські частини, не рахуючи невеликого контингенту англійських військ. Це дало змогу Сполученим Штатам диктувати японській владі свої вимоги та проводити таку політику, яка дуже часто приходила у протиріччя із домовленостями союзників того часу [10].

На Московській нараді міністрів закордонних справ США, СРСР та Англії у грудні 1945 року було досягнуто домовленості про створення Далекосхідної комісії та Союзної ради для Японії. До складу Далекосхідної комісії увійшли 11 держав – США, СРСР, Англія, Китай, Франція, Голандія, Канада, Нова Зеландія, Індія та Філіпіни. В завдання комісії входило формулювання політичної лінії, принципів та загальних засад, у відповідності до яких може здійснюватися виконання Японією її зобов'язань за умовами капітуляції. Важливе значення мало те, що для роботи комісії був прийнятий принцип односторонності великих держав – всі рішення приймалися більшістю голосів при умові співпадіння думок представників США, СРСР, Англії та Китаю [11]. Головнокомандувач окупаційними військами в Японії повинен був у своїй діяльності керуватися вказівками Далекосхідної комісії.

Союзна рада для Японії створювалася у складі представників чотирьох великих держав – США, СРСР, Англії та Китаю. Вона носила характер дорадчого орга-

© Семеніст І., 2011

ну, на який були покладені також функції контролю за діяльністю головнокомандуючого [12].

Незважаючи на те, що окупація здійснювалася від імені союзних держав, необмежені права зосереджувалися саме у генерала Д. Макартура. А рішення та рекомендації вироблені Далекосхідною комісією були неефективними, через право вето, надане США, СРСР, Китаю та Великобританії. Хоча й вони не мали іншого вибору як прийняти усі рішення, прийняті Д. Макартуром та його помічниками. Саме на них було покладено завдання провести глибоку реформу суспільства Японії, економіки та державного устрою, дати нову конституцію.

Дослідники цього періоду виділяють три основні періоди окупації Японії: 1) період реформ; 2) період "відновлення"; 3) період "перегляду". Перший період окупації починається із підписанням Японією акту капітуляції 2 вересня 1945 року та завершується безуспішними спробами США скликати мирну конференцію восени 1947 року. Це був період, коли були здійснені найбільш інтенсивні та рішучі реформи на шляху демократизації Японії.

У перший період політика окупаційної влади була направлена на те, щоб перешкодити швидкому відновленню військового потенціалу колишнього супротивника США у Тихому океані. Саме в цей період була прийнята Конституція Японії (вступила у дію 3 травня 1947 року), яка стала одним із найважливіших досягнень окупації. Без детального дослідження післявоєнної конституції неможливе висвітлення й американсько-японського союзу безпеки, оскільки уся післявоєнна оборонна політика Японії була визначена Конституцією 1947 року.

На початку окупації, генерал Д. Макартур та його адміністрація прийняли рішення, що якщо Японія повинна стати справді демократичною – імператор має бути позбавлений будь-якої політичної ролі, а тому Конституція Мейдзі прийнята у XIX столітті, мусить бути переглянута або змінена повністю. У січні 1946 року, переконавшись, що елітарний та авторитарний японський естеблїшмент був нездатний запровадити демократичну конституцію, Д. Макартур наказав своїм співробітникам розробити проект конституції. Через тиждень, з'явилася повністю переписана конституція, яка і була представлена японцям. До проекту Конституції було включено відому статтю IX: "Війна як суверенне право нації не визнається. Загроза або застосування сили назавжди забороняється як засіб врегулювання суперечностей із будь-яким іншими націями. Забороняється створення армії, флоту, повітряних сил та іншого військового потенціалу. Право на ведення державою війни не визнається" [22].

Поразка у війні створила підґрунття для сильних пацифістських настроїв в Японії, проте положення про відмову від війни, що містилося у проекті конституції не було попередньо обговорено між Д. Макартуром та колишніми японськими лідерами, які були шоковані американським варіантом конституції, який виходив за рамки їх розуміння та світогляду.

Під час обговорень проекту конституції у парламенті, Хітоші Асіда, голова конституційного комітету нижньої палати парламенту, запропонував додати до статті IX два положення. Стаття IX, у тому вигляді в якому вона існує (зі змінами Х. Асіда курсивом) зазначає:

(1) *Щиро прагнучи миру у світі, заснованого на справедливості та порядку*, японський народ назавжди відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних суперечок.

(2) *Для досягнення цілі, вказаної у попередньому абзаці*, ніколи у майбутньому не будуть створюватися сухопутні, морські та військово-повітряні сили, рівно як

й інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається [9].

Таке формулювання статті IX, що було схвалено як Д. Макартуром, так і японським парламентом, заклало основу аргументів, що вона не зазіхає на невід'ємне право Японії на самооборону.

Х. Ашіда пізніше говорив, що нова фраза на початку другого абзацу зберегла невід'ємне право Японії на самооборону і "чітко визнається, що у статті не міститься безумовного зречення від військової сили". Таке трактування статті IX Конституції було далеким від загальноприйнятого в Японії, а дебати з приводу тлумачення статті IX тривають і до сьогоднішнього дня [23].

Разом з тим, відправною точкою для американсько-японського союзу стали другий та третій періоди окупації (періоди "відновлення" та "перегляду").

Невизначена відстрочка мирного договору для Японії наприкінці 1947 – початку 1948 року, через радянську та китайську опозицію, ознаменувала собою початок величезної зміни у ставленні США до Японії як колишнього ворога. Акцент в окупації змістився від реформи японського суспільства в напрямку західної демократії до відновлення економіки Японії та соціальної стабільності. Почала розвиватися тенденція розглядати Японію як потенційного союзника, а не ворога [20].

Розбіжності серед союзних держав у 1948 році відносно того як підписати мирний договір, підкреслило важливість Японії у боротьбі за силу між Сполученими Штатами та Радянським Союзом. Процедурні суперечки були тільки симптомом, а не причиною конфліктів. Японська проблема, може бути більш зрозумілою лише у більш широкому контексті післявоєнної напруги у відносинах між Заходом та Сходом.

За цих обставин, Сполучені Штати передбачливо вирішили використати географічне положення Японії, робочу силу, та промисловий потенціал у своїх глобальних зусиллях задля зупинення радянської експансії. Проте, якщо до утвердження комуністичної влади у Китаї Сполучені Штати не були готові взяти на себе зобов'язання з оборони Японії у випадку агресії з боку комуністичних сил, то у січні 1950 року США повністю взяли на себе зобов'язання захищати Японію.

Основний принцип захисту Японії проти агресії був повністю розроблений до кінця 1949 року та публічно проголошений державним секретарем Д. Ачесоном в його виступі перед Національним прес-клубом у Вашингтоні 12 січня 1950 року:

"Поразка та роззброєння Японії поклато на Сполучені Штати необхідність взяти на себе військову оборону Японії так довго як це потрібно, як в інтересах безпеки в усьому Тихоокеанському регіоні, так і в інтересах безпеки Японії ...Захист периметру проходить вздовж Алеутських островів до Японії, а потім йде до Рюккю – вони життєвоважливі пости оборони периметру Тихого океану, і вони повинні й будуть дотримані" [21].

Ще одним фактором який впливав на зміну підходів щодо Японії – зростання популярності комуністичної партії Японії. Так, у січні 1949 року на виборах до парламенту, КПЯ отримала 35 депутатських місць, що становило 10% голосів виборців [16].

Зі зростанням міжблокового протистояння, КПЯ змінює акцент із мирної революції на антиімперіалістичну боротьбу. Комуністи сконцентрували свою атаку на політику економічного відновлення Японії. Вони звинуватили план з відновлення економіки Японії, запропонований США (план Доджа) "як захід, що ставить ціль поставити Японію у повну залежність від іноземного монополістичного капіталу" та звинуватили консервативний уряд у продажі країни іноземним імперіалістам [17].

Як зазначає індійський дослідник історії американсько-японського союзу безпеки М. Амраваті, три фактори визначили зміни в політиці США щодо Японії: 1) рішення про скорочення економічного тягаря Японії для американських платників податків; 2) переоцінка Сполученими Штатами ситуації у світі та відносин із Японією; 3) Завершення реформ Головнокомандувачем союзними окупаційними військами і усвідомлення того, що реорганізація японського суспільства без економічної стабільності буде мати невелике значення. Ці фактори, як зазначає дослідник, були взаємозалежними та впливали один на одного. Однак, найбільш важливою зміною була ситуація, яка залишалася в тіні інших факторів [18].

Таким чином, зміну в політиці Сполучених Штатів до Японії визначила сукупність як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних факторів. Проте головними серед них були: прихід до влади комуністів у Китаї та проголошення КНР, а також початок Корейської війни.

У той час як Японія здійснювала повільне відновлення за планом Доджа, а КПЯ набирала силу, Вашингтон зіткнувся з вибухонебезпечною ситуацією на Далекому Сході, що стала причиною кардинальної зміни зовнішньої політики Сполучених Штатів в Азії. У жовтні 1949 року Комуністична партія Китаю здобула рішучу перемогу та проголосила створення Китайської Народної Республіки. Це була подія, що мала далекосяжні наслідки в міжнародній політиці. Комуністичний Китай, що був природним союзником Радянського Союзу, додавав силу та престиж комуністичному блоку та змінював баланс сили у світі. Перемога комуністів у Китаї значно послабила позиції Сполучених Штатів в Азії. Не тільки американський бізнес втратив ринки Китаю, але й Сполучені Штати отримали потенційного конкурента в цій частині світу. Перемога китайських комуністів також створювала загрозу безпеці Японії. Окупаційна влада розуміла, що комуністичний блок буде намагатися зменшити вплив США на Японію через КПЯ.

Остінним фактором, що слугував на перетворення Японії у союзники США та утворення американсько-японського союзу безпеки стала Корейська війна 1950-1953 рр. Наслідками війни, як зазначає М. Амраваті, стали такі зміни політики Сполучених Штатів щодо Японії:

1. Японія стала необхідною військовою базою і джерелом тилового забезпечення для військових сил ООН у Кореї. Це також слугувало причиною економічного зростання у Японії;

2. Американсько-японське економічне співробітництво стало гаслом дня; а сама Японія повинна стати самодостатньою економічною одиницею та економічним партнером американського бізнесу проти комунізму;

3. Японія, Корея, Окінава, Формоза (Тайвань – прим. авт.) та Філіппіни були оформлені в оборонне кільце проти комуністичної експансії;

4. Японії було дозволено організувати поліцейський резерв, який повинен був стати ядром для японського переозброєння;

5. Крім того, виникла необхідність відновлення самоврядування в Японії та прискорення зусиль із підписання мирного договору з Японією;

6. Антикомуністичний рух по всій Азії має бути підтриманий і включений в організацію оборони Сполучених Штатів і Японії була відведена основна економічна роль в цих заходах [19].

За цих не простих умов у світі, у вересні 1951 року у Сан-Франциско була проведена мирна конференція, на якій 8 вересня 1951 року був підписаний мирний договір з Японією, під яким підписалися 49 країн, включаючи Японію. Три комуністичні держави – Радянський Союз, Польща та Чехословаччина – утрималися від підписання.

У той же день було підписано договір про безпеку між Японією та Сполученими Штатами.

Мирний договір з Японією формально відмовився від ідей та угод, підписаних в Каїрі, Ялті та Потсдамі, і тим самим, нарешті, відкрив шлях для включення Японії в американській оборонний периметр у Тихоокеанському регіоні.

У той самий день був підписаний "Договір про гарантії безпеки між Японією та Сполученими Штатами Америки". В його преамбулі зазначалося, що зі вступом у силу Сан-Франциського договору "Японія не має ефективних засобів для здійснення свого невідомого права на самооборону, тому що вона роззброєна" [6]. "Японія бажає, щоб ...Сполучені Штати Америки утримували свої збройні сили в Японії та поблизу неї для попередження збройного нападу на Японію" [7]. США зі свого боку виражали в договорі готовність "утримувати частину своїх збройних сил в Японії та поблизу неї, очікуючи, проте, що сама Японія буде більшою мірою брати на себе відповідальність за власну оборону проти прямої та опосередкованої агресії" [8].

Основою договору безпеки була Стаття 1 про надання Америки "права розміщувати свої наземні, повітряні та морські сили в Японії та поблизу неї". Таким чином, перший військовий договір між США та Японією був направлений на використання японських островів як складової частини стратегії США на Далекому Сході. Військові бази на території Японії мали надзвичайну цінність для США і з цієї точки зору, що договір безпеки не передбачав обмежень на ввезення ядерної зброї до Японії [1].

Стаття 4 передбачала, що договір припинить свою дію тільки тоді, коли, на думку урядів США та Японії, вступлять у силу такі заходи в рамках ООН або приготування до індивідуальної або колективної безпеки, що замінюють їх і "які необхідним чином забезпечать підтримку іншим шляхом міжнародного миру та безпеки в районі Японії" [2].

На думку відомого радянського дослідника С. Вербицького, посилення на ООН явно було зроблено для заспокоєння суспільної думки, тоді як друга умова припинення дії договору безпеки свідчила про наміри правлячих кіл США рано чи пізно включити Японію в регіональний військовий союз під своєю егідою в районі Тихого океану [3].

На підставі статті 3 договору безпеки 28 лютого 1952 року між США та Японією було заключено так званий адміністративний договір про умови розміщення американських збройних сил на японській території. За цим договором у розпорядженні США залишились фактично всі ті бази та інші військові об'єкти на японській території, які вони займали там до вступу в силу Сан-Франциського мирного договору [4].

Стаття 9 адміністративного договору передбачала, що "особистий склад збройних сил Сполучених Штатів, вільнонайманий склад та їх утриманці будуть вилучені з-під дії японських законів та постанов про реєстрацію та контроль над іноземцями"; Стаття 17 встановлювала, що "військові суди та влада США будуть застосовувати в межах Японії виключну юрисдикцію над усіма діями, які будуть здійснені в Японії військовослужбовцями збройних сил США, вільнонайманим складом та їх утриманцями". Це означало, що увесь особистий склад збройних сил США в цій країні фактично отримувал право екстериторіальності (з вересня 1953 року японська влада отримала право обмеження юрисдикції над особистим складом збройних сил США в Японії) [5].

Таким чином, адміністративна угода робила американські бази свого роду державою в державі, повністю вилучаючи їх з-під контролю японського уряду. При

цьому ряд положень адміністративної угоди було сформульовано досить туманно, що дозволяло США давати їм довільного трактування.

28 квітня 1952 року мирний договір, договір безпеки та адміністративна угода вступили у силу. Усі органи військової адміністрації були ліквідовані. Функції державного управління перейшли до рук японського уряду.

Мирний договір, договір безпеки та адміністративна угода стали юридичною основою американсько-японського союзу безпеки.

Договір безпеки 1951 року заклав основи американсько-японського союзу. Він означав докорінний поворот у підході США до свого нещодавнього супротивника. За оцінкою Брукінгського інституту (США), "творці американської політики прийшли до висновку, що боротьба СРСР та США зменшила значення зусилля по зміні японського суспільства і що в процесі відновлення Японії більш важливіше перетворити її в опорний пункт американської сили. Виникла тенденція розглядати японське питання виключно у військово-стратегічних рамках [15].

Таким чином, можна прийти до наступних висновків:

По-перше, в період окупації Японія була повністю ізольована від зовнішнього світу. Всі контакти з іншими державами, а також відвідання Японії іноземцями здійснювалося тільки через штаб окупаційних військ. Таким чином, на надзвичайно складні проблеми післявоєнного світу японські політичні діячі дивилися очима держдепартаменту США. Це призвело до того, що протягом ряду років після закінчення Сан-Франциського мирного договору Японія при проведенні свого зовнішньополітичного курсу слідувала в фарватері зовнішньої політики США.

По-друге, зовнішня торгівля Японії в роки окупації контролювалася штабом окупаційних військ. Це призвело до різкої переорієнтації з Китаю та країн Півден-

но-Східної Азії, що було характерно для японських зовнішньоекономічних зв'язків довоєнного часу, на США. Так, у 1948 р. на їх долю припадало 64,6% імпорту та 25,6% експорту Японії. Американська окупаційна політика була направлена на те, щоб прив'язати Японію економічно до США.

Таким чином, окупаційна політика США створила передумови для перетворення Японії на військового та політичного союзника США на Далекому Сході та у Південно-Східній Азії. Разом із тим, слід відмітити й інший аспект впливу американської окупації на подальший розвиток американсько-японських відносин, а саме вплив цієї окупації на психологію японського народу, на політичний клімат у країні, що в подальшому, особливо зі зміною співвідношення сил між обома країнами матиме важливе значення.

1. Вербицкий С. Японо-американский военно-политический союз (1951-1970). – М., "Наука", 1972. – С.20. 2. Там само. – С. 21. 3. Там само. – С. 21. 4. Там само. – С. 21. 5. Там само. – С. 22. 6. Договор о гарантии безопасности между Японией и Соединенными Штатами Америки // Вербицкий С.И. Японо-американский военно-политический союз (1951 – 1970 гг.). – М., 1972. – С. 271. 7. Там само. – С. 271. 8. Там само. – С. 271. 9. Конституция Японии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://asiapacific.narod.ru/countries/japan/constitution_of_japan.htm. – Назва з екрану. 10. Петров Д. В. Внешняя политика Японии после второй мировой войны. – М., 1965. – С. 26. 11. Там само. – С. 27. 12. Там само. – С. 28. 13. Потсдамская декларация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.info/dokum/194_dok/1945potd.htm. – Назва з екрану. 14. Там само. 15. Цит. за: Уткин А. И. США-Япония: вчера, сегодня, завтра. – М., 1990. – С. 134. 16. Amravati M. The Japan – US Alliance. History of its genesis. – New Delhi, 1985. – P. 98. 17. Amravati M. – Вказ. праця. – С. 99. 18. Amravati M. – Вказ. праця. – С. 83. 19. Amravati M. – Вказ. праця. – С. 107. 20. Цит. за: Amravati M. The Japan – US Alliance. History of its genesis. – New Delhi, 1985. – P. 83. 21. Цит. за: Amravati M. – Вказ. праця. – С.83. 22. Japan's Constitution and Defense Policy: Entering a New Era? / Rust Deming // Strategic Forum. – #213 (November 2004). – P. 1. 23. Там само.

Надійшла до редколегії 18.03.11

Ю. Сорока, д-р іст. наук

ОСНОВНІ ІДЕОЛОГІЧНІ НАПРЯМКИ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ У ВІДОБРАЖЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ 1940-х–1950-х РОКІВ

Розкриваються основні підходи й методи радянської історіографії у висвітленні суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях середини ХХ ст.

The main approaches and methods of Soviet historiography in studying of the social-political processes in the Western Ukraine Lands in the mid. of XX cen. have been evaluated.

Історіографічне осмислення суспільно-політичних, соціально-економічних, етнокультурних, демографічних випробувань населення західноукраїнських земель середини ХХ століття ось уже впродовж семи десятиріч привертає увагу дослідників різних спрямувань. Створений за роки радянської влади величезний масив літератури дає можливість розкрити основні підходи, оцінки й методи радянської історіографії до аналізу суспільно-політичних процесів в регіоні.

Історіографія суспільного життя західноукраїнських земель розпочалася одночасно із самими політичними подіями в регіоні з осені 1939 року. Партиїно-державне керівництво своїм втручанням у висвітлення подій на Західній Україні всіляко намагалося змалювати триумфальну перемогу радянського ладу і всенародну підтримку дій влади у цих областях. Головним для істориків ставилося завдання дослідження революційного руху в Західній Україні, прагнення трудящих "возз'єднатися з Радянською Україною". У такий спосіб у 1939-1940 рр. розпочиналася радянська та ідеологізація науки у Західній Україні.

Концепція радянської історіографії полягала в тому, що входження західноукраїнських земель до складу

УРСР стимулювало розгортання внутрішню назрілих соціально-економічних процесів, які були рівнозначними соціалістичній революції, що внаслідок корінних перетворень у краї розпочалося небувале піднесення в усіх сферах суспільного розвитку. Тому праці вітчизняних науковців носили головним чином популістський та пропагандистський характер та відзначалися суб'єктивним, упередженим підходом до розгляду проблеми [4; 18; 28]. Остаточне оформлення підходу радянської історіографії до висвітлення суспільно-політичних, соціально-економічних процесів на західноукраїнських землях відбулося у повоєнні роки. Вирішальний вплив на розвиток історичної думки спричинили агонізація режиму одноособової влади Сталіна, розгортання воєнно-чекістських операцій та репресій проти населення регіону, масовий наступ на український національно-визвольний рух, заборона Української греко-католицької церкви, депортації мешканців західноукраїнських земель у віддалені райони СРСР.

Керуючись постановами ЦК ВКП(б): "Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР" (1944), "Про підвищення пильності, посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в

© Сорока Ю., 2011

західних областях України", "Про журнал "Вітчизна" (1946 р.) та ін. ЦК КП(б)У не тільки вказував на слабку діяльність з викриття "ворожої для народу діяльності українських буржуазних націоналістів", а й піддавав гострій критиці діячів української науки і культури за прояви "буржуазного націоналізму", "безідейності", "національної обмеженості". За словами визначного українського історика О. Оглоблина, "після Другої світової війни вільна історична наука на Україні фактично перестала існувати... Українська советська історіографія цілком підпорядкована політичним цілям і наказам комуністичного уряду... Це визначає всю діяльність советських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику і навіть фразеологію..., диктує наслідки їхніх дослідів і висновків їхніх праць" [20, с. 67]. Сама ідеологія націоналізму, національна ідея автоматично оголошувалися ворожими як небезпечний конкурент офіційної марксистсько-ленінської, потенційна загроза існуванню тоталітарної держави. Приналежність до "буржуазного націоналізму" ставала "смертельним вироком" у руках державної ідеологічної машини та покійного їй суспільствознавства. Найменший вияв національної свідомості трактувався не інакше як українсько-німецький націоналізм, бандерівщина, антирадянська пропаганда. Ще більшої шкоди історичній науці нанесли постанови ЦК КП(б)У "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР", заборона "Короткого курсу історії України", "Нарису історії України", першого тому "Історії України" та інших праць за "відродження буржуазно-націоналістичної схеми історії України М. Грушевського". Ідеологічним і адміністративним гонінням були піддані й західноукраїнські вчені І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Щуратов.

Роботу Відділу Інституту історії, що розпочав свою діяльність у Львові в 1944 р. зводили до пропаганди сталінізму як "останнього слова марксизму" і методології суспільних наук. Водночас йшло заперечення багатолітніх здобутків українознавчої науки, утвердження тези про етногенез українців, росіян і білорусів, "аргументації" ролі "старшого брата" – російського народу. Від радянських науковців вимагалось обґрунтування історичної зумовленості "віковичної дружби народів СРСР", концептуального доведення закономірності "возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній радянській державі". Виходячи з цієї міфологізації вступ Червоної армії на територію Західної України автори радянських публікацій називали виключно "визвольним походом" [3; 1].

Багато уваги радянська історіографія приділяла початку так званих "соціалістичних перетворень" в промисловості, сільському господарстві, освіті, соціальній сфері, культурі краю. З подачі відомого партійного діяча Д. Мануїльського з 1946 р. в радянській історіографії до терміну "українські націоналісти" додавалося абсурдне клеймо "німецькі, фашистські, гітлерівські" [19]. Такими пропагандистськими кліше були проникнуті книги В. Варецького "Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу" (1952), В. Руднева "Українські буржуазні націоналісти – агенти міжнародної реакції" (1955). Ця тенденція продовжувалась в усіх виданнях 50-80-х років, присвячених "возз'єднанню" західних областей України з УРСР.

Гучним проектом, що призвів до наступного етапу міфологізації, стало святкування 300-річчя "возз'єднання" України з Росією. Основні постулати ідеологічних засад ювілею були викладені в спеціальному документі ЦК КПРС "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)". Цей партійний документ, що мав директивний характер, однозначно заперечував концепцію історії України, опрацьовану М. Грушевсь-

ким, його учнями, представниками державницького напряму української історіографії. Державність українського народу ув'язувалась з перемогою Жовтневої соціалістичної революції, "тріумфом ленінсько-сталінської національної політики", "братською допомогою російського народу", з "возз'єднанням західноукраїнських земель з Радянською Україною" та входженням в СРСР [27, с. 6-7].

За визначенням Я. Калакури "якщо проаналізувати праці радянських істориків, присвячених 300-річчю "возз'єднання" України з Росією, можна подивуватися, з якою запопадливістю деякі їх автори намагалися не тільки дотримуватися оцінок партійних "Тез", але й йти ще далі в обґрунтуванні "благородної" місії старшого брата в долі українського народу" [17, с. 300].

Всього на Україні, за підрахунками історіографа А. Санцевича вийшло понад 300 публікацій [24, с. 36]. Умовою появи будь-якої статті, брошури, книги з історії України мала бути критика в ній "ідеології українського буржуазного націоналізму". Єдиним позитивним моментом було те, що попри заідеологізованість та політичну упередженість ряд досліджень з цієї тематики, в тому числі з історії західноукраїнських земель, збагатив українську історіографію фактологічним матеріалом.

Хрущовська "відлига" дала поштовх частковій "лібералізації" партійного контролю за розвитком історичної науки, зумовила рух шістдесятників. Комплексною та синтетичною розвідкою на основі визнання самотності українського буття стала "Українська історіографія" М. Марченка, яка хоча й на короткотривалій період, сприяла поверненню у науковий обіг поняття українська історіографія. За визначенням дослідника українознавства О. Гомотюк ця праця, незважаючи на марксистські ідеологічні штампи "...відіграла роль морального чинника у підтримці опозиційного руху на захист українознавства, виховавши не одне покоління науковців. У період реанімації сталінізму, за "брежнєвщини", такі видання були неможливими" [8, с. 44].

Альтернативою до запропонованих "компартійних схем" стала праця М. Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції" (1966), яка поширювалась самвидавом, а вперше була надрукована лише в 1972 р. в Канаді. Вчений переконливо довів повну невідповідність положень "Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією. 1654-1954 рр." історичним фактам і джерельним свідченням.

Під впливом "шістдесятників" національне бачення історії України висловлювали Я. Дашкевич, В. Мороз, П. Арсенич, Д. Іващенко, І. Гель, які аналізуючи трагічні наслідки культу особи Сталіна та ігнорування ним законності, акцентували увагу на порушенні задекларованої КПРС національної політики, русифікації, на продовженні репресій щодо учасників визвольної боротьби, вояків УПА, підпільників ОУН, переслідуванні їх родин.

В цей період все ширше досліджується драма Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, їх трагічні наслідки для українського народу, з залученням до наукового обігу багатого фактичного матеріалу. В той же час офіційна радянська історіографія замовчувала національний рух Опору проти німецьких загарбників у Західній Україні. Навіть коли регіон був остаточно пацифікований, ідеологічний апарат продовжував продукувати навколо націоналістичного руху образ ворога. Якщо приблизно до початку 1960-х рр. численні публікації на тему "злочинів ОУН-УПА" носили майже виключно публіцистично-викривальний характер [13, с. 63-67], то з початку 60-х на заклик компартії до широкого наступу по всьому фронту "на буржуазну ідеологію й перекрученість історичної правди", українські радянські історики і суспільствознавці в цілому посилили увагу до написан-

ня більш ґрунтовних праць, спрямованих проти "українських буржуазних націоналістів". У 1961 р. відкривається відповідна Вчена рада в Інституті історії АН УРСР. Згадана тематика посідає одне з провідних місць серед досліджень Інституту суспільних наук АН у Львові.

В другій половині 1960-х – середини 1980-х рр. на зміну хрущовській "відлизі" прийшов брежнєвський період "застою" з ресталінізацією суспільного життя, новими ідеологічними парадигмами під прикриттям інтернаціоналізації суспільних відносин. Зміни в політичному курсі КПРС відбилися на історіографічній ситуації, що за часом співпало з новим етапом у розвитку наукових досліджень.

Протестом новій хвилі зросійщення стали лист і праця літературознавця Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", надіслані наприкінці 1965 р. керівництву республіки, виступи та наукові публікації О. Апанович, Я. Дзири, К. Гуслистоґо.

Вже у 1966-1967 рр. партійні органи зобов'язали Інститут історії АН УРСР та Інститут суспільних наук АН у Львові активізувати видавничу діяльність на тему "Реакційна суть і ідеологія українського буржуазного націоналізму" [16, с. 15]. Висвітлення проблем історії ОУН та УПА стимулювалося і цілеспрямованою критикою наукового доробку вчених діаспори. У 1968 р. в Інституті історії відкривається відділ зарубіжної історіографії, провідним завданням якого і була критика "буржуазних фальсифікацій історії України" [25, с. 99, 109].

На початку 70-х років ідеологічний тиск на розвиток історичної науки посилювався, набув нових форм і вульгарних проявів. Під жорсткий партійний контроль була поставлена діяльність всіх наукових установ та вузівських кафедр, особливо в західних областях України. Відповідні вказівки отримало фахове видання "Український історичний журнал" – здійснювати стосовно українського націоналізму "викриття його злочинної суті, прислужництва зовнішнім агресивним силам, постійної й невикорінної ворожості до українського народу" [10, 28-30].

Більшість радянських публікацій цього періоду, присвячених різним аспектам історії українського націоналістичного руху, носила суто пропагандистське спрямування та використовувала весь набір таких ідеологічних прийомів та методів, які в соціології вміщуються в поняття "маніпулятивна інформація". Ставилось за мету фактично міфологізувати суспільну свідомість і формувати в радянських людей негативне відношення не тільки стосовно ОУН і УПА, але й до ідеї самостійної, незалежної України, легітимізуючи тим самим існуючий державний лад [9, с. 5]. На висвітлення проблеми поширювалися такі усталені риси радянської історіографії як цитатно-ілюстративний метод викладення матеріалу, уніфікація наукового стилю на базі офіційних настанов, войовнича термінологія.

Маніпулюючи свідомістю широких мас, радянська історіографія в багатьох випадках ґрунтувалась на історичних фактах, водночас свідомо замовчуючи низку важливості тих чи інших історичних обставин конкретного дійства. Поза полем зору радянських авторів лишалася також сутність історичних причин національно-визвольного руху на теренах України і, зокрема, в її західному регіоні, це – втрата національної державності, територіальне розчленування українських земель, утиски у суспільно-економічній, національно-культурній, релігійній сферах. Ігнорувалася або компрометувалася стратегічна мета ОУН та УПА – відродження суверенної держави на етнічних українських землях. Відкидався насильницький характер радянської Західної України, котрий супроводжувався масовими репресіями, замовчувалися чисельні брутальні прояви жорстокості і наси-

льства з радянського боку. Україн однобічно висвітлювався перебіг кривавого польсько-українського конфлікту у 1943-1944 рр., категорично заперечувалися факти збройної боротьби ОУН та УПА з фашистськими окупантами. Від людського загалу всіляко приховувався широкий характер антирадянського супротиву та руху опору, його справжній соціальний склад, широка підтримка населення. Саме в цей період радянські історики породили псевдонауковий термін "ОУН-УПА". Тим самим багатотисячний повстанський рух, учасники якого взяли за зброю як засіб соціального й національно-духовного протесту проти політики тоталітаризму, отожднювався з ОУН як політичною організацією.

Як відзначають дослідники Д. Веденєєв та Г. Биструхін "якщо врахувати потужність радянської пропагандистської машини сукупно зі справді страшними для багатьох тисяч співвітчизників наслідками подій на Західній Україні у 1939-1950-х рр., то стає зрозумілою живучість полярих оцінок руху ОУН у суспільній свідомості" [7, с. 17].

Водночас радянські дослідники створили значну за обсягом літературу з питань соціально-економічного розвитку західних областей Української РСР за часів радянської влади [23; 26; 2]. За незначним винятком вона мала апологетичний характер і призначалася для того, щоб показати "мудрість" компартійного керівництва. В поле зору дослідників не потрапляли з відомих причин, насаджування силовими методами радянських моделей господарювання, питання високої затратності й низької ефективності економіки, інші негативні процеси. Сформульовані низка пропагандистських кліше і тверджень типу: "життєва сила радянського ладу і переваги соціалізму над капіталізмом", "животворна сила ленінських ідей", "вільна і радісна праця трудівників возз'єднаних областей", "світла мета – будівництво комуністичного суспільства" та ін.

Особливе місце в історіографії відводилось проблемі перетворень західноукраїнського села. В чималій кількості монографій і колективних збірників [15, с. 86-87; 5] домінуючою була теза про неминучість колективізації як загальної закономірності соціалістичного будівництва. Опір селянства насильницькій колективізації пояснювався бандитизмом куркульства, виступами ворожих елементів [30, с. 184]. Лише автори колективної монографії "За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей. 1939-1979", акцентуючи увагу на успіхах соціалістичного будівництва на селі, мимохідь згадують про людські трагедії під час колективізації. "У ході завершення колективізації сільського господарства було вирішено завдання остаточної ліквідації куркульства як класу... Вороже настроєна проти радянської влади частина куркульства була переселена у райони, віддалені від їх постійного проживання. Залишки буржуазно-націоналістичних банд і підпілля, що втратили соціально-економічну основу свого існування, були також остаточно ліквідовані" [12, с. 86-87].

Автори й упорядники колективного збірника "3 історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР" [14] головне своє завдання вбачали в тому, щоб підвести читача до висновку, що "із завершенням колективізації в західних областях УРСР, як і в усьому Радянському Союзі, встановився єдиний соціалістичний тип виробництва, на базі якого почалося зростання продуктивних сил в сільському господарстві, неухильне піднесення добробуту і культурного рівня колгоспного селянства".

Особливе місце в радянській історіографії посідало затушування національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, замовчування причин і масшта-

бів збройного опору режимові, офіційне звинувачення ОУН у прислужництві фашистській Німеччині та співпраці у повоєнний період з іноземними розвідками та країнами НАТО, зображення УПА як виключно бандитського формування.

Численні публікації [11; 28; 6; 22] для широкої читачкої аудиторії вирізнялися відвертою пропагандистською "викривальною" спрямованістю, яка камуфлювалась під науковий аналіз стандартними наборами фразеологічних ідейно-лайливих штампів, наголос в яких робився на формуванні емоційного підходу до подій, нав'язування заздалегідь визначених оцінок.

Крім цього, за визначенням сучасних дослідників, значна частина авторів цих публікацій були кадровими співробітниками органів держбезпеки, причетними до оперативних заходів проти українських націоналістів і мали доступ до спецфондів архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, Центрального держархіву Жовтневої революції УРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, оперативних архівів КДБ УРСР, відповідної мемуарної літератури, видань діаспори, які були недоступні іншим громадянам [7, с. 16].

Масово виходили книги, збірники статей, нарисів, публікації у періодичних виданнях, які в емоційній формі таврували терор, прояви жорстокості повстанців і підпільників, котрих вони припустилися в 40–50-х рр. у протистоянні з владою, намагаючись відвернути процес радянської націоналізації регіону [21]. В той же час радянські автори із зрозумілих причин замовчували терористичні акції проти місцевого населення під личиною "псевдоповстанців", груп спеціального призначення НКВС – МДБ, масові репресії сталінського режиму, придушення будь-яких проявів національної свідомості, переслідування віруючих.

В цей же час важливе значення для збагачення знань з регіональної історії України, розвитку краєзнавчих досліджень мало створення протягом 1967–1974 рр. "Історії міст і сіл Української РСР" у 26 томах (головний редактор П. Тронько). Певним здобутком цього періоду були важливі енциклопедичні видання "Українська радянська енциклопедія" в 17 томах (1977–1985), "Радянська енциклопедія історії України" в чотирьох томах (1969–1972). Однак і для них характерними були навішування ідеологічних ярликів, підміна наукових оцінок політичними.

Нова ситуація в історіографії українського національно-визвольного руху, пошуку історичної правди щодо трагічних сторінок вітчизняної історії утворилася в роки "перебудови". І хоч це відбувалось ще в контексті радянської історіографії і під знаком заповнення "білих плям", тогочасні публікації стали відповіддю на виклики часу: дисидентський і правозахисний рух, відновлення реабілітації жертв незаконних політичних репресій, різке пожвавлення громадського інтересу до маловідомих або заборонених сторінок української історії. Друга по-

ловина 1980-х – початок 1990 рр. започаткувала перехід української історіографії від тоталітарного монізму і радянської схеми історичного процесу до плюралізму і національно-державницького розуміння вітчизняної історії, повернення вчених до її національно-державницького трактування, сприяла активізації джерелознавчих, археографічних досліджень, розширенню доступу дослідників до архівних фондів. Більшість колишніх радянських науковців зуміли дистанціюватися від ідеологічних схем і нашарувань тоталітарної доби, розірвати з панівною в СРСР методологією наукових досліджень, прилучитися до національних напрацювань українознавства та історичних знань.

1. Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 196 с.
2. Богатирський розмах: розповідь про індустріалізацію західних областей УРСР. – Львів: Каменяр, 1979. – 134 с.
3. Бойко І.Д. Возз'єднання західноукраїнського народу в єдиній радянській державі. – Харків, 1945. – 24с.
4. Бриль М. Освобожденная Западная Украина. – М.: Политиздат, 1940. – 32 с.
5. Варецкий В.Л. Социалистичні перетворення у західних областях УРСР в довоєнний період. – К.: АН УРСР, 1960. – 298 с.
6. Вовк О.Л. Місце і роль націоналістичних клериків в планах реакції. – К.: Наукова думка, 1984. – 140 с.
7. Веденєв Д.В., Биструхн Г.С. "Повстанська розвідка діє точно й відважно...". – К.: К.І.С., 2008. – 568 с.
8. Гомотюк О.Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Тернопіль: Економ. думка, 2007. – 552 с.
9. Гриневич Л.В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні... – К.: Ін-т історії України, 1999. – 406 с.
10. Гуржій О.І. "Український історичний журнал" з історії виникнення та діяльності // Укр. іст. журнал. – 2001ю – № 6. – С. 21-34.
11. Дмитрук К.Е. Свастика на сутанах. – М.: Политиздат, 1976. – 192 с.
12. За щастя оновленої землі: нарис історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. За ред. М.К.Івасют. – К.: Наукова думка, 1979. – 211 с.
13. Здіорук С.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 173 с.
14. 3 історії Колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1976. – 511 с.
15. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962. – 316 с.
16. Ісавич Я.Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 4. – С. 12-24.
17. Калакура Я.С. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
18. Колгоспне будівництво на Станіславщині. – Станіслав: Вид-во Станісл. обкому КП(б)У, 1941. – 43 с.
19. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини. – К.: Політвидав УРСР, 1946. – 26 с.
20. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. – 87 с.
21. Омельчук Ю.М. Недолюдки (злочини буржуазних націоналістів на Рівненщині у війну). – Львів: Книж.-журн. вид-во, 1963. – 152 с.
22. Римаренко Ю.І. Буржуазний націоналізм і клерикалізм. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 140 с.
23. Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.). – Львів: Вид-во Львів. у-ту, 1964. – 290 с.
24. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія. – К.: Вища школа, 1984. – 142 с.
25. Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР в 1936–1986 гг. – К.: Наукова думка, 1986. – 206 с.
26. Социально-экономические преобразования в западных областях УССР за годы Советской власти. – К.: Б. и., 1977. – 159 с.
27. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.): схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954. – 127 с.
28. Чередищенко В.П. Анатомія зради. – К.: Політвидав України, 1978. – 333 с.
29. Шлях до заможного життя. – Львів: Вид-во Львів. обкому КП(б)У, 1941. – 37 с.
30. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк: Вежа, 1999. – 184 с.

Надійшла до редколегії 18.03.11

М. Тимошенко, асп.

ПОРТОВА ІНФРАСТРУКТУРА ТАВРИКИ У ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ЧАС: МАТЕРІАЛИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано основні групи історичних джерел та археологічних матеріалів, що дозволяють означувати узбережні об'єкти Кримського півострова VI–XII ст., у якості важливих навігаційних, економічно-господарських та фінансово-адміністративних центрів Візантійської Таврики.

The article is dealing with the main groups of the historical sources and archeological evidence for the coastal sites of the Crimean peninsula of the 6th – 12th centuries, which identified them as navigation facilities, as well as considered through its important economic, administrative and fiscal meaning for the region of the Byzantine Tavrca.

Впродовж VI – XII ст. регіон Північного Причорномор'я, зокрема Кримський півострів, так звана Таврика, (з незначними локально-часовими варіаціями) знаходиться

під політичним впливом, а в не меншій мірі й економічно у тісній взаємодії з Візантією. Ці контакти здійснюються, переважно, морським шляхом. Саме викорис-

тання потенціалу моря як ресурсу для економічного розвитку дозволяє даному, достатньо віддаленому від метрополії регіону, не лише пережити період "темних віків" зі збереженням високого рівня урбанізації, але й мати підстави для подальшого розвитку, виникнення нових портових економічно-ремісничих центрів.

Існування розвиненої портової інфраструктури на візантійських пам'ятках, найзначніші з яких є саме узбережними, не викликає сумнівів. Найбільшими центрами регіону Північного Причорномор'я, економіка яких базувалася на морській торгівлі (і передбачала наявність розвиненої портової інфраструктури), були Херсонес, Горзувіти, Алустон, Сугдея, Боспор, що на Керченському півострові. Континуїтет їхнього існування з часів античності або ж виникнення у візантійський період фіксується у писемних джерелах, і є підтвердженням результатам археологічних досліджень. Окремі дослідження торговельних механізмів та особливостей фортифікації, що існують в історіографії, тим не менше, не виробили єдиного концепту функціонування Чорноморських портів, який склав би цілісне уявлення щодо їх діяльності. Тож основним завданням даної статті є окреслення основних груп матеріалів, та означення можливостей їх інформативності у подальшій реконструкції інфраструктури Чорноморських портів у візантійський час.

Першою і безперечно визначальною характеристикою для існування і функціонування портів є умови навігації даного регіону. Басейн Чорного моря, що був освоєний ще за часів грецької колонізації, в цілому зберігає основні напрямки морських шляхів античного часу, що зважаючи на певну недосконалість засобів пересування, були зумовлені, в першу чергу, природними факторами, враховували гідрологічні та кліматичні особливості регіону, узбережний рельєф, вітровий режим, напрями чорноморських течій [17; 25, с. 224]. Маршрути, описані у періплах Псевдо-Скілака [32], Аріана [10], Анонімого автора [33] мореплавці продовжували користатися і в наступні часи, підтвердження чому знаходимо у візантійській історіографії, агіографічній літературі, епістолярних творах, географічних трактатах арабських авторів [26, с. 42-43, 171; 42, с. 39, 63-64, 126, 155, 163 та ін.; 14, с. 71].

Загалом, це три основні шляхи для акваторії Чорного моря [28; 20; 47]: від Боспору – вздовж Таврики – до Істра – і далі вздовж західного узбережжя Чорного моря і до Константинополя; від Константинополя, вздовж південного узбережжя Чорного моря до Синопу і навпростець до Таврики; від Константинополя до мису Карамбії у Тавриці навпростець. Та все ж для забезпечення сполучень між Боспором і Херсоном необхідною була повноцінна, значно ширша мережа навігаційного обслуговування. За аналогією до досвіду середньовічного мореплавства у Середземномор'ї цю функцію могли б виконувати як власне навігаційні споруди (маяки, можливо навіть у вигляді легких дерев'яних конструкцій), так і споруди, які входили до ансамблів культових і фортифікаційних комплексів, що акцентували увагу на деталях узбережного ландшафту і полегшували орієнтування.

Виходячи зі сучасного стану археологічної карти регіону для потреб навігації могли б бути залучені численні укріплення та населені пункти, що класифіковані В.Л. Мицом як: церковно-феодалні комплекси, та укріплені провінційно-візантійські монастирі (Ільяске, Панеа, Ай-Тодор, Св. Іоана, Аю-Даг, Ай-Тодор II); укріплені поселення та сторожові городища сільських общин (Фороське, Біюк-ісар, Алупка-ісар, Гаспра-ісар, Ургенда (Ореанда), Каракули-кая, Палеокастрон, Кобоплу, Карабах, Кастель, Сераус), що знаходяться в узбережній смузі [29, с. 4-5]. Можливість встановити особливос-

ті навігації, визначити місця допоміжних навігаційних центрів, що не були залучені безпосередньо до торгівлі і не представлені конкретними археологічними матеріалами (якірні стоянки, укриття), що забезпечували тимчасовий захист при негоді, особливо небезпечні для проходження кораблів місця, допомагають дані підводної археології, що наразі активно вводяться в науковий обіг [30; 24]. Практичним результатом співставлення археологічних та підводно-археологічних матеріалів, залучення знань навігаційних особливостей, стала розробка навігаційно-археологічного огляду відтинку морського шляху від мису Херсонес до мису Сарич [25].

Стратегічне розташування Таврики, безперечно ставило вимогу захисту даної території від перманентної загрози з боку оточуючих кочівницьких народів. У VI ст. з відновленням захисних рубежів по всіх околичних територіях Імперії у Південно-Західному Криму відновлюється та частково провадиться будівництво укріплень та різного роду фортифікацій.

У трактаті "Про споруди" (De aedificiis) Прокопій Кесарійський (490/507 – 562 pp.) зазначає укріплення Юстиніаном I (527-565 pp.) Херсону, обох берегів Боспору, зведення важливих укріплених пунктів між ними – Алутона та Горзувіт [34].

Найпотужніша військово-морська база Візантійської Таврики – Херсон, де безперечно мав перебувати військовий флот^{*}. В оборонному комплексі Херсонського порту дослідниками виділена приморська цитадель – це вежі "Кентенарісії" та "Сіагр", ототожнювані з XVII та XVIII вежами та допоміжною куртиною (20), що складала найпотужніший інженерний вузол оборони середньовічного Херсону. Виняткові розміри XVII вежі дозволяли розміщувати на ній бойові металеві пристрої типу катапульт, які вели навісну стрільбу напівпрямим наведенням. Для підйому катапульт на вежу було зведено спеціальну апарель з тилу 20 куртини оборонної стіни. Від XVIII вежі починалася лінія берегових укріплень Херсона, нині майже повністю зруйнована морем. Куртини західного флангу були посилені вісьмома вежами різних форм, з яких на сьогоднішній день збережені лише кілька, решта поглинута морем [8; 18, с. 92-93].

У VI-VII ст. формується оборонний комплекс Сугдеї [11]. Захист та контроль корабельної гавані, розміщеної у природному амфітеатрі між Дженовез-Кая та скелею Палвані-Оба, було покладено на велику прямокутну вежу, що знаходилася на висоті 12 м над рівнем моря і у разі небезпеки користувалася б той самий принцип ведення оборони, що й укріплення Херсонського порту [18, с. 152-157]. Сам порт розташовувався нижче, займав площу близько 15 га. На сьогоднішній день ці території є затопленими, і знаходяться на глибині 3-4 м [41].

Своє військово-інженерне вирішення дістали й інші узбережні пункти, вже названі нами вище, що забезпечували прикриття основних приморських поселень і гаваней, і захищали діяльність морських торговельних сполучень [19].

Характеризуючи матеріали, до вивчення портів особливу увагу слід уділити корпусу сфрагістичних даних, які подають інформацію щодо, юридичної організації портів Таврики, їх торговельних партнерів, зв'язків з імперською адміністрацією (військовими відомствами), та іншими адресантами з різних регіонів Візантійської імперії.

Найбільші колекції печаток-моливдулів, на сьогоднішній день, походять з затоплених припортових частин Херсону та Сугдеї, що трактуються дослідниками в якості залишків міських архівів [37, с. 205; 38, с. 191; 39, с. 193].

^{*} Завуважимо сфрагістичні свідчення, що мають безпосередній стосунок до означених формувань і будуть розглянуті нами нижче.

Проведені зі сфрагістичного комплексу Херсону дослідження дозволяють прослідкувати його роль не лише як торговельного але й військово-адміністративного центру Північного Причорномор'я. Зокрема, виділити представників торговельно-митного, податково-фінансового та військово-адміністративного відомств [14, с. 8], засвідчити збереження активної торговельної діяльності міста з Балкано-Малоазійським та Причорноморсько-Середземноморським регіоном* [5; 6; 1; 3]. Саме ж місто характеризується типовою для візантійського (приморського) провінційного центру організацією торговельної діяльності [35], здійснення контролю над трафіком товарів через акваторію Чорного моря, простежується за моливдулами знайденими у Херсоні вже з VII ст. [3, с. 1592]. В період IX-X ст., впровадження феми – тут діє інститут комерціаріїв, що трактується дослідниками в якості поширення прийнятої в Константинополі моделі адміністративного регулювання торгівлі на інші значні міста імперії, провінційні центри, як то Херсон [22]. З середини X ст. (на межі X-XI ст.) посилення центральної влади призводить до зникнення посади комерціарія, її переходом до рук іншого чиновника, наприклад, стратига феми, який у такий спосіб поєднав повноваження військового та цивільного управління [3, с. 1615-1617].

Комплекс з більш як 400 моливдулів репрезентують діяльність порту Сугдеї з VI по XII ст. (що знайшли своє відображення у численних публікаціях) [16; 15; 40; 43]. Серед інтерпретованих – печатки представників митного і фінансового відомств: комерціаріїв, імператорських комерцій та логофетів генікона [43, с. 122]. Їх аналіз підтверджує існування зв'язків з апотекою Константинополя, прямих і регулярних торговельних зв'язків міста з північним узбережжям Малої Азії (провінції Онориади, Пафлагонії, Понта, Опсікія) [43, с. 123].

Слід відмітити печатки, що репрезентують діяльність військово-адміністративного апарату імперії і, зокрема, висвітлюють діяльність Херсонського порту в якості військово-морської бази імперії [2, с. 23-25; 4, с. 8-15; 7, с. 4-9], особливо важливої з огляду на стратегічне розташування на північних кордонах імперії [36, с. 137; 18, с. 60]. У X-XI ст. ранг стратегії, чи то малої феми отримує Сугдея, а разом із тим сюди переміщується верф і основна військово-морська потуга Таврики, що склало основу морської феми Понта Евксинського. Про це свідчить печатка та згадка у т.зв. "Ескуріальному тактиконі" [13, с. 87].

Окремий пласт інформації представлений товарами що їх залучали до обігу Чорноморські порти. Ареал поширення торговельних зв'язків, їх інтенсивність, найкраще може бути визначена, звісно, за аналізом об'ємів товарообігу, що на археологічному рівні простежується за тарними матеріалами – керамічним імпортом (у процентному співвідношенні тут домінують амфори). Такий підхід обґрунтовано в основних існуючих на сьогодні класифікаціях, в яких здійснено аналіз виявлених на пам'ятках Криму, у країнах басейну Чорного і Середземного морів основних типів амфор візантійського періоду [9; 23; 27; 36; 44; 45; 46; 48; 49]. Окремим доказом щодо активного застосування амфорної тари, саме у сфері морської торгівлі, стали результати досліджень корабельних аварій в акваторіях Чорного і Середземного морів і, відповідно розробка узагальненої типології, з акцентом саме на знахідках у підводно-археологічних

комплексах – корабельних вантажах, місцях загибелі візантійських суден [24, с. 230-237]. Саме знахідки у такого роду комплексах доводять побутування у якості товару глазурованої кераміки.

Наявність міжнародних торговельних зв'язків засвідчують, безперечно, інші нетипові для вжитку у даному регіоні одиничні знахідки. Серед яких можемо означити східні предмети, як-то торговельні свинцеві печатки з Сасанідського Ірану і Закавказзя [12, с. 52], нумізматичні матеріали [21; 31].

Підсумовуючи усі вище наведені дані ми можемо констатувати континуїтет у традиціях навігації з античності і її подальший розвиток, що виявилось як у збереженні старих так і в освоєнні нових узбережних локацій, гавані яких були оптимальними для захисту та розташування у них суден. Порти Таврики виступають у якості значних економічно-господарських та домінуючих фінансово-адміністративних центрів (митниць) регіону.

Попри різну ступінь дослідженості узбережних поселень – самі гавані – їх місцезнаходження почасти залишаються не локалізованими, а почасти, втраченіми внаслідок природного процесу абразії узбережної смуги, трансгресії Чорного моря. Тож на даному етапі досліджень стоїть завдання не лише визначення складових інфраструктури порту (що саме включає це поняття на фізичному рівні) але й можливості реконструкції його діяльності за даними суміжних джерел, зокрема, сфрагістики, епіграфіки, писемних відомостей та археологічних матеріалів. Поєднання усіх типів та видів джерел, що накопичились, наразі актуалізує підняту проблему і дає можливість висвітлити її у наступних змістових аспектах: спадкоємність портів від пізньоримського часу, принцип виникнення і розвитку нових центрів у візантійський період, забезпечення ними економічних, політичних та навігаційних потреб; означення типів узбережних споруд та пам'яток, їх облаштування та інфраструктури, що забезпечувала потреби порту та передбачала наявність специфічних портових споруд (гаваней, ремонтних блоків, пакгаузів та складів), а, зокрема, і його фортифікації – виявлення особливостей оборонної системи в комплексі порту; визначення ролі Чорноморських портів у системі міжнародної та регіональної торгівлі, а відповідно і юридичне та організаційне регулювання діяльності міської та портової адміністрації, митниці порту.

1. Алексеенко Н.А. Моливдулы адресантов Херсона VII-XI вв. // Древности. – Харьков, 1996. – с. 122-132. 2. Алексеенко Н.А. Морской порт Херсонеса в свете данных византийских печатей // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак, 2006. – с. 23-25. 3. Алексеенко Н.А. Таможня и коммерции Херсона // Византизм в Херсоні. – Харьков, 2005. с. 1592-1626. 4. Алексеенко Н.А. Торговый и военный порт византийского Херсона по данным печатей представителей морского ведомства империи // Сугдейский сборник 2008. – III. с. 8-27. 5. Алексеенко Н.А. Чиновники балкано-малоазийского региона на моливдулах Херсонского Архива // Acta Musei Varnaensis. – 2004. – 2. – с. 174-205. 6. Алексеенко Н.А. Херсон и города Малой Азии по данным сфрагистики (к вопросу о поставках продовольствия в Херсон 9-11 вв. // АДСВ. – 2000. – 31. – 98-104. 7. Алексеенко Н.А. "Militaria Byzantium" в Таврике (по данным византийских моливдулов // Боспорские чтения – 2008. – IX. с. 4-9. 8. Антонова И.А. Оборонительные сооружения Херсонесского порта в Средневековую эпоху // Уч. Зап. УРГУ. – 1971. – Серия историческая. – Вып. 22/112. с. 102-118. 9. Антонова И.А., Даниленко В.Н., Ивашута Л.П., Кадеев В.И., Романчук А.И. Средневековые амфоры Херсонеса // АДСВ. – 1971. – 7. с. 81-101. 10. Арриана Перипл Понта Евксинского / пер. с греч. В.В. Латышева // ВДИ. – 1948. – 1. – с. 272. 11. Баранов И.А. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI веках. – Ростов на Дону, 1989. с. 46-62. 12. Баранов И.А. Торгово-ремесленные кварталы византийской Сугдеи // Byzantinorussica. – 1994. – 1. – с. 48-61. 13. Баранов И.А., Степанова Е.В. Церковная и военная администрация Византийской Сугдеи // Археология Крыма. – 1997. 1. с.83-87. 14. Бейлис В.М. Ал-Идриси о портах Черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Чорного моря в древности и в

* згідно печаток митних служб, це – Ієрон, Константинополь, Хрисополіс, Амастрида, Авідос, Фессалоніка, Лариса, Фіви (що у феми Еллада), Нікея (фема Опсікій), Анхіало, Мітіленна (о. Лесбос) та ін.

средние века. – Ростов на Дону, 1988. – с. 67-74. 15. Булгакова В.И. Византийские печати из портового комплекса Сугдеи (по результатам морских археологических исследований 2004-2005 гг.) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. – Киев-Судак, 2006. II. – с. 49-51. 16. Булгакова В.И. Подводные сфрагистические находки в Судак: к характеристике типа объекта // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. /Материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак, 2004. – II. с. 35-39. 17. Буряко И.В., Карпов В.А. Древняя география и колебания уровня моря // ВДИ. – 1992. – 2. – с. 87-97. 18. Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї. – Львів, 2010 – 304 с. 19. Вус О.В. Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму // Наукові зошити історичного факультету Львівського Національного університету. – Львів, 2003. – с. 33-41. 20. Гайдукевич В.Ф. О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском // КСИА. – 1969. – 116. с. 11-19. 21. Гурлева В.В. Золотые монеты Константина V (741-775), найденные в Судак // Сугдейский сборник. – 2004. – 1. с. 431-435. 22. Домановский А.Н. К вопросу о существовании аналогов константинопольского эпарха города в провинциальных городах империи VII. – IX вв. // Боспорские чтения. – 2006. – VII. – с. 92-132. 23. Дончева-Петкова Л. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.). – София, 1977. – 223 с. 24. Зеленко С.М. Подводная археология Крыма. – К., 2008. – 269 с. 25. Иванов А.В. Навигационно-археологическое обозрение побережья юго-западного Крыма от мыса Херсонес до мыса Сарыч // Морская торговля в Северном Причерноморье. – К., 2001. – с. 222-234. 26. Константин Багрянородный. Об управлении империей / текст, перев., комм. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – 496 с. 27. Кузманов Г. Ранневизантийская керамика от Тракия и Дакия. – София, 1985. – 111 с. 28. Максимов М.И. Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами // МИА. – 1954. – 33. с. 45-57. 29. Мыц В.Л. Укрепления Таврики V-XV вв. – К. 1991. – 164 с. 30. Назаров В.В. Гидроархеологическая карта Черноморской акватории Украины. – К. 2003. 150 с. 31. Олимах О.Г. Монети із розкопок Судака в фондах Національного заповідника "Софія Київська" (до історії формувань нумізматичних колекцій заповідника) // Причерноморье, Крым,

Русь в истории и культуре / Материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак, 2006. – II. с. 148-151. 32. Перипл Псевдо-Скилака / пер. с греч. В.В. Латышева // ВДИ. – 1948. – 1. – с. 240. 33. Перипл Анонимного автора / пер. с греч. В.В. Латышева // ВДИ. – 1948. – 4. – с. 235. 34. Прокопий. О постройках // ВДИ. – 1939. – 4. с.249. 35. Романчук А.Н. Средневековый Херсон (отражение в источниках основных функций города) // Херсонесский Сборник. – 1996. – 7. с. 133-141. 36. Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона. – Екатеринбург, 1995. – 170 с. 37. Соколова И.В. Византийские печати VI – первой половины IX в. из Херсонеса // ВВ 1991. – 52. с. 201-213. 38. Соколова И.В. Византийские печати из Херсонеса // АДСВ – 1992. – 26. с. 191-203. 39. Степанова Е.В. Сфрагистические находки из Судака (к вопросу об интерпретации) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак, 2006. – II. – с. 193. 40. Степанова Е.В., Фарбей А.М. Византийские свинцовые печати, найденные в Судак в 2005 году // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак, 2006. – II. – с. 303-306. 41. Фрондуло М.А. Раскопки в Судак (1964-1965 гг.) // Археологические исследования на Украине 1964-1965 гг. – К. 1967. с. 190-191. 42. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. Хронография Феодана. Бrevиарий Никифора. – М., 1980. – 214 с. 43. Шандровская В.С. Таможенная служба в Сугдее в 7-10 вв. // АДСВ. – 1995. – 27 с. 119-123. 44. Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. – Л., 1979. – 164 с. 45. Empereur J.Y., Picon M. Les regions de production d'amphores imperiales en Mediterranee orientale // Amfore romane e storia economica: un decennio di ricerca. – Roma, 1989. – p. 223-248. 46. Hayes J. W. Excavations at Sarachane in Istanbul. The Pottery. – Princeton, 1992. – 455 p. 47. Hiebert F. Black Sea coastal cultures: trade and interaction // Expedition. – 2001. – 43. – p. 11-19. 48. Gunesen N. Les amphores byzantines (X-XIII siecles): typologie, production, circulation d'apres les collections torques. – Paris, 1990. – p. 23-25. 49. Peacock D., Williams D. Amphorae and the Roman economy. – London, 1986. – 239 p.

Надійшла до редколегії 18.03.11

М. Філатов, асп.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ДИСКУСІЇ В США З ПРИВОДУ ПОЛІТИКИ ЩОДО КНР (ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Запропонована стаття є спробою охарактеризувати дискусію в американському суспільстві й політичному істеблішменті щодо "китайської політики" США на початку ХХІ століття.

The article makes an attempt to characterize discussion in the American society and in the American political establishment, about the U. S. China policy at the beginning of the XXI century.

На рубежі ХХ й ХХІ століть американці цікавилися Китаєм не менше, ніж у другій половині ХХ ст., вважаючи його, фактично, другою, після США, світовою потугою, яка в майбутньому буде здатна стати глобальним конкурентом єдиної вцілілої наддержави. У 1999 р. 57 % населення й 56 % лідерів США розглядали КНР як майбутню загрозу життєвим інтересам Сполучених Штатів, 95 % лідерів й 74 % населення вважали, що Китай – країна істотного інтересу Америки, при цьому 97 % лідерів й 69 % населення були впевнені, що через десять років КНР буде відігравати значно більшу роль в світових справах, ніж вона відігравала на рубежі ХХ – ХХІ ст. [15] З огляду на вищезазначене, непересічний науковий інтерес становить дослідження американських концепцій політики щодо КНР наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. з метою вивчення змін сприйняття Китаю суспільством й політикоформуючою верствою Сполучених Штатів.

В працях Л. Г. Арешидзе, З. Бжезінського, І. П. Бенджаміна, Т. Керона, А. Коуена, М. І. Крупянка, Д. Лемптона, Дж. й Дж. Лілі, Р. Сінхи, К. Менгеса, Тао Ксі, М. А. Тарана, О. В. Шевчука та інших авторів досліджується перебіг дискусій в США щодо відносин з КНР наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. [7, 1, 12, 18, 14, 20, 22, 26, 24, 27, 9, 11]. Погляди згаданих дослідників на відносини між Сполученими Штатами та Китаєм також важливі для вивчення американського суспільного сприйняття проблем і динаміки відносин між двома країнами. Побіжно даної теми торкаються також Р. Бернштейн, Дж. Гарвер, Дж. Кітфілд, В. Лакер, Дж. Фостер та ін. [13, 16, 19, 8, 15]. Окремі події американсько-китайських відносин дослі-

джуваного періоду висвітлені в роботах С. Батлера, К. Холмса, Ф. Фукуями та в інших працях [25, 10]. Проте, згадані дослідники не ставили собі за мету вивчити проблему американської суспільної рефлексії проблеми відносин з КНР в період президентської кампанії 2000 р. і динаміку відносин між двома країнами. Остання обставина спонукає до спеціального дослідження.

Продовжуючи традиції 1990-х рр., активними учасниками суспільно-політичної дискусії в США щодо відносин із КНР залишалися конструктивісти й алармісти. Перші (А. Гор, В. Лакер, Дж. Кітфілд, Т. Керон, К. Пауелл, Дж. Луїс, З. Бжезінський, К. Кемпбелл, Р. Еллінг, Е. Оксен, Д. Лемптон, М. Мейснер, Дж. Гарвер та ін.) наголошували на необхідності розширення американсько-китайського співробітництва й продовження активного "залучення" КНР до справ світового співтовариства, яке було розпочате ще за президентства Р. Ніксона. [3, 8, 19, 18, 21, 1, 20, 16] На противагу конструктивістам, алармісти (Р. Армідедж, Д. Рамсфельд, Д. Коплер, Ф. Фостер, А. Коуен, Ф. Мур, К. Менгес, С. Батлер, К. Холмс та ін.), підкреслюючи зростання економічної й військово-політичної могутності Китаю, наголошували на необхідності "стримувати" КНР всіма можливими засобами з метою захисту американських національних інтересів на світовій арені, які останні розуміли як глобальне домінування США в основних світополітичних процесах [6, 14, 24, 25].

Великий суспільний резонанс мали численні виступи Дж. В. Буша під час передвиборчої кампанії 2000 р. Вони заклали концептуальну основу формування "ки-

тайської політики" його адміністрацією. Зокрема, увагу привертає промова з питань зовнішньої політики, виголошена 19 листопада 1999 р. у Президентській бібліотеці Р. Рейгана, у якій майбутній президент так окреслив перспективи американсько-китайських відносин: "Ми вітаємо вільний і процвітаючий Китай. Ми не прогнозуємо конфліктів з ним. Ми не збираємося йому загрозувати. Існують сфери, в яких ми повинні прагнути розвивати співробітництво: боротьба з розповсюдженням зброї масового знищення, досягнення миру на Корейському півострові". [2, с. 41] З іншого боку, занепокоєння в Дж. В. Буша викликали зусилля Пекіна спрямовані на розвиток стратегічних ядерних озброєнь, нових балістичних ракет, військово-морських сил і військової авіації далекого радіусу дії. "Китай створює загрозу шпionажу проти нашої країни, – зазначав кандидат у президенти. Уряд Китаю виступає ворогом свободи віросповідання і співучасником насильницьких абортів – тобто провідником безрозсудної та безжальної політики" [2, с. 41]. Характеризуючи внутрішньополітичне й зовнішньополітичне становище КНР, майбутній президент Сполучених Штатів відзначив зростання впливу Китаю на світовій арені, водночас підкресливши: "Жодному режиму не піде на користь своїм беззаконням і агресивною поведінкою викликати суворе неприйняття з боку американського народу ... Цей режим, – додав він, – не повинен мати жодних ілюзій щодо могутності і цілей Америки" [2, с. 42]. Під час передвиборчої кампанії 2000 р. і на початку свого першого президентського терміну Дж. В. Буш, в цілому слідуючи політиці "одного Китаю", підкреслював, однак, що Сполучені Штати "захистять" Тайвань, якщо КНР вдасться до силового сценарію вирішення "тайванської проблеми" [17]. Представники ж адміністрацій В. Клінтона були більш обережними щодо гарантій безпеки Тайваню.

Слід зазначити, що більш "прохолодне", порівняно з демократами, ставлення республіканців до КНР знайшло своє відображення у промові Р. Армідеджа, який був радником Дж. В. Буша з питань зовнішньої політики та оборони у період президентської виборчої кампанії 2000 р., а з приходом республіканців до влади обійняв посаду заступника держсекретаря. Він підкреслив, що республіканці в цілому вважають, що в азіатському регіоні стратегічно найбільш важливими для США є відносини з Японією, а демократи, – на його думку, – відверто вважають, що важливішими були стратегічні відносини з комуністичним Китаєм [6, с. 10]. Р. Армідедж пояснював таку зміну пріоритетів тим, що інтересам Америки відповідають дуже тісні й близькі відносини з її головним демократичним партнером в Азії, тобто з Японією. "В решті решт, – наголошував він, – саме відносини з Японією дозволяють Сполученим Штатам в повному обсязі сприяти безпеці в Азії" [6, с. 10].

Іншими були підходи представників Демократичної партії. Зокрема, програма її кандидата в президенти А. Гора з питань, пов'язаних з КНР, відзначалась поміркованістю, прагненням до продовження "залучення" КНР в дусі клінтонівських доктрин і до досягнення обмеженого компромісу з владою Китаю. Виступаючи в Міжнародному інституті преси А. Гор зазначив: "Було б помилковим ізолювати і демонізувати Китай – будувати стіну, в той час як потрібно будувати міст... Ми повинні розвивати співробітництво з Китаєм – продовжуючи при цьому затримує питання розбіжностей в поглядах з ключових питань. Це, без сумніву, відповідає інтересам національної безпеки Америки. Це відповідає життєво важливим економічним інтересам Америки. І, нарешті, –

це єдиний шлях принести народу Китаю свободу і реформи" [3, с. 47].

Відомий американський експерт з міжнародної проблематики Дж. Кітфілд, прогножуючи майбутній зовнішньополітичний курс кандидата від Демократичної партії, стверджував, що він, у випадку приходу до влади, буде "продовжувати політику Б. Клінтона щодо частого залучення до міжнародних справ, і компромісу з провідними державами, такими як Росія і Китай, зберігаючи переконання щодо користі багатосторонніх угод в сфері контролю над озброєнням" [19, р. 1034 – 1035].

Демократи були прихильниками глобального лідерства Сполучених Штатів на світовій арені, не виключаючи, однак, залучення провідних держав (таких, наприклад, як Китай, Індія, Росія) до широкої участі в структуруючих міжнародних процесах, створюючи, таким чином, ефективні механізми контролю Сполучених Штатів над зростанням економічної, військової й зовнішньополітичної потуги цих потенційних суперників США. Керівник дослідницької групи Центру стратегічних досліджень у Вашингтоні В. Лакер відзначав: "Із закінченням холодної війни з'явилися нові центри сили, насамперед Китай та Індія. Вони досягли вражаючого економічного прогресу... Але, поки ці країни не виявили ніякого бажання відігравати роль в світовій політиці, яка б відповідала їх економічній могутності. Вони – великі регіональні держави і в свій час, безперечно, будуть відігравати ще більшу роль. Але, це перспектива на багато років вперед, а поки вони не виявили будь-якого прагнення взяти на себе відповідальність щодо збереження світового порядку" [8, с. 42].

Республіканські політики й аналітики багато в чому концептуально були близькими до демократів, але відзначались більшою категоричністю. Після приходу Дж. В. Буша до влади перед представниками його адміністрації постало завдання корекції "китайської політики" США відповідно до умов, які склалися в АТР на початку ХХІ ст. Нове керівництво Сполучених Штатів обрало щодо КНР стратегію "стримування через інтеграцію", яка, на нашу думку, була більш радикальним різновидом стратегії "залучення та розширення" адміністрацій Б. Клінтона. Як і попередня стратегія, нова стратегія акцентувала увагу на втягненні Китаю до тісної фінансової й торгово-економічної взаємодії з Сполученими Штатами та їх союзниками з метою зробити його більш економічно вразливим й залежним від Заходу. Однак, на відміну від попередньої стратегії, у "стримуванні через інтеграцію" величезна увага приділялась політиці превентивного силового стримування, бо на думку більшості республіканців, саме Китай, як впливова держава Східної Азії, міг потенційно загрозувати США як глобальній наддержаві. Нове республіканське керівництво було зацікавлене в тому, щоб КНР проводила поміркований й відповідальний зовнішньополітичний курс на регіональному й глобальному рівнях, не перешкоджаючи Сполученим Штатам зміцнювати свої позиції у світі. Метою силового стримування комуністичного Китаю було змусити останній відмовитись від погроз використати силу проти Тайваню, від сприяння розповсюдженню ракетно-ядерних технологій (йшлося про військово-технічне співробітництво КНР з Іраном, Пакистаном та КНДР), а також змусити Пекін забезпечити прозорість національних оборонних програм й забезпечити необмежений доступ на внутрішній китайський ринок американських товарів та інвестицій [7, с. 100].

Проте, на думку частини американських дослідників, передвиборча риторика Дж. В. Буша відрізнялася від

його реальних намірів. Насправді представники республіканців були більше схильні до обмеженого компромісу з владою КНР. Зокрема, у статті відомого американського аналітика Т. Керона стверджувалось, що адміністрація Дж. В. Буша обрала ту ж саму "китайську політику", що й адміністрації Б. Клінтона [18]. Автор статті, аналізуючи баланс сил між різними угрупованнями в першій адміністрації Дж. В. Буша, наголошував на тому, що міністр оборони США Д. Рамсфельд займав більш жорстку позицію щодо КНР (останній в своїх виступах зазначав, що американським збройним силам необхідно "стримувати" зростаючі китайські амбіції в Азії), на відміну від держсекретаря К. Пауелла, який був оптимістично налаштований щодо перспектив американсько-китайського діалогу. Також Т. Керон, який був відомий своїми конструктивістськими поглядами, підкреслював, що незважаючи на м'яку антикитайську передвиборчу риторику республіканців, представники американських ділових кіл, які мали вплив на керівництво обох провідних американських партій, були зацікавлені в залученні КНР до торгово-економічного співробітництва зі Сполученими Штатами, тому адміністрації Дж. В. Буша довелося прагматично налагоджувати співробітництво з Китаєм [18].

Відомий американський дослідник Дж. Луїс, співробітник Стенфордського центру міжнародної безпеки та співробітництва, негативно поставився до ворожого Пекіну риторики Дж. В. Буша під час президентської кампанії 2000 р. і на початку діяльності першої адміністрації останнього. Він зазначав, що жорсткий курс США щодо КНР є вигідним, передовсім, консервативній частині китайських комуністів, які хотіли загальмувати процес ринкових реформ та зростання торгово-економічного та політичного співробітництва з США та іншими західними країнами [21]. Будучи прихильником конструктивної взаємодії з КНР, дослідник підкреслював, що незважаючи на наявні суперечності між двома державами, зокрема з "тайванського питання", існувала можливість віднайдіння компромісу між Сполученими Штатами та Китаєм й розвитку взаємовигідного співробітництва у багатьох сферах [21].

Протилежну точку зору мали аналітики з впливової американської РЕНД Корпорейшен. Цей аналітичний центр у травні 2001 р. оприлюднив доповідь "Сполучені Штати й Азія: до нової американської стратегії силової позиції", у якій основна увага була приділена аналізу політики Сполучених Штатів щодо КНР. Аналітики РЕНД Корпорейшен були прихильниками жорсткої лінії стосовно КНР. У доповіді акцент робився на силовому стримуванні комуністичного Китаю й необхідності залучення до нього потенціалу американських союзників в АТР, передовсім Японії, Тайваню й Південної Кореї [7, с. 119 – 120].

Слід підкреслити, що алармістські настанови щодо КНР поділяла значна кількість співробітників Фонду Спадщина – провідного аналітичного центру консервативного спрямування. Так, його відомий співробітник А. Коуен у своїх працях приділяв значну увагу посиленню світополітичного впливу Китаю і впливу російсько-китайської стратегічної взаємодії на позиції США та інших західних країн. Високо оцінюючи Декларацію про створення "Шанхайської організації співробітництва" [4], прийняту 15 червня 2001 р. й Договір про добросусідство, дружбу й співробітництво, укладений між Росією та Китаєм 16 липня 2001 р. [5, с. 6 – 11], А. Коуен зазначав: "Разом, дві угоди віщують важливу геополітичну трансформацію для Росії й Китаю, двох регіональних

гігантів, які позиціонують себе регуляторами правил, відповідно до яких Сполученим Штатам, Європейському Союзу, Ірану й Туреччині буде дозволена присутність в стратегічно важливому центральноазійському регіоні" [14]. У своїй статті "Російсько-китайський договір про дружбу й співробітництво: стратегічний зсув в Євразії?" відомий науковець рекомендував адміністрації Дж. В. Буша вжити конкретних заходів з метою захисту американських національних інтересів у зв'язку з вражаючим посиленням КНР і зміною характеру російсько-китайських відносин. На його думку ці заходи мали передбачати: 1) посилення спостереження за розвитком китайсько-російського стратегічного партнерства, включно з виявленням секретних додатків до Договору про добросусідство, дружбу й співробітництво між РФ та КНР, 2) розширення співробітництва з Індією й Японією в сфері безпеки (останніх А. Коуен планував використати в ролі противаги КНР), 3) стимулювання Москви до зниження рівня військово-технічного співробітництва з Пекіном, використовуючи різноманітні засоби заохочення першої [14].

Значна кількість американських дослідників і політиків, які дотримувались алармістських переконань, надзвичайно негативно ставилися до активної модернізації китайської армії, яка почала здійснюватись з 1989 р. (так звана "четверта модернізація"), вбачаючи в ній одну з найбільших загроз для національної безпеки США в XXI ст. Деякі американські дослідники і політичні діячі наголошували на тому, що значну частину грошей на модернізацію армії китайський уряд отримав від американсько-китайської торгівлі. Супротивники залучення КНР до торгівельно-економічної взаємодії з США (Д. Бертон, Р. Бернштейн, Р. Манро, Дж. Міршаймер, К. Менгес, Дж. Ткесік, В. Моррісон) у своїх працях і виступах зазначали, що доходи від реалізації китайської продукції на внутрішньоамериканському ринку, американські інвестиції й приплив нових технологій з США комуністичний Китай спрямовував на зміцнення власного військового потенціалу, який був би менш потужним, якщо б керівництво Сполучених Штатів не створювало б для китайських партнерів пільгових умов торгівлі [13, 23, 24, 28, 29]. Також дослідники з алармістськими переконаннями піддавали китайську сторону критиці за недотримання прав інтелектуальної власності, відмивання грошей, нечесну конкуренцію шляхом штучного заниження вартості китайського юаню щодо долара США, економічне та військово-технічне шпигунство.

Отже, аналізуючи американські настанови щодо Китаю на рубежі XX – XXI ст. слід зазначити, що зростання економічної й зовнішньополітичної могутності КНР відобразилось в передвиборчих програмах кандидатів в президенти Дж. В. Буша й А. Гора й на виробленні офіційного курсу щодо цієї країни першою адміністрацією Дж. В. Буша. Обидва кандидати в президенти під час передвиборчої кампанії 2000 р. підкреслювали стратегічну важливість відносин з Китаєм, однак Дж. В. Буш й більшість представників його команди перебували під впливом алармістських пересторог й, на відміну від А. Гора, не бажали будувати з китайською стороною партнерських відносин. Після приходу до влади першої адміністрації Дж. В. Буша до Китаю була застосована стратегія "стримування через інтеграцію", яка базувалась на алармістських підходах, згідно яких КНР є ворожою до США потугою й майбутнім глобальним конкурентом, розвиток якого треба контролювати всіма можливими засобами.

1. Бжезинский 36. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / 36. Бжезинский ; пер. с англ. Ю. В. Фирсов. – М. : Международные отношения, 2007. – 237 с. 2. Выдержки из выступления кандидата в президенты от Республиканской партии Джорджа У. Буша // Внешняя политика США и президентские выборы 2000 года / Электронный журнал госдепартамента США "Внешняя политика США". – Сентябрь 2000. – Т. 5, № 2. – с. 40 – 44. – Режим доступа: <http://www.usinfo.state.gov/journals/itsp/0900/lope/lope.htm>. – Загл. с экрана. 3. Гор А. Новая повестка дня в области безопасности в век глобализации // Внешняя политика США и президентские выборы 2000 года [Электронный ресурс] / Электронный журнал госдепартамента США "Внешняя политика США". – Сентябрь 2000. – Том 5. – № 2. – с. 45 – 49. – Режим доступа: www.usinfo.state.gov/journals/itsp/0900/lope/lope.htm. – Загл. с экрана. 4. Декларация о создании "Шанхайской организации сотрудничества" [Электронный ресурс]. 15.06.2001. – Режим доступа: <http://www.sectsc.org/RU/show.asp?id=83>. – Загл. с экрана. 5. Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой // Проблемы Дальнего Востока. – 2001. – №5. – с. 6 – 11. 6. Интервью с послом Ричардом Армидеджем, старшим советником губернатора Джорджа У. Буша по внешней политике и обороне // Внешняя политика США и президентские выборы 2000 года / Электронный журнал госдепартамента США "Внешняя политика США". – Сентябрь 2000. – Т. 5, № 2. – с. 9 – 13. – Режим доступа: <http://www.usinfo.state.gov/journals/itsp/0900/lope/lope.htm>. – Загл. с экрана. 7. Крупяно М. И., Арешидзе Л. Г. США и Восточная Азия. Борьба за "новый порядок". – М.: Междунар. отношения, 2010. – 448 с. 8. Лакер У. По окончании холодной войны // Международные отношения США: важнейшие события XX столетия 1900 – 2001 / Электронный журнал госдепартамента США "Внешняя политика США". – Апрель 2006. – Том 11. – № 1. – с. 41 – 43. – Режим доступа: www.usinfo.state.gov/pub/journalusa.html. – Загл. с экрана. 9. Таран М. А. Новый зміст "старих" проблем. Американсько-китайські відносини // Політика і час. – 2003. – № 8. – с. 76–82. 10. Фукуяма, Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Фрэнсис Фукуяма; пер. с англ. А. Георгиева. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 282, [6] с. 11. Шевчук О. В. Китай між США та Росією: геостратегічні відносини: Монографія. – Миколаїв: ТОВ "Фірма "Іліон", 2008. – 448 с. 12. Benjamin I. P., Tao Xie. Living with dragon: how the American public views the rise of China. – N. Y.: Columbia University

Press, 2010. – 212 p. 13. Bernstein R., Munro R. The Coming Conflict with China. – N. Y.: Vintage, 1998. – 272 p. 14. Cohen A. The Russia-China Friendship and Cooperation Treaty: A Strategic Shift in Eurasia? [Electronic source] / Ariel Cohen. – Access mode: <http://www.heritage.org/Research/Reports/2001/07/The-Russia-China-Friendship-and-Cooperation-Treaty>. – Title from a screen. 15. Foster G. China as great Power: from Red Menace to Green Giant? [Electronic source] / G. Foster. – Access mode: <http://elibrary.ru/download/00000169.pdf>. – Title from a screen. 16. Garver, John W. China and Iran: ancient partners in a post-imperial world. – Washington: University of Washington Press, 2006. – 401 p. 17. George W. Bush on China [Electronic source] / George Walker Bush. – Access mode: http://www.ontheissues.org/celeb/George_W_Bush_China.htm. – Title from a screen. 18. Karon T. Bush China Policy Defaults to Engagement [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.time.com/time/columnist/karon/article/0,9565,169585,00.html>. – Title from a screen. 19. Kitfield J. Foreign Policy // National Journal. – 2000. – Vol. 32. – № 14. – p. 1034 – 1035. 20. Lampton, David M. Same bed, different dreams: managing U. S. – China relations, 1989 – 2000. – Los Angeles: University of California Press, 2001. – 497 p. 21. Lewis John W. The Contradictions of Bush's China Policy [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.nytimes.com/2001/06/02/opinion/the-contradictions-of-bush-s-china-policy.html>. – Title from a screen. 22. Lilley, James, Lilley, Jeffrey. China Hands: Nine Decades of Adventure, Espionage, and Diplomacy in Asia. – N.-Y.: Public Affairs Books, 2004. – xiii, 417 p. 23. Mearsheimer John J. The Tragedy of Great Power Politics. – N. Y.: W. W. Norton & Company, 2003. – 576 p. 24. Menges, Constantine C. China. The gathering threat. – Nashville, Tennessee: Nelson Current, 2005. – 553 p. 25. Priorities for the President / Ed. by Stuart M. Butler and Kim R. Holmes. – Wash., D. C.: The Heritage Foundation, 2001. – 363 p. 26. Sinha, Radha. Sino-American Relations: Mutual Paranoia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 464 p. 27. Tao, Xie. U. S. – China relations: China policy on Capitol Hill. – New York – London: Routledge, 2009. – 204 p. 28. Tkacik, John J. The U.S. Must Face Up to China's Trade Challenges [Electronic source] / John J. Tkacik, Jr. – Access mode: <http://www.heritage.org/Research/Reports/2003/10/The-US-Must-Face-Up-to-Chinas-Trade-Challenges>. – Title from a screen. 29. Wayne M. Morison. China – U. S. trade issues [Electronic source]. CRS Issue IB91121 brief for Congress. – Access mode: <http://fas.org/spp/crs/row/IB91121.pdf>. – Title from a screen.

Надійшла до редколегії 18.03.11

О. Чеберяко, канд. екон. наук, доц.

ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ МІСЦЕВОГО БЮДЖЕТУ В УСРР 1920-х рр.

Досліджується процес становлення нормативно-правової бази місцевого бюджету УСРР у 1920-і роки.

The process of creation of normative-legal basis of Ukrainian SSR's local budget is studied.

Дослідники соціально-економічних проблем розвитку українського радянського суспільства 1920-х рр., виокремлюючи його повсякдення в якості наукового предмету, уникають вивчення особливостей становлення та функціонування прибутково-видаткової частини місцевих бюджетів, хоча від їх наповнення залежав матеріальний добробут значної частини населення. Держава, ліквідувавши правовий інститут приватної власності, перебрала на себе функції основного спонсора по забезпеченню базових галузей, однак для їх повноцінного здійснення бракувало фінансових засобів. Зосередження політично-адміністративної повноти влади не супроводжувалося аналогічним зміцненням економічних основ, а виразником економічної потуги держави, її матеріальних можливостей та соціально-культурних пріоритетів – виявився місцевий бюджет. Структура його доходної та особливо видаткової частини свідчила про специфіку бюджетної політики радянських органів влади, а з іншого боку – про їх функціональну дієздатність, про економічно-господарську спроможність фінансового забезпечення ідеологічних гасел. Місцевий бюджет став своєрідним індикатором соціальної напруги і показником реальної "заможності" громади.

Проголошення непу означало здійснення часткової лібералізації економічного життя суспільства, децентралізації господарської системи з її відносною комерціалізацією, але була збережена монолітність адміністра-

тивного ресурсу, концентрація законодавчої та виконавчої гілок влади. Країна поступово переходила до мирного співіснування, тому питання місцевого бюджету стало тоді життєво актуальним. Першим офіційним документом, що започаткував бюджетний процес в Україні, була постанова ВУЦВК'у "Про місцеві грошові засоби" від 5 жовтня 1921 р., яка впроваджувала на території УСРР дію аналогічної постанови РНК РСФРР 22 серпня 1921 р. [1, арт. 576]. Для забезпечення місцевих адміністративно-господарських потреб органи влади на місцях стягували податки, грошові збори, ставки яких встановлював Наркомфін УСРР. Постанова зобов'язувала його відповідні структурні підрозділи виробити порядок та правила податкових надходжень на рахунки місцевих фінансових установ. Термін "місцевий бюджет" з'являється у постанові ВУЦВК'у та РНК УСРР "Про місцеві бюджети" 10 грудня 1921 р. [2, арт.13], а загалом протягом жовтня-грудня вдалося вибудувати та реалізувати організаційні принципи формування місцевих бюджетів, які концентровано зосереджувалися у постанові ВУЦВК'у "Про місцеві кошториси" 4 січня 1922 р. Вона скасовувала дію попередньої постанови від 5 жовтня 1921 р., виклавши нормативно-правові основи становлення та розвитку місцевих бюджетів, якими визнавалися ті, що "...складаються, починаючи з 1922 року, окремо від загальнодержавних, річні кошториси місцевих прибутків, видатків: губерніяльні, повіто-

ві, міські й волосні, повинні робитись на засадах покриття місцевих видатків місцевими засобами" [2, арт. 13]. Розмежування державних та місцевих бюджетів відбувалося за джерелами наповнення прибуткової частини, а також за відповідними статтями видатків, передбачених їх номенклатурою та ухваленою вищим законодавчим органом. Видатки, які здійснювалися продукцією державної фабрично-заводської і гірничої промисловості не вносились до кошторису місцевих грошових витрат, а якщо з державного бюджету відраховували кошти на потреби місцевого, то подібну статтю вилучали із загальнодержавного бюджету. Кошториси видатків волосних, повітових і міських бюджетів складалися їхніми виконками, а затверджувалися губвиконками. Доходи та видатки губерній і губернських міст розглядали працівники губфінвідділів та губернські економічні наради, передаючи їх губернським з'їздам рад для обговорення та ухвалення. Принципове значення мало формування бездефіцитного місцевого бюджету, але цим питанням переймався Уповнарком-фін, вишукуючи джерела його погашення.

Протягом 1922 р. було підготовлено та видано декілька законодавчих актів, які стосувалися юридичного забезпечення джерел наповнення доходної частини місцевого бюджету: постанов ВУЦВК'у "Про місцеві грошові засоби" 18 січня 1922 р. [3, арт. 37], "Про реєстр видатків, що задовольняються з місцевих коштів" 18 січня 1922 р. [3, арт. 36], "Про віднесення видатків на утримання сітки агрикультурних і зразкових заходів на загальнодержавний бюджет" 27 січня 1922 р. [3, арт. 57], "Про порядок встановлення місцевих податків і зборів" 5 липня 1922 р. [4, арт. 452], "Про перерахування надходжень продподатку на підсилення місцевих коштів" 5 липня 1922 р. [4, арт. 456], "Про місцевий бюджет" 16 серпня 1922 р. [5, арт. 534], "Про передачу видатків із загальнодержавних видатків до місцевих" 2 жовтня 1922 р. [6, арт. 626]. Вони свідчили про закріплення активності відповідних державних органів влади, а з іншого боку про необхідність упорядкування бюджетної справи, особливо про створення такої нормативної бази, яка б сприяла активному наповненню доходної частини, хоча вона залежала від економічного розвитку. В умовах голоду та господарської руїни було складно сподіватися на поживлення фінансів. Помісячні та поквартальні місцеві бюджети початку 1920-х рр. вимагали від законодавців постійного реагування, відтак і появи конкретних нормативних актів. Наприклад, постанова 16 серпня 1922 р. увібрала повний перелік витрат місцевого бюджету: загально-адміністративні установи, на органи комунального господарства, на санітарно-технічне забезпечення міст, на розвиток освіти, культури, охорони здоров'я, а також видатків по лінії Наркомзему, Наркомюсту, Наркомсоцзабезу та УРНГ. Вони стосувалися утримання місцевих органів влади, окремих громадських організацій, комунальних підприємств, облаштування водогонів та шляхів сполучення, забезпечення освітніх закладів, лікарень, будинків інвалідів, дитбудинків, сімей червоноармійців, двох третин суми пенсійного забезпечення інвалідів першої та другої категорії. Для їх здійснення передбачалося відрахування від державного промислового податку, двох третин патентного та зрівняльного зборів, 25% від промислового патенту на погашення дефіциту місцевого бюджету, стовідсоткових надбавок на різні податки, податок з торгових і дачних помешкань, надходження від комунальних підприємств. Фактично відбувалося розмежування повноважень та функцій між державним та

місцевим бюджетами, а також структурування доходної і видаткової частин останнього, тобто тривало інтенсивне становлення фінансово-господарського механізму формування бюджетного процесу в Україні 1920-х рр.

Назви постанов, які діяли у 1922 р., повторювалися у 1923 р., але зі змінами окремих статей. Так, постанова ВУЦВК'у "Про місцевий бюджет" 17 січня 1923 р. [7, арт. 67] та "Про передачу видатків із загальнодержавних видатків до місцевих" 2 червня 1923 р. [8, арт. 376] скасовували дію попередніх аналогічних нормативних актів, але вони були законом для місцевих органів влади, які формували кошториси доходно-видаткової частин відповідних бюджетів. Наприклад, постановою ВУЦВК'у від 2 липня 1923 р. "Про зміни і доповнення постанови РНК від 4 січня 1922 р. "Про місцеві бюджети" дозволялося створення бюджетних комісій при губернських та повітових фінвідділах [8, арт. 373]. На той час фактично завершилася кодифікація законів в УСРР, розпочалася уніфікація союзного законодавства, спираючись на конституційні основи унітарної держави, тому виникла необхідність певної систематизації нормативно-правової бази розвитку місцевих бюджетів. Так, 20 жовтня 1923 р. Раднарком УСРР розглянув текст союзного "Положення про місцеві фінанси", у якому зазначалося, що у загальносоюзному порядку встановлюються лише ті податки і збори, які були тісно пов'язані з виконанням загального державного бюджету, а решта ставок передавалася республіканському урядові [9, ф. 1, оп. 2, спр. 1132, арк. 12].

Офіційно "Тимчасове положення про місцеві фінанси" підписали 12 листопада 1923 р. голова ЦВК СРСР А.Червяков та секретар А.Єнукідзе, яке було опубліковане того ж року окремою брошурою [10, 46 с.]. Документ мав п'ять базових розділів (загальні положення, про установи, що порядкують місцевими фінансами, про предмет місцевих фінансів, про субсидіювання місцевих бюджетів з державних коштів, про складання та виконання місцевого бюджету). Безпосереднє керівництво та нагляд за діяльністю місцевих фінорганів в галузі місцевих фінансів покладалося на республіканські Наркомфіни. До місцевого бюджету відносили видатки: на утримання державних місцевих радянських установ, квартирування військових частин РСЧА та військ ОГПУ, прикордонних, комунальне господарство, освіту, охорону народного здоров'я, соціальне забезпечення, розвиток сільського господарства, місцевого транспорту, промисловості місцевого значення, органів праці. Кожен пункт видатків був детально розписаний, який означав статтю витрат. Зокрема, до утримання місцевих радянських установ належали сільські ради, волосні виконкоми, губернські економічні наради, господарські та канцелярські витрати органів влади, забезпечення міліції, комунгоспів, народних судів, місць ув'язнення (крім загальносоюзних), губернських архівних бюро, волосних земельних комісій. Серед установ народної освіти, які переходили на місцевий бюджет, виявилися – сільськогосподарські школи різних типів, позашкільна професійно-технічна освіта, художньо-промислові навчальні заклади місцевого рівня, а також заклади соціального виховання (дитбудинки, дитсадки, колонії, школи першого і другого ступеня, клуби) культурно-просвітницькі установи (музеї, архіви, картинні галереї, наукові організації, хати-читальні, клуби, народні будинки, бібліотеки, школи неписьменних, школи для дорослих, недільні школи, політграмоти, харчування курсантів радпартшкіл). За рахунок місцевого бюджету відбувалося облаштування та утримання лікарень, курортів

місцевого значення, будинків відпочинку, охорони материнства і дитинства (охматдит), транспортування хворих, санітарно-просвітницьких установ. На місцеві бюджети перевели утримання закладів соціального забезпечення разом з їх контингентом, а також фінансове забезпечення боротьби з жебрацтвом, персональних пенсій. Здійснення землеустрою, утримання дослідних станцій, прокатних пунктів, ветеринарних лікарень – забезпечувалося коштом місцевого бюджету.

Доходна частина місцевих бюджетів, яка була детально виписана у "Тимчасовому положенні", виявилася своєрідною бюджетною конституцією для місцевих органів влади. До переліку доходних джерел потрапили: відрахування від комунальних установ, від оренди промислових, сільськогосподарських, транспортних закладів, від міських земель, місцевого майна, від єдиного сільськогосподарського податку, від державного промислового податку (50% надходження), третина доходів від лісового господарства по кожній губернії, половина надходжень від мита за спадщину, від експлуатації державного майна (50% збору), від продукції державного рибного господарства не більше 2% та 50% від оренди рибних промислів [10, с. 23]. На потреби місцевого бюджету спрямовували надбавки з державного промислового податку (не більше 100% від ціни основних і додаткових на виробництво предметів розкоші і торгівлю ними, патентів на продаж алкоголю і тютюнових виробів, половину мисливського збору, 100% судового мита та нотаріальних послуг. Фіноргани стягували податки з майна, з будівель, фабрично-заводських, торгових споруд на території міст, а також з реалізованих лісоматеріалів, промислових садів, з гужового промислу, велосипедів, яхт, моторних човнів, з публічних видовищ. Кожен вид податку мав детальний розпис ставок, тому місцевий бюджет формувався у червні для кожної адміністративної одиниці та розподілявся на бюджет губернії, повіту, міста, волості. Встановлювався бюджетний період з 1 жовтня по 30 вересня, а з 15 липня розпочинався період податкового обкладання за ставками місцевих податків. Отже, наприкінці 1923 р. з'явилося "Тимчасове положення", яке узагальнило попередній досвід роботи у царині формування місцевих бюджетів, а також засвідчило виразну уніфікацію основних принципів їх функціонування. Статус "тимчасового" зумовлювали квартальні розписи доходної та видаткової частин бюджету, відсутність "твердого бюджету", тобто зі сталими джерелами доходної частини.

Зміни і доповнення "Тимчасового положення про місцеві фінанси" відбувалися у 1924 р., які стосувалися розмежування повноважень державного та місцевого бюджетів, а також визначення за ними об'єктів утримання. Враховуючи кількість постанов з питань місцевого бюджету, ухвалених ВУЦВК'ом протягом 1921-1924 рр., можна вважати його одним з пріоритетів законотвірчої діяльності. Ним переймалися високопосадовці, члени Бюджетної комісії ВУЦВК'у, Бюджетного управління Наркомфіну УСРР, Управління місцевих фінансів НКФ УСРР. Наприклад, у листі голови Бюджетної комісії Я.М.Дудника до секретаря ВУЦВК'у П.І.Буценка від 8 грудня 1924 р. зазначалося, що голова ВУЦВК'у Г.І.Петровський надавав особливого уваги "роботі з місцевими бюджетами" [9, ф.1. оп.2, спр.1882, арк.11]. Питання про стан місцевих бюджетів не раз виносили на засідання президії вищого законодавчого органу республіки. 1 липня 1925 р. президія ВУЦВК'у розглянула проект спільної з РНК УСРР постанови "Про зміну функцій установ УСРР, що відають місцевими

фінансами", а також затвердила окремим положенням бюджет АМСРР [9, ф.1. оп.2, спр.3298, арк.5]. Постанова дозволила Наркомфін у розглядати у порядку догляду місцеві бюджети виконкомів на предмет відповідності чинному законодавству України, здійснювати фінансовий контроль за місцевими фінансами. 5 лютого 1926 р. Раднарком УСРР затвердив штати Наркомфін, у тому числі Бюджетного управління у складі 82 посадових осіб різного рангу: начальника, заступника, секретаря бюджетної наради, діловода, реєстратора. Структурними підрозділами управління були відділи: кошторисно-бюджетний, кредитно-бухгалтерський, касово-інспекторський, центральна каса [11, арт. 82]. Отже, місцеві бюджети не були "безгоспними", тобто бездоглядними, позаяк за ними слідували по лінії Бюджетного управління НКФ УСРР та Бюджетної комісії ВУЦВК'у. Наприклад, на засіданні останньої, яке відбулося 14-19 травня 1926 р., стояло питання про місцевий бюджет 1925/26 р., про пошук джерел для подолання дефіциту, про дотації, про створення фонду регулювання та порядку відрахувань на адміністративно-господарські витрати [9, ф.1. оп.2, спр. 3294, арк. 179]. На засіданні обговорювали також проект постанови "Про місцевий бюджет на 1925-26 р. і директиви по складанню місцевого бюджету на 26/27 р.", опублікований 31 травня 1926 р. у вигляді постанови чергової сесії ВУЦВК'у. Нею підкреслювалося виконання місцевого бюджету 1924/25 р., але виявлено відставання соціально-культурних видатків перед адміністративно-господарськими на рівні районних бюджетів [12, арт. 268]. Постанова заклала прецедент "дотаційних округ", тобто фінансування за рахунок державного бюджету "дефіцитних округ", звільнивши їх від внесків до фонду регулювання, хоча впроваджувала "найсуворішу бюджетову дисципліну", планову ув'язку центральних та місцевих фінансових органів. Передбачалося створення резервного та субвенційного фондів, фінансування сільського господарства "відстаючих округ", забезпечення фінансового контролю за капітальним ремонтом підприємств місцевої промисловості.

Якщо ВУЦВК видавав правові акти, то Раднарком УСРР готував нормативно-юридичну базу для конкретного наповнення доходної частини бюджету. Нею переймалися Управління місцевих фінансів та Бюджетне управління Наркомфін, які розповсюджували "обіжники" або "циркуляри", тобто відомчі розпорядження, які друкувалися на сторінках "Офіційного бюлетеня Наркомфіну УСРР". Кожен обіжник мав назву та дату, а також номер. Вони зафіксували інституційну діяльність Бюджетного управління та загалом Наркомфін, а з іншого боку розкривають особливості формування та функціонування місцевих бюджетів, становлення їх нормативної бази. Наприклад, обіжник від 28 вересня 1926 р. стосувався зарахування 100% суми штрафу за порушення лісового статуту [13, с.11], а обіжник "Щодо зміцнення районного бюджету за рахунок держфонду" від 30 жовтня 1926 р. вимагав від місцевих фінансових органів, щоб до районного бюджету надходили прибутки від реалізації держфонду місцевого значення [14, с.68]. 22 грудня 1926 р. обіжних Наркомфін "Про віднесення до місцевого бюджету витрат по утриманню сімей червоноармійців на селі" зобов'язав фінвідділи, а не відділ соціального забезпечення перейматися цією справою [15, с.25]. Обіжник від 13 листопада 1926 р. "Про відсотки, яких належало відрахувати до республіканських фондів уряду по місцевому бюджету та про порядок переказу цих відрахувань" реалізував постанову РНК

УСРР від 17 липня 1926 р. про те, що 22 округи мали надати до республіканського фонду місцевого бюджету суми наступних відрахувань: Білоцерківська, Миколаївська, Прилуцька, Уманська – 25%, решта 50% від податку, від сільгосподатку 10%, від оподаткованого збору від 30 до 50%. Кошти надходили на рахунок "республіканського фонду регулювання місцевих бюджетів" Держбанку [16, с.27]. Виконання розпоряджень Наркомфіну УСРР було обов'язковим для місцевих фінустанов, тому обіжники ставали нормативним документом, починаючи від встановлення дати видачі зарплати військовим та службовцям і завершуючи номенклатурою витратних кошторисів наркоматів.

Директивно-адміністративний принцип управління державними та господарськими установами, притаманний для Раднаркому УСРР, породжував безліч розпоряджень, циркулярів, наказів, постанов, які централізували економічну систему, що позначилося на ресурсах державного республіканського і єдиного державного бюджету СРСР, відтак необхідність децентралізації оперативної діяльності місцевих органів стала очевидною. 18 січня 1927 р. Наркомфін УСРР видав циркуляр "Про директиви в справі фінансування місцевої промисловості з місцевого бюджету", яким зазначив, що у 1926/27 р. фінансування місцевої промисловості знімається з союзного та республіканського бюджетів, ця промисловість передавалася на утримання місцевого бюджету. "Кошти, які відпускаються з місцевого бюджету і фонду регулювання, – наголошувалося в обіжнику, – повинні бути скеровані виключно на фінансування місцевої держпромисловості, а не витрачатись на інші потреби бюджету, як це часто має місце з округовим промфондом" [17, с.17-18]. 15 березня 1927 р. черговим обіжником було упорядковано складання зведеного бюджету державних підприємств, що перебували на госпрозрахунку, відтак Наркомфін вимагав від них вичерпних даних про динаміку відрахувань місцевої промисловості до прибутково-видаткової частини бюджету за три попередні роки [18, с.11-14]. Розпорядження Наркомфіну стосувалися поточних справ: правил продажу гербових знаків в поштово-телеграфних установах, встановлення окладів зарплати для працівників фінорганів, перегляду штатів та структури установ, підпорядкованих окрфінвідділам, порядку виплати зарплати службовцям державних установ, які перебували на бюджеті, норм додаткового асигнування по місцевому бюджету згідно урядових директив та постанов.

Важливе науково-пізнавальне значення для з'ясування особливостей функціонування місцевих бюджетів має обіжник "Про порядок складання й переведення в 1927-28 бюджетному році сільських бюджетів та сільських прибутково-видаткових кошторисів" від 25 червня 1927 р., яким фактично і юридично було розпочато бюджетний процес у сільських районах України. "Сільські бюджети або прибутково-видаткові кошториси сільрад, – наголошувалося в обіжнику, – складаються по всіх сільрадах, при чому обсяг їх прав встановлюється райвиконкомом відповідно до економічних умов даної сільради, беручи на увагу, що прибутково-видаткові кошториси мусять бути першим ступенем для утворення в майбутньому самостійного сільського бюджету" [19, с.31-33]. Сільські бюджети створювали в селах, які мали економічні передумови їх сталого розвитку. Райвиконкоми складали списки сільських рад, у яких "організуються самостійні сільські бюджети", але "самостійність" стосувалася лише пошуку власних джерел самofінансування, позаяк єдиний сільгосподаток та інші

грошові повинності селян вилучалися на потреби державного бюджету. Сільські ради не мали належних коштів для соціально-культурного розвитку села, тому що забирали значно більше, ніж залишали.

Прибутково-видаткові кошториси сільських рад поділялися на три групи. До першої належали сільради з середнім рівнем економічного розвитку, які забезпечували утримання сільських установ і культурно-соціальних установ (шкіл, лікарень, амбулаторій, агродільниць, ветеринарних пунктів), а до другої – з населенням не менше 3 тисяч осіб, де кошториси складали для сільського облаштування, будівництва та ремонту колодязів, заведення ставків та садків, шляхів сполучення, на господарське обслуговування громадських установ, на охорону земель. Третю групу представляла решта сільрад, кошторис видатків яких формувався з неподаткових прибутків і місцевих податків та зборів, що після їх ухвалення належали до районних бюджетів.

До принципових нормативно-функціональних документів слід віднести також обіжник НКФ УСРР "Про передачу деяких установ з початку 1927-28 р. з державного на місцевий та з місцевого на державний бюджет", поширений 22 липня 1927 р. [20, с.9-10]. До кошторису НКО УСРР були передані: Центральна бібліотека у Дніпропетровську, Центральна бібліотека імені ВКП(б) у Києві, Дитячий театр у Харкові, Трудова школа 4-х річна в Асканії Нова (заповідник Галлі Мелітопольської округи), Археологічний музей у Кам'янець-Подільську, вечірні робфаки в окржних містах. Окремі обіжники упорядковували фінансово-бюджетну звітність за усталеними формами. Зокрема, 2 серпня 1927 р. з'явилася "Інструкція для складання пояснювальної записки до місцевого бюджету округи на 1927-28 рік", яка зобов'язувала фіноргани "...виявити та охарактеризувати всі найголовніші моменти по всіх галузях економічно-господарського життя округи, щоб зробити свій вплив при складанні бюджету" [20, с.9]. Передбачалася описова частина, аналітично-статистична про кошториси установ, про стягнення самооподаткування на соціально-культурні потреби села. Одночасно з документом структурно-номенклатурного спрямування друкувалися обіжники про відрахування до місцевого бюджету 10% прибутку від заготівельних організацій – державних та кооперативних [21, с.15].

23 листопада 1927 р. ВУЦВК вніс доповнення до "Положення про місцеві фінанси УСРР" [22, арт.34], яке означало, що місцеві бюджети складаються на підставі арт.57-70 "Положення про місцеві фінанси", затвердженого ЦВК СРСР 25 квітня 1926 р. [23, арт.199], але по кожній адміністративній одиниці, яка мала право на самостійні бюджети. Вони поділялися на окржні, округового міста, міськрад, районні, селищних рад та виділені у самостійні бюджетні одиниці сільради.

Завершальний рік нової економічної політики, яким на думку українських істориків виявився 1928 р., супроводжувався послідовною появою нормативно-регулятивних документів з питань розвитку місцевого бюджету. Так, 1 жовтня 1928 р. обіжником Наркомфіну УСРР встановлювалася витратна номенклатура бюджету УСРР на 1928/29 р., до переліку якої потрапили ВУЦВК, РНК, Держплан, республіканські та об'єднані наркомати і відомства (НКФ, ВРНГ, НКВнуЗовнішторгу, НКПраці, ГЕК РСІ, ЦСУ). Друкувалися також інструкції про застосування постанов РНК СРСР про касове виконання бюджету, про асигнування на боротьбу з безробіттям у 1928/29 р. Обіжник 8 грудня 1928 р. "Про зміни розміру відрахувань до місцевих коштів від недоплат по

сільськогосподарському податку" дозволяв місцевим фінорганам стягувати борги за минулі роки у розмірі не 62%, а 66% заборгованої суми [24, с.12]. Розпорядження Наркомфіну упорядковували місцеві бюджети, впливали на його прибуткову та видаткову частини, реагували на повсякдення соціально-економічні та культурно-побутові потреби населення.

Отже, нормативно-правова база місцевого бюджету почала формуватися з перших місяців проголошення непу, вирізняючись великою кількістю постанов, декретів вищого законодавчого органу влади в УСРР – ВУЦВК'у. Наприкінці 1921 р. вперше з'явився термін "місцевий бюджет", а протягом 1922 р. були вибудовані на законодавчому рівні основні організаційно-функціональні засади формування місцевого бюджету, здійснено класифікацію його форм за адміністративно-територіальним принципом. Своєрідною "бюджетною конституцією" стало "Тимчасове положення про місцеві фінанси", прийняте 12 листопада 1923 р., яке уніфікувало нормативно-правові основи бюджетної справи в СРСР, а прагнення розмежувати повноваження державного та місцевого бюджету було реалізовано у 1924 р., хоча тоді не завершився процес визначення бюджетних прав союзного та республіканського урядів. Він частково постає у "Положенні про місцеві фінанси", ухваленому ЦВК СРСР 25 квітня, однак "розмежування" союзного та республіканського бюджетів тривало до кінця 1920-х рр. Якщо постанови ВУЦВК'у встановлювали правове поле для формування і виконання місцевого бюджету, то постанови, циркуляри, "обіжники" Раднаркому УСРР регулювали порядок його здійснення, вста-

новлювали норми відрахувань від доходів промисловості, торгівлі, забезпечували стягнення податкових і не-податкових надходжень бюджетних коштів. Бюджетна політика радянських органів влади, якщо розглядати її за принципами, методами та формами накопичення фінансових ресурсів місцевого бюджету, була орієнтована на балансування податкових і неподаткових джерел, але на рівні державного бюджету вона мала виразні фискальні ознаки.

В Україні 1920-х рр., керуючись законодавчими актами, діяли губернські, районні, повітові, округові, селищні та сільські бюджети, а також прибутково-видаткові кошториси сільських рад, які разом представляли місцевий бюджет.

1. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1922. – №26. 2. ЗУ України. – 1922. – №1. 3. ЗУ України. – 1922. – №3. 4. ЗУ України. – 1922. – №29. 5. ЗУ України. – 1922. – №34. 6. ЗУ України. – 1922. – №43. 7. ЗУ України – 1923. – №4. 8. ЗУ України. – 1923. – №25. 9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). 10. Временное положение о местных финансах. – М.: НКФ СССР, 1923. 11. ЗУ України. – 1926. – №10–11. 12. ЗУ України. – 1926. – №36. 13. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1926. – №2. 14. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1926. – №12. 15. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1926. – №24. 16. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1926. – №13. 17. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1927. – №30. 18. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1927. – №46. 19. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1927. – №72. 20. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1927. – №79. 21. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1927. – №96. 22. ЗУ України. – 1927. – №6. 23. ЗУ СРСР. – 1926. – №31. 24. Офіційний бюлетень Наркомфіну УСРР. – 1928. – №21.

Надійшла до редколегії 18.03.11

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 107

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 06.12.11. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № I 5. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 6,7. Обл.-вид. арк. 7,25. Зам. № 211-5862.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>